

Νέλλη Καμπούρη
Σούλα Μαρινούδη
Γεωργία Πετράκη
Επιμέλεια Γεωργία Πετράκη

**Φύλο
κράτος πρόνοιας
και
ανθεκτικότητα
στην κρίση**

Πολιτείες 45

νήσος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΗΣΟΣ - Π. ΚΑΠΟΛΑ

Σαρρή 14, 10553 Αθήνα

τηλ./φαξ: 210 3250058

email: info@nissos.gr

www.nissos.gr

Διεύθυνση εκδόσεων: Πόλα Καπόλα

Επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Κουζέλης

© για την ελληνική γλώσσα 2020 Εκδόσεις νήσος

Διόρθωση: Δήμητρα Ειρήνη Παπανικολάου

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Ορέστης Κωνσταντάς

Εκτύπωση: Κέντρο Γρήγορης Εκτύπωσης

ISBN: 978-960-589-120-6

ΝΕΛΛΗ ΚΑΜΠΟΥΡΗ, ΣΟΥΛΑ ΜΑΡΙΝΟΥΔΗ
ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΕΤΡΑΚΗ

Φύλο, κράτος πρόνοιας και ανθεκτικότητα στην κρίση

Γεωργία Πετράκη

Επιμέλεια

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γεωργία Πετράκη	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
1. Το ερευνητικό πρόγραμμα RESCuE	11
2. Η έννοια της ανθεκτικότητας	14
3. Μεθοδολογία του ερευνητικού προγράμματος RESCuE	15
4. Η συζήτηση για την ανθεκτικότητα στο ερευνητικό πρόγραμμα RESCuE	17
5. Οι πολιτικές διαστάσεις-συνδηλώσεις της έννοιας της ανθεκτικότητας	21
6. Συμπερασματικές παρατηρήσεις	26

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Γεωργία Πετράκη, Σούλα Μαρινούδη, Νέλλη Καμπούρη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Δομές του κοινωνικού κράτους	39
1.1 Κατηγοριοποιήσεις των καθεστώτων πρόνοιας	42
1.2 Ανθεκτικότητα και καθεστώτα πρόνοιας	47
1.3 Ιστορικό υπόβαθρο και ανάπτυξη θεσμών πρόνοιας	50
Το γερμανικό κράτος πρόνοιας	50
Το φινλανδικό κράτος πρόνοιας	53
Το βρετανικό κράτος πρόνοιας	56
Το ιρλανδικό κράτος πρόνοιας	58

Το ελληνικό κράτος πρόνοιας	60
Το πορτογαλικό κράτος πρόνοιας	66
Το ισπανικό κράτος πρόνοιας	69
Το πολωνικό κράτος πρόνοιας	72
Το τουρκικό κράτος πρόνοιας	76

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Προβληματικοί τομείς την εποχή της κρίσης

και η ανθεκτικότητα των νοικοκυριών	85
2.1 Αφηγήσεις στο δημόσιο λόγο γύρω από την κρίση του κράτους πρόνοιας	98
2.2 Το κράτος πρόνοιας στις αφηγήσεις των νοικοκυριών	105

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Τοπικοί θεσμοί πρόνοιας

3.1 Βασικοί τύποι τοπικών θεσμών πρόνοιας	113
3.2 Διαφορές μεταξύ αστικών και αγροτικών χώρων	116
3.3 Κάθετη επικουρικότητα: μετατοπίζοντας την ευθύνη της πρόνοιας από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο	120
3.4 Οριζόντια επικουρικότητα: Ο πολλαπλασιασμός των φορέων πρόνοιας	125

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Ο αντίκτυπος των κυβερνητικών και των

μη κυβερνητικών θεσμών πρόνοιας στην ανθεκτικότητα διαφόρων κοινωνικών ομάδων	133
4.1 Διαδικασίες πειθάρχησης και κανονικοποίησης	133
4.2 Στρατηγικές ανθεκτικότητας	139
4.3 Ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και στρατηγικές ανθεκτικότητας άνεργων πολιτών	142
4.4 Δράση των υποκειμένων και κοινωνικά δίκτυα ως στρατηγικές ανθεκτικότητας	147
4.5 Ετεροποίηση	150
4.6 Οικογενειακή στήριξη και συγγενικά δίκτυα	151

4.7 Εναλλακτικοί τρόποι ζωής/μοιράσματος	153
Συμπεράσματα	157
Βιβλιογραφία	177

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ
Νέλλη Καμπούρη, Σούλα Μαρινούδη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ	187
5.1 Επισκόπηση	187
5.2 Καθημερινές έμφυλες πρακτικές	199
5.3 Έμφυλες σχέσεις εξουσίας σε καιρούς κρίσης	200

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Τρόποι και τόποι έμφυλης ανθεκτικότητας	213
6.1 Οι πολιτικές ισότητας των φύλων της ΕΕ κατά την περίοδο της κρίσης	213
6.2 Αρρενωπότητες και θηλυκότητες σε κρίση	218
6.3 Φύλο και η επιστροφή στην οικογένεια ως θεσμός πρόνοιας	225

Βιβλιογραφία	233
--------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	237
-----------------	-----

Εισαγωγή

Γεωργία Πετράκη

1. ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «RESCuE»¹

Το ανά χείρας βιβλίο αποτελεί μέρος ενός ερευνητικού προγράμματος που έλαβε χώρα από το 2014 έως το 2017 σε οκτώ χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στην Τουρκία ως υπό ένταξη χώρα. Την εν λόγω περίοδο το Ινστιτούτο Έρευνας Απασχόλησης (IAB) σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Σιλεσίας (Πολωνία), το Πανεπιστήμιο Κομπλουτένσε της Μαδρίτης (Ισπανία), το Πανεπιστήμιο του Χερτφορτσάιρ (Ηνωμένο Βασίλειο), το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, το Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο της Μέσης Ανατολής (Τουρκία), το Πανεπιστήμιο της Λαπωνίας (Φινλανδία), το Εθνικό Πανεπιστήμιο της Ιρλανδίας Maynooth (Ιρλανδία) και το Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Λισαβόνας (Πορτογαλία) ανέλαβαν, στο πλαίσιο του 7ου Προγράμματος-Πλαίσιο για την Έρευνα (FP7), το ερευνητικό πρόγραμμα «Μοτίβα αντοχής των νοικοκυριών κατά τη διάρκεια κοινωνικοοικονομικών κρίσεων στην Ευρώπη (RESCuE)».

Το ερευνητικό πρόγραμμα ξεκίνησε με την υπόθεση, που βασίζεται σε ευρήματα της βιβλιογραφίας από τους κλάδους της ιατρικής και της ψυχολογίας (Patterns of resilience... 2014: 7), ότι ορισμένα τμήματα του ευάλωτου πληθυσμού, αν και βιώνουν τις ίδιες συνθήκες διαβίωσης με άλλα, αναπτύσσουν ανθεκτικότητα. Δηλαδή κάποια ευάλωτα νοικοκυριά αναπτύσσουν κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές πρακτικές και συνθήκες που τα προστατεύουν αποτελεσματικά από μεγαλύτερες

δοκιμασίες και παρέχουν βιώσιμα πρότυπα αντιμετώπισης και προσαρμογής, χωρίς κρατικές παρεμβάσεις.

Η ανθεκτικότητα των νοικοκυριών στις κοινωνικοοικονομικές κρίσεις βρέθηκε στο επίκεντρο του ερευνητικού έργου RESCuE. Κατά τον Πρόμπεργκερ το συνολικό ερευνητικό ερώτημα του RESCuE ήταν «πώς μπορεί μια μειονότητα ατόμων ή οικογενειών να τα καταφέρνει καλά κάτω από τις ίδιες δυσμενείς συνθήκες, τη στιγμή που μια γενική οικονομική κρίση οδηγεί άλλους ανθρώπους να υποφέρουν από κακουχίες» (Promberger, 2017: 8).

Σύμφωνα με την προβληματική που διατυπώνεται στην ερευνητική πρόταση «στην Ευρώπη η πλειονότητα της φτώχειας μετριάζεται από τις δραστηριότητες του κράτους πρόνοιας διαφόρων ειδών, βάθους και εμβέλειας. Όσο και να είναι επιτυχείς, αυτές οι μορφές ανακούφισης της φτώχειας δεν πρέπει να συγχέονται με την ανθεκτικότητα των πολιτών. Οι πρακτικές που θα μελετηθούν από την έρευνα RESCuE θα είναι οι πρακτικές ανθεκτικότητας των ίδιων των νοικοκυριών που συνεπάγονται τη δική τους συμβολή στην αποφυγή ή τη μείωση του κοινωνικοοικονομικού κινδύνου ως συνέπεια της κρίσης» (Patterns of resilience... 2014: 3).

Με βάση την ίδια προβληματική η ανθεκτικότητα μπορεί να αποτελείται από μοτίβα ταυτότητας, γνώση, οικογενειακές ή κοινοτικές σχέσεις, πολιτιστικές, κοινωνικές, καθώς και οικονομικές πρακτικές, είτε επίσημες είτε ανεπίσημες (Patterns of resilience ..., 2014: 5).

Τα κράτη πρόνοιας, οι αγορές εργασίας, όπως και οι άλλες αγορές καθώς επίσης οι οικονομικές πολιτικές τόσο σε μακροοικονομικό επίπεδο όσο και σε μέσο επίπεδο, αποτελούν το πλαίσιο ή το «περιβάλλον» των προτύπων ανθεκτικότητας. Οι κυβερνήσεις και τα ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας δεν είναι οι μοναδικοί μηχανισμοί για την παροχή δικτύων ασφαλείας ενάντια στον αντίκτυπο της κοινωνικοοικονομικής κρίσης. Οι πολίτες, οι οικογένειές τους και τα νοικοκυριά δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως παθητικοί κοινωνικοί παράγοντες που εκτίθενται στην ανεργία και τη φτώχεια. Ούτε θα πρέπει να θεωρούνται ως παθητικοί αποδέκτες παροχών από ένα συρρικνωμένο κράτος πρόνοιας που διέρχεται κρίση. Τουλάχιστον μερικοί από αυτούς

έχουν πρόσβαση σε σημαντικά χρήσιμα στοιχεία και πόρους που έχουν αναπτυχθεί με την πάροδο του χρόνου, όπως η γνώση, τα κοινωνικά δίκτυα, οι στρατηγικές, οι συνήθειες και οι πρακτικές που τους σώζουν από τη στέρηση ή μειώνουν την έκθεσή τους σε κοινωνικοοικονομικές δυσκολίες. Η ανθεκτικότητα των οικογενειών και των νοικοκυριών εξαρτάται από αυτούς τους συσσωρευμένους πόρους (Patterns of resilience... 2014: 8).

Οι ευρύτεροι στόχοι του ερευνητικού προγράμματος όπως ορίστηκαν στην ερευνητική πρόταση είναι:

- Η συμβολή σε μια κοινωνιολογική αντίληψη της ανθεκτικότητας.
- Η ανάπτυξη της εθνογραφικής έρευνας και η χρήση οπτικών μεθόδων στη διερεύνηση των καθημερινών πρακτικών ανθεκτικότητας.
- Η ανάπτυξη μιας αντίληψης της ανθεκτικότητας των πολιτών που περιλαμβάνει την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό.
- Η προσέγγιση της ανθεκτικότητας ως αποτέλεσμα των πρακτικών των ατόμων, των νοικοκυριών και των κοινοτήτων.
- Η αξιολόγηση του ρόλου των θεσμών του κράτους πρόνοιας και των παρεμβάσεων που αφορούν την ανθεκτικότητα των νοικοκυριών.
- Η διερεύνηση της ανθεκτικότητας στις αστικές και αγροτικές περιοχές.
- Η ανασυγκρότηση διαφορετικών μοντέλων ανθεκτικότητας σε μια συγκριτική τυπολογία (Patterns of resilience... 2014: 14-15).

Η πραγματοποίηση της έρευνας και οι επεξεργασίες που έγιναν δυνατές στο πλαίσιο της² έκαναν εφικτή την εκπόνηση σύνθετων προσεγγίσεων για την έννοια της ανθεκτικότητας την οποία αναδιατυπώνουν αφού την αποδομήσουν και αναδείξουν τον προβληματικό της χαρακτήρα, και τον όχι ουδέτερο τρόπο με τον οποίο έχει χρησιμοποιηθεί.

Στη συνέχεια της εισαγωγής θα παρουσιάσουμε την ερευνητική μεθοδολογία του Προγράμματος και θα δούμε με βάση τα αποτελέσματα των ερευνών, αλλά και στοιχεία της ευρύτερης βιβλιογραφίας, με ποιο τρόπο η συζήτηση για την ανθεκτικότητα εμπλουτίζεται, διευρύνεται, ή και αποδομείται. Στα συμπεράσματα αναφέρονται μερικά από τα εμπειρικά δεδομένα που αναδείχθηκαν από τις έρευνες πεδίου του Προγράμματος.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η έννοια της ανθεκτικότητας χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες σε μελέτες ψυχολογίας, πρώτα στους επιζώντες στρατοπέδων συγκέντρωσης και στη συνέχεια στην παιδική φτώχεια και κακοποίηση, όπου εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ενεργά (Frankl, 1959· Eitinger, 1964· Werner, 1977· Rutter, 1999· McMurray κ.ά., 2008 στο *Patterns of resilience...* 2014). Κατόπιν, εξαπλώθηκε στη νευροψυχολογία (Greenberg, 2006 στο *Patterns of resilience...* 2014: 11) καθώς και σε άλλους τομείς της ψυχολογίας, όπως στις προσαρμοστικές ικανότητες των ατόμων (Butler, κ.ά., 2007· Bonanno, 2004 στο *Patterns of resilience...* 2014: 11) ή στις ψυχολογικές κοινότητες (Norris κ.ά., 2008· Luthar και Zelazo, 2003 στο *Patterns of resilience...* 2014: 11). Πέραν της ψυχολογίας, πρώιμες έρευνες αφορούν την ανθεκτικότητα των τεχνικών και οικολογικών συστημάτων (Holling, 1973 στο *Patterns of resilience...* 2014: 11). Σημαντικό ερευνητικό έργο σχετικά με την ανθεκτικότητα έχει παραχθεί στις επιστήμες του χώρου, για παράδειγμα όσον αφορά την οικονομική ανθεκτικότητα των περιφερειών, τα περιβαλλοντικά ζητήματα και τον ανθεκτικό πολεοδομικό σχεδιασμό, την ανθεκτικότητα των πόλεων σε καταστροφές ή στην τρομοκρατία. Σύμφωνα με την ερευνητική πρόταση οι απόψεις που αντλήθηκαν από την κοινωνικο-οικολογική ανθεκτικότητα μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν για την κοινωνικοοικονομική ανθεκτικότητα και αντίστροφα. Ο ορισμός για την κοινωνική ανθεκτικότητα ως «της ικανότητας των ομάδων ή των κοινοτήτων να αντιμετωπίσουν εξωτερικές πιέσεις και διαταραχές ως αποτέλεσμα κοινωνικών, πολιτικών και περιβαλλοντικών αλλαγών (Adger, 2000: 347 στο *Patterns of resilience...* 2014: 11-12) είναι ένα σοβαρό σημείο αναφοράς για το RESCuE».

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ RESCuE

Οι εργασίες πεδίου ξεκίνησαν με ανάλυση εγγράφων, δημόσιων στατιστικών και βιβλιογραφίας. Επιλέχθηκαν δύο μελέτες περίπτωσης ανά χώρα. Μία μελέτη περίπτωσης σε αστικό ή μητροπολιτικό περιβάλλον και μία αντίστοιχα σε αγροτικό πλαίσιο. Σε κάθε τοπική μελέτη περίπτωσης αναζητήθηκαν και επιλέχθηκαν δώδεκα διαφορετικά νοικοκυριά, κυρίως οικογένειες, που ζούσαν κοντά στο όριο της φτώχειας από την άποψη του χρηματικού εισοδήματος, καθώς και 4-5 εμπειρογνώμονες ανά περιοχή, δηλαδή υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής, εκπρόσωποι από κρατικές, δημοτικές ή συνδικαλιστικές αρχές, φιλανθρωπικές οργανώσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κυρίως σε τοπικό και εν μέρει εθνικό επίπεδο. Εκτός από τη συλλογή πληροφοριών και εμπειριών εν γένει σχετικά με τη θεματική της έρευνας, οι συνεντεύξεις με τους εμπειρογνώμονες επιλέχθηκαν σκόπιμα για να διευκολυνθεί η πρόσβαση στις επιλεχθείσες περιοχές καθώς και η επιλογή περιπτώσεων νοικοκυριών που θα συμμετείχαν στην έρευνα.

Πραγματοποιήθηκαν, σε ένα πρώτο κύμα, δώδεκα αφηγηματικές βιογραφικές συνεντεύξεις ανά περιοχή με τα νοικοκυριά κυρίως στις οικογενειακές εστίες, όπου συνδυάστηκαν με συμμετοχική παρατήρηση στον τόπο διαβίωσής τους, δηλαδή στο σπίτι και το περιβάλλον τους. Μετά από δώδεκα αρχικές συνεντεύξεις σε καθεμία από τις δύο περιοχές μελέτης, επιλέχθηκαν οκτώ νοικοκυριά, με βάση τη σημασία της βιογραφίας τους για τα ερωτήματα του RESCuE, με τα οποία πραγματοποιήθηκαν συμπληρωματικές συνεντεύξεις. Προκειμένου να γίνει μια συμπληρωματική παραγωγή δεδομένων με τη βοήθεια, πέραν της εις βάθος συνέντευξης, και οπτικών μεθόδων, στα οκτώ αυτά νοικοκυριά ανά τοπική μελέτη περίπτωσης δόθηκε από μία φωτογραφική μηχανή στα μέλη του νοικοκυριού και ενθαρρύνθηκαν να τραβήξουν φωτογραφίες από τη ζωή τους, ακολουθώντας έναν προτεινόμενο από τις ερευνήτριες και τους ερευνητές οδηγό, αλλά και εμπνεόμενοι από δικά τους θέματα και ενδιαφέροντα.³ Ακολούθως οι φωτογραφίες που τραβήχτηκαν χρησίμευσαν ως «εκλεκτικές οπτικές ενδείξεις» (Patterns of resilience... 2014: 5.3.3, σ. 29-31) για τις δεύτερες

συνεντεύξεις, όπου ο/η ερωτώμενος/η εξηγεί τις φωτογραφίες στην ερευνητρια, αφηγηματικά. Έτσι, το σώμα των φωτογραφιών που έβγαλαν χρησίμευσε ως ένας «οδηγός» για το δεύτερο κύμα συνεντεύξεων.⁴

Οι φωτογραφίες τραβήχτηκαν από τον/την ερωτώμενο/η στο διάστημα μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης συνέντευξης με μια απλή ψηφιακή φωτογραφική μηχανή ή ένα κινητό τηλέφωνο, το οποίο στη συνέχεια μπορούσαν να κρατήσουν, ως ανταμοιβή για τη συμμετοχή τους. Έτσι επιτράπηκε ο εμπλουτισμός της δεύτερης συνέντευξης με οπτικά δεδομένα γύρω από τον τρόπο με τον οποίο ζουν, εργάζονται και διαβιώνουν τα νοικοκυριά, το πόσο η κρίση έχει επηρεάσει το νοικοκυριό τους και τους ανθρώπους με τους οποίους συμβιώνουν, καθώς και τους διάφορους πόρους και τις πρακτικές ανθεκτικότητας.

Τελικά, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος πραγματοποιήθηκαν συνολικά περίπου 500 συνεντεύξεις, συμπεριλαμβανομένων των συνεντεύξεων των εμπειρογνομόνων, σε περίπου 225 οικογένειες.⁵ Επιπλέον, οι συμμετέχοντες τράβηξαν συνολικά αρκετές χιλιάδες φωτογραφίες. Συγκεντρώθηκαν συνεπώς επαρκή εμπειρικά δεδομένα για να τροφοδοτηθεί ο συνδυασμός τριών ερμηνευτικών μεθόδων: Ανάλυση κειμένων, οπτική ανάλυση και δεδομένα από την παρατήρηση, σε συνδυασμό με τις συνεντεύξεις μελών νοικοκυριών και εμπειρογνομόνων.

Η έρευνα σχεδιάστηκε με βάση τη συγκριτική διάσταση, αφού συμμετείχαν χώρες με διαφορετικά μοντέλα πρόνοιας, διαφορετικοί τύποι νοικοκυριών,⁶ με βάση το φύλο, την εθνότητα και την κοινωνική τάξη (Anthias 2005), από αγροτικές και αστικές περιοχές.

Με τη συγκριτική προοπτική της ανάλυσης της ανθεκτικότητας σε διαφορετικές χώρες και τοποθεσίες κάτω από διαφορετικούς θεσμούς κοινωνικού κράτους και σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα, το RESCuE επιδίωξε να συνθέσει αυτές τις διαφορές και διαφοροποιήσεις σε μια συγκριτική τυπολογία της ανθεκτικότητας και να διερευνήσει τις πηγές της διαφοράς.

Η επιλογή των χωρών που συμμετείχαν στο ερευνητικό πρόγραμμα RESCuE εμπνέεται από την τυπολογία των κρατών πρόνοιας του Έσπινγκ-Άντερσεν (Esping-Andersen, 1990, 1996) σε συντηρητικό (Γερ-

μανία), σε φιλελεύθερο (Ηνωμένο Βασίλειο και Ιρλανδία) και σε σοσιαλδημοκρατικό (Φινλανδία), ενώ η τυπολογία αυτή διευρύνεται με τη συμμετοχή τριών χωρών του λεγόμενου μεσογειακού μοντέλου της Νότιας Ευρώπης (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα), με τη συμμετοχή της μετα-σοσιαλιστικής Πολωνίας, καθώς και της Τουρκίας ως υποψήφιου μέλους της ΕΕ (Patterns of resilience... 2014: 17).

4. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ RESCUE

Η ηρωική και η αντιηρωική (κριτική) προσέγγιση της ανθεκτικότητας

Η πορτογαλική ομάδα εργασίας (Luís Capucha, Alexandre Calado, Pedro Estêvão, 2014) παρατηρεί ότι η έννοια της ανθεκτικότητας προερχόμενη από τη φυσική επιστήμη και την ψυχολογία, προκειμένου να εισαχθεί στην κοινωνική επιστήμη και να επαναπροσδιορισθεί ως εργαλείο για τη μελέτη των επιπτώσεων της κρίσης πρέπει απομακρυνθεί από μία «ηρωική» εκδοχή της ανθεκτικότητας. Αυτή η με «ηρωισμό» πλαισιωμένη ανθεκτικότητα θεωρείται χαρακτηριστικό των ατόμων και των νοικοκυριών που τους επιτρέπει όχι μόνο να διαχειριστούν τις οικονομικές αντιξοότητες μόνοι τους, αλλά και να ευδοκιμήσουν (ευημερία) μέσα από αυτό. Προκειμένου να επαναπροσδιορίσουν την έννοια συζητούν τις πολλές παγίδες της «ηρωικής» εκδοχής της: την εννοιολογική της ασάφεια, την άρρητη κοινωνική νομιμοποίηση (normativism) και τον εθνοκεντρισμό, την πιθανή αναλυτική κοινοτοπία, και κυρίως τον α-κοινωνικό χαρακτήρα μιας τέτοιας έννοιας. Υπογραμμίζουν δε την προσοχή που πρέπει να δοθεί στις συνέπειες που μπορεί να έχει η υιοθέτηση της ηρωικής εκδοχής της έννοιας στο επίπεδο του σχεδιασμού κοινωνικών πολιτικών, όπως η απόσυρση του κράτους από την κοινωνική πολιτική συμπεριλαμβανομένης της νομιμοποίησης της μείωσης των κοινωνικών πολιτικών, η προώθηση της απο-κοινωνικοποίησης των οικονομικών και κοινωνικών κινδύνων και η υποβάθμιση της σημασίας της συλλογικής δράσης και της δημόσιας παρέμβασης για τη βελτίωση των γενικών συνθηκών διαβίωσης. Σε αυτό το πλαίσιο,

προτείνεται μια κριτική αντίληψη της ανθεκτικότητας που δεν τη χαρακτηρίζει ως ένα ατομικό χαρακτηριστικό (individual attribute), αλλά ως διαδικασία με την οποία *οι τρόποι ζωής και επιβίωσης στη φτώχεια* διαμεσολαβούν στην οικογένεια απαντήσεις σε συστηματικές κοινωνικές και οικονομικές πιέσεις -όπως η μαζική ανεργία, η απότομη χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας ή μεγάλης κλίμακας μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων και κοινωνικών υπηρεσιών- και πώς με τη σειρά τους αυτοί οι τρόποι επιβίωσης στη φτώχεια επηρεάζονται από τις οικογενειακές πρακτικές ανθεκτικότητας. Έτσι η έννοια των πρακτικών ανθεκτικότητας χρησιμοποιείται για να χαρακτηριστούν οι απαντήσεις των φτωχών νοικοκυριών στους παραπάνω περιορισμούς.

Η με κριτικό τρόπο χρήση της έννοιας της ανθεκτικότητας, σύμφωνα με τους ερευνητές, μπορεί να συμβάλει θετικά στη συζήτηση που αφορά τη μελέτη της φτώχειας. Παίρνοντας ως βασική έννοια αυτή του «τρόπου ζωής και επιβίωσης στη φτώχεια» και προσεγγίζοντας τις πρακτικές ανθεκτικότητας ταυτόχρονα ως αποτέλεσμα του τρόπου ζωής των φτωχών ανθρώπων (poverty ways of life), ως στοιχείο της αναπαραγωγής τους αλλά ταυτόχρονα ως μια εν δυνάμει πηγή μετασχηματισμού τους (Carucha, Calado και Estêvão, 2014: 130-132).

Κριτική στην ατομιστική προσέγγιση της ανθεκτικότητας ασκείται και από την ισπανική ομάδα εργασίας, σύμφωνα με την οποία η ανθεκτικότητα είναι κοινωνική διαδικασία συνδεδεμένη με τις κοινωνικές συνθήκες. Σύμφωνα με μεταγενέστερη του Προγράμματος εργασία, οι ερευνητές και ερευνήτριες από την Ισπανία θεωρούν ότι πρέπει να δώσουμε στην «ανθεκτικότητα» ένα αναμφισβήτητο κοινωνικό και συλλογικό περιεχόμενο. Ενώ θεωρείται αναγκαίο η μελέτη της ανθεκτικότητας «να ξεπεραστεί ή να κινηθεί πέρα από το άτομο ως μονάδα ανάλυσης». Ένα μεγάλο μέρος των πόρων στους οποίους έχουν πρόσβαση τα υποκείμενα οφείλονται στη συμμετοχή τους σε ομάδες, είτε πρόκειται για οικογενειακή μονάδα, ενώσεις τοπικών κοινοτήτων, εθνικές ή θρησκευτικές ομάδες. Έτσι, είναι απαραίτητο να αντικαταστήσουμε την προοπτική της ανθεκτικότητας που βρίσκεται σε ένα ηρωικό άτομο που αντιμετωπίζει την αντιξοότητα με μια κοινωνική και κριτική προοπτική. Αντίθετα, η μεθοδολογική έμφαση στο υποκείμενο και ειδικά

στις διαφορές μεταξύ των υποκειμένων, δείχνει έναν ατομιστικό προσανατολισμό που αφήνει τους κοινωνικούς παράγοντες στο παρασκήνιο. Τέτοιες προσεγγίσεις προσωποποιούν την ανθεκτικότητα και αποδίδουν την επιτυχία ή αποτυχία στα άτομα και όχι στο κοινωνικό πλαίσιο.⁷ Υπό αυτό το πρίσμα, η έννοια της ανθεκτικότητας, με τον ίδιο τρόπο όπως και άλλες κοινωνικές ή πολιτικές έννοιες (για παράδειγμα, η απασχολησιμότητα) έχει την τάση να εξατομικεύει τις κοινωνικές διαδικασίες.

Σύμφωνα με την ισπανική ερευνητική ομάδα, εάν η ανθεκτικότητα πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως αναλυτικό εργαλείο, η εννοιολόγησή της πρέπει να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στη διαμόρφωσή της μέσα στην κοινωνική δράση. Ακόμη και αν η ανθεκτικότητα σχετίζεται με την ατομική δράση, είναι συνδεδεμένη με συλλογικά φαινόμενα που εμφανίζονται σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή συγκεκριμένες ενέργειες λόγω συγκεκριμένων περιστάσεων. Η προσέγγιση που ακολουθείται στο πλαίσιο της ψυχολογικής έρευνας⁸ τείνει να αναγνωρίσει μόνο ότι η κοινωνική κατάσταση κάποιου έχει βελτιωθεί και από εκεί διερευνά τα χαρακτηριστικά του υποκειμένου, χρησιμοποιώντας ψυχολογικά μέσα προκειμένου να καθορίσει τους παράγοντες που εξηγούν τη διαφορά μεταξύ εκείνων που είναι ανθεκτικοί και όσων δεν είναι. Αυτή η προοπτική είναι πολύ περιορισμένη, καθώς εξαλείφει σε μεγάλο βαθμό την πολυπλοκότητα της κοινωνικής ζωής. Οι κοινωνικές πρακτικές της ανθεκτικότητας διαμορφώνονται και ανταποκρίνονται στη δομική θέση των ατόμων στο πλαίσιο των κανόνων και των πόρων που διαθέτουν και διαμορφώνουν αυτές τις πρακτικές. Τέτοιες πρακτικές είναι εκείνες που αναπτύσσονται από ανθρώπους και νοικοκυριά σε δύσκολες οικονομικές συνθήκες. «Με βάση αυτές τις συνθήκες, η ανθεκτικότητα είναι η ενδεχόμενη και απροσδιόριστη επίδραση των ενεργειών ή του συνδυασμού ενεργειών εντός των δυνατοτήτων που προσφέρονται σε συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες σε συγκεκριμένο χρονικό σημείο, ενώ παράλληλα επιτρέπεται ένας ορισμένος δυναμισμός ως προς τον τρόπο ανάπτυξης της ανθεκτικότητας» (Juan Carlos Revilla κ.ά., 2017: 22). Οι πρακτικές ανθεκτικότητας βρίσκονται μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο που καθορίζει τη δυνατότητα δράσης

και τους διαθέσιμους πόρους, το οποίο επηρεάζεται επίσης από την κοινωνική θέση των ατόμων και των ομάδων. Αν και οι παράγοντες αυτοί δεν έχουν αγνοηθεί από την εργασία που επικεντρώνεται στην ατομική ανθεκτικότητα, η εστίασή της στην ατομική ανθεκτικότητα δεν εκτιμά επαρκώς το συμφραζόμενο και τον κοινωνικό χαρακτήρα της ανθεκτικότητας.

Στην κριτική προσέγγιση της ανθεκτικότητας ως ατομιστικής έννοιας τοποθετείται και η ελληνική ερευνητική ομάδα στην Έκθεση για την ανθεκτικότητα και το κράτος πρόνοιας.⁹ Η ανάλυση που προτείνεται κατανοεί την ανθεκτικότητα ως αποτέλεσμα δομικών περιορισμών, και όχι μόνο ή κυρίως ως αποτέλεσμα ατομικών χαρακτηριστικών, δηλαδή ως κοινωνική έννοια και όχι ως ατομική ιδιότητα.¹⁰ Επιπλέον, από τον ίδιο τον ορισμό του κοινωνικού κράτους ως θεσμού που επιδιώκει την ευημερία των πολιτών μέσα από συστήματα κοινωνικής προστασίας προκύπτει η στενή σχέση μεταξύ των θεσμών του κοινωνικού κράτους με την ανθεκτικότητα των ατόμων, των νοικοκυριών και των κοινοτήτων.

Ο μετασχηματισμός του κράτους πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία) με την εφαρμογή των μνημονιακών πολιτικών και των πολιτικών αυξανόμενης λιτότητας, κατήργησε ή υπονόμωσε τους μηχανισμούς ανθεκτικότητας, τους οποίους είχαν σταδιακά αναπτύξει οι χώρες αυτές μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, μηχανισμοί που προσidiaζαν και σε ένα βαθμό συνέκλιναν με τους αντίστοιχους των ανεπτυγμένων κρατών.¹¹

Ωστόσο στις χώρες αυτές αναπτύσσονται μηχανισμοί ανθεκτικότητας οι οποίοι είτε λειτουργούν παράλληλα με τους όποιους θεσμούς του κράτους ευημερίας εναπέμειναν, είτε αναζητούν τη θέσπιση εναλλακτικών μορφών συλλογικής ανθεκτικότητας,¹² αντικαθιστώντας το κράτος ως φορέα ευημερίας. Πρωτοβουλίες όπως αυτές των ΜΚΟ που κινητοποιήθηκαν κατά των εξώσεων στην Ισπανία ή τα κέντρα κοινωνικής αλληλεγγύης στην Ελλάδα ανέπτυξαν στρατηγικές ανθεκτικότητας από τα κάτω, που δεν στιγματίζουν τα άτομα διότι δεν βασίζονται σε επιλεκτικούς περιορισμούς αλλά στην αμοιβαία υποστήριξη και αυτοοργάνωση.¹³

5. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ-ΣΥΝΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Αλληλεξάρτηση μεταξύ ανθεκτικότητας και νεοφιλελευθερισμού

Η επέκταση του λόγου ανθεκτικότητας αναδύθηκε ταυτόχρονα με την ενίσχυση των ιδεολογιών της ατομικής ευθύνης και του ενεργητικού πολίτη και την άσκηση πολιτικών που ευνοούν την απόσυρση της δημόσιας στήριξης σε όσους αντιμετωπίζουν φτώχεια.

Η μετατόπιση αυτή έχει θεωρηθεί προβληματική για πολλούς λόγους: υποστηρίζει την κανονιστική αξία των αξιολογήσεων, υπερτονίζει την ικανότητα των ανθρώπων να υπερβούν τις δυσκολίες και υποτιμά το κρυφό κόστος της ανθεκτικότητας, ειδικά τις έμφυλες διαστάσεις του. Παράλληλα, μπορεί να σχετίζεται με πολιτικές συνταγές που μεταφέρουν την ευθύνη για την αντιμετώπιση της κρίσης μακριά από τη δημόσια σφαίρα.¹⁴ Η ανθεκτικότητα, αν και ορίζεται και εννοιολογείται με ποικίλους τρόπους, θεωρείται ευρέως ως «η ικανότητα να υπερπηδάς τις αντιξοότητες». Στις αντιξοότητες περιλαμβάνονται η οικονομική ύφεση, οι φυσικές καταστροφές, η αλλαγή του κλίματος, αλλά και οι ψυχολογικές επιπτώσεις του στρες και της διάλυσης της οικογένειας. Σύμφωνα με την Ελίζαμπεθ Χάρισον (2012), η βιβλιογραφία από το Ηνωμένο Βασίλειο, τον Καναδά και τις ΗΠΑ τείνει να κυριαρχήσει στην ακαδημαϊκή συζήτηση περί ανθεκτικότητας, αλλά η έννοια έχει παγκόσμια διάδοση ενώ η έρευνα και οι πολιτικές συνταγές (policy prescriptions) διαχέονται σε όλες τις ηπείρους.

Η ανθεκτικότητα έχει εξελιχθεί σε κυρίαρχη έννοια σε ακαδημαϊκούς κύκλους όπου χρησιμοποιείται ως κεντρικό πλαίσιο σε κλάδους όπως η οικολογία, η προσαρμογή στην αλλαγή του κλίματος ή ο πολεοδομικός σχεδιασμός. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, για παράδειγμα, ενώ ο όρος απουσίαζε σχεδόν εντελώς από οποιαδήποτε έγγραφο του Υπουργείου Διεθνούς Ανάπτυξης (DFID) μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000, αναγνωρίζεται πλέον ως κεντρικός στόχος παράλληλα με τη μείωση της φτώχειας και την οικονομική ανάπτυξη (π.χ., DFID 2011). Η Παγκόσμια Τράπεζα με την Παγκόσμια Στρατηγική για την Κοινωνική Προστασία και την Εργασία 2012-2022, θέτει την ανθεκτικότητα στο ίδιο

επίπεδο με την ισότητα και τις οικονομικές ευκαιρίες (Παγκόσμια Τράπεζα, 2011a). Το γεγονός ότι η ανθεκτικότητα αποτελεί τον πυρήνα τόσο της Έκθεσης για την Παγκόσμια Ανάπτυξη για το 2014 όσο και της Έκθεσης για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη του 2014 επιβεβαιώνει ότι η ανθεκτικότητα επικρατεί σήμερα σε μεγάλο μέρος του κυρίαρχου λόγου για την αναπτυξιακή ατζέντα (Βένι κ.ά., 2014: 599).

Η «ανθεκτικότητα», όπως υποστηρίζεται, μεταφέρει την ιδέα των θετικών απαντήσεων των ατόμων απέναντι στις αντιξοότητες. Υποδηλώνοντας ότι αυτό συνεπάγεται την ικανότητα να αντέχουν ή ακόμα και την ικανότητα των ατόμων να χρησιμοποιούν τα προβλήματά τους ως μια ώθηση για θετικές αλλαγές. Επομένως, η ανθεκτικότητα εμφανίζεται ως μια θετική, δυναμική έννοια που αναδεικνύει την υποκειμενικότητα του δρώντος (agency). «Προσφέρει μια διαφορετική προοπτική από τα μοντέλα του “ελλείμματος” με βάση τον κοινωνικό και οικονομικό αποκλεισμό και τα παραδείγματα της παθητικότητας ή της εξάρτησης που είναι συχνά ενσωματωμένα σε αυτή την προσέγγιση» (Batty και Cole, 2010: 4, αναφέρεται στο Harrison, 2012). Ενώ σύμφωνα με τους Canvin, κ.ά. (2009 στο Harrison, 2012) η βιβλιογραφία της κοινωνικής πολιτικής επικεντρώνεται υπερβολικά σε κύκλους μειονεκτημάτων για τους φτωχούς, υπερτονίζοντας τις μειονεκτικές περιστάσεις, με αποτέλεσμα να υπονομεύει τους φτωχούς, δημιουργώντας προσδοκίες αποτυχίας. Ο Ντέιβιντσον (2008) υποστηρίζει ότι απαιτείται μια πιο αισιόδοξη, «χαρμόσυνη» (salutogenic) προσέγγιση, «όπου η εστίαση δεν είναι στην αντιμετώπιση των εδραιωμένων προβλημάτων, αλλά στην υποστήριξη των αναπτυξιακών διαδικασιών που οδηγούν σε θετικά αποτελέσματα» (Davidson, 2008: 123, αναφέρεται στο Harrison, 2012).

Επιπλέον αντιμετωπίζονται κριτικά οι τρόποι με τους οποίους μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην ακαδημαϊκή και πολιτική σκέψη. Οι αφηγήσεις περί ανθεκτικότητας δύνανται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής: οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής μπορεί να λένε «ιστορίες», «αφηγήσεις» που συχνά υποστηρίζουν και ενισχύουν τις επικρατούσες σχέσεις εξουσίας (Hajer, 1995 και Stevens, 2010, αναφέρονται στο Harrison, 2012). Από την άλλη πλευρά, υπάρχει

μια τάση για κρίσεις αξιών σχετικά με το τι συνιστά «καλή αντιμετώπιση». Και όπου η αντιμετώπιση δεν θεωρείται καλή, αυτό πληρώνεται με το στιγματισμό. Εκτός αυτού, η εστίαση στην ανθεκτικότητα προσδίδει υπερβολική έμφαση στην ικανότητα των ατόμων που βρίσκονται στις αιχμές της οικονομικής ύφεσης να «υπερβούν» τις αντιξοότητες. Η εστίαση στις ικανότητες μπορεί να εμποδίσει την κατανόηση της φύσης των διαρθρωτικών παραγόντων. Αυτό διότι αποπολιτικοποιεί την κατάσταση κρίσης και μετατοπίζει την ευθύνη για την αντιμετώπιση της κρίσης μακριά από όσους βρίσκονται στην εξουσία. Δημιουργεί επίσης την προσδοκία ότι οι άνθρωποι θα πρέπει να «υπερβούν» οι ίδιοι τις αντιξοότητες.

Επίσης με δεδομένη την αυξανόμενη επιρροή της ανθεκτικότητας στην αναπτυξιακή ατζέντα είναι σημαντικό να σκεφτούμε την προβληματική της ανθεκτικότητας από την άποψη των εφαρμοζόμενων πολιτικών σε πληθυσμούς και σε νοικοκυριά, για την εξασφάλισή της. Το ενδιαφέρον μπορεί να εστιασθεί σύμφωνα με τους Βéné κ.ά. (2014) στη σχέση μεταξύ ανθεκτικότητας και μείωσης της φτώχειας. Κατά τους Βéné κ.ά. (2014) ένα βασικό στοιχείο αυτής της συζήτησης θα είναι η αναγνώριση ότι αν ένας αυξανόμενος αριθμός αναπτυξιακών έργων ή προγραμμάτων ισχυρίζεται ότι «ενισχύει την αποκατάσταση των νοικοκυριών ή των κοινοτήτων», δεν είναι σαφές τι σημαίνει αυτό ακριβώς. Οι παρεμβάσεις αλλάζουν πραγματικά «κάτι» στη ζωή των νοικοκυριών που στοχεύουν, και είναι αυτό το «κάτι» πραγματικά ανθεκτικότητα; Πώς αυτό σχετίζεται τότε με τη μείωση της φτώχειας; Η «οικοδόμηση της ανθεκτικότητας» είναι το ίδιο με τη «μείωση της φτώχειας» και αν ναι, ποιες είναι οι συνέπειες από μια αναπτυξιακή προοπτική; Είναι η ανθεκτικότητα χρήσιμη ως κοινωνικός στόχος ανάπτυξης;

Φτώχεια και ανθεκτικότητα

Σύμφωνα με τους Βéné κ.ά., (2014) όσον αφορά τη φτώχεια και την πιθανή χρήση της ανθεκτικότητας ως κανονιστικής αντίληψης στον τομέα της ανθρώπινης ανάπτυξης, μια πιο προσεκτική ματιά αποκαλύπτει ότι δεν υπάρχει σαφής σχέση μεταξύ της μείωσης της φτώχειας και της

ανθεκτικότητας. Η ανθεκτικότητα είναι ουδέτερη έννοια σε σχέση με τη φτώχεια, εκτός ίσως από το γεγονός ότι συχνά οι φτωχοί παρουσιάζονται ή θεωρούνται πιο ευάλωτοι ή λιγότερο ανθεκτικοί από τους άλλους. Πράγματι, σε αντίθεση με ό,τι οι άνθρωποι φαίνεται να πιστεύουν, τα νοικοκυριά μπορεί να είναι πολύ φτωχά και πολύ ανθεκτικά. Στην πραγματικότητα, θα υποστηρίζαμε ότι οι χρόνια φτωχοί είναι εξορισμού πολύ ανθεκτικοί - για να επιβιώσει ένας άστεγος στους δρόμους της Καλκούτας ή του Λάγκος πρέπει να είναι ανθεκτικός. Όμως, αυτοί οι χρόνια φτωχοί δεν χρειάζονται μεγαλύτερη ανθεκτικότητα, αλλά λιγότερη φτώχεια και λιγότερη περιθωριοποίηση. Επομένως, ο λόγος για το πως είναι σημαντικό να οικοδομηθεί η ανθεκτικότητα ως εργαλείο για τη μείωση της φτώχειας είναι λανθασμένος: δεν υπάρχει άμεση και προφανής διέξοδος από τη φτώχεια μέσω της ανθεκτικότητας. Τελικά, η ανάπτυξη πρέπει να συνεχίσει να αφορά τη μείωση της φτώχειας και την ευημερία, και όχι την οικοδόμηση ανθεκτικότητας.

Η ανθεκτικότητα ως διεργασία ακυρώνει την πολιτική σφαίρα

Σύμφωνα με τους Juntunen και Hynönen (2014) η προβληματική της ανθεκτικότητας έχει αρνητικές συνέπειες για τη δημοκρατική πολιτική: πρώτον, επειδή αποθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή των πολιτών και δεύτερον, και ακόμη πιο σημαντικό, διότι θέτει σε κίνδυνο την έννοια του δημόσιου χώρου, που είναι τόσο σημαντική για την πολιτική.

Αρχικά, η έννοια διαμορφώθηκε με βάση τη γραμμική κατανόηση της αιτιότητας για να περιγραφεί η δυναμική και η ικανότητα των οικοσυστημάτων να διατηρήσουν τη σταθερότητά τους έναντι των εξωτερικών διαταραχών. Κατά την τελευταία δεκαετία παρατηρείται μια σημαντική κανονιστική στροφή καθώς η προβληματική της ανθεκτικότητας (resilience thinking) εφαρμόζεται όλο και περισσότερο στα κοινωνικά συστήματα με ρητή φιλοδοξία να ενισχύσει την ικανότητα των κοινωνιών, των κοινοτήτων και, τέλος, των ατόμων να απορροφούν εξωτερικές διαταραχές και να ευημερούν παρά τις δυσκολίες, είτε προέρχονται από ανθρωπογενείς είτε από φυσικές πηγές.

Η εμφάνιση του λόγου περί ανθεκτικότητας από την οικολογία και τις επιστήμες της πολυπλοκότητας στην πολιτική, οι τρόποι σκέψης που προέρχονται από αυτές τις επιστήμες, όταν εισέρχονται στη σφαίρα της πολιτικής, έχουν επιζήμιες συνέπειες για τις βασικές δραστηριότητες της πολιτικής ως πράξης και για την άσκηση των δημόσιων ελευθεριών. Στην οικολογία, η ανθεκτικότητα νοείται ως ικανότητα ενός συστήματος να απορροφά τις διαταραχές και όχι μόνο να διατηρεί τις λειτουργίες του, αλλά να ανανεώνεται και να αναδιοργανώνεται. Σε αυτό το είδος σκέψης, η διαδικαστική/επεξεργαστική φύση των ζωντανών συστημάτων γίνεται ένα γεγονός που αφορά κάθε ζωντανό οργανισμό.

Η ανθεκτικότητα μας καλεί να αποδεχτούμε ότι είμαστε θεμελιωδώς ευάλωτοι και ότι ο κόσμος είναι μια πολύπλοκη δέσμη αναδυόμενων και επικαλυπτόμενων κοινωνικο-οικολογικών διεργασιών στις οποίες μπορούμε να ανταποκριθούμε μόνο με την προσαρμογή και αφομοίωση, όχι μέσω πολιτικών δομών με παραδοσιακό τρόπο. Αυτό είναι επιζήμιο για πολλούς λόγους, ξεκινώντας από το γεγονός ότι μας εμποδίζει να αντιμετωπίσουμε αποτελεσματικά τα πολιτικά ζητήματα πίσω από τις ανασφάλειες που αντιμετωπίζουμε. Το στοίχημά μας είναι ότι αυτό που χρειάζεται στον σημερινό οικουμενικό και φαινομενικά περίπλοκο κόσμο είναι να διατηρεί ανοιχτούς τους αγωνιστικούς χώρους των πολιτικών αμφισβητήσεων, των δημόσιων χώρων εκεί όπου τα προβλήματα, οι προκλήσεις και οι απειλές μπορούν να τεθούν. Παρά τις αυξανόμενες προσπάθειες που καταβάλλονται για την ενσωμάτωση της κοινωνικής διάστασης στην έρευνα περί ανθεκτικότητας πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες (ακόμη και μεταξύ των υποστηρικτών της) αναγνωρίζουν ότι «η ανθεκτικότητα είναι μια δυσκίνητη αντίληψη για την κοινωνική επιστήμη, τουλάχιστον όταν προσπαθεί να μιλήσει για την ανθεκτικότητα των κοινωνικών συστημάτων. Είναι δύσκολο να αποφευχθούν οι συγκρούσεις με τις ακρογωνιαίες έννοιες της κοινωνικής επιστήμης, όπως η εξουσία, η δημοκρατία και το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση, όταν επιχειρείται η εφαρμογή της έννοιας της ανθεκτικότητας σε θέματα πολιτικής και διακυβέρνησης. Ο λόγος γι' αυτό είναι αρκετά απλός: παρόλο που μπορούν να εντοπιστούν κάποιες ομοιότη-

τες, οι κοινωνίες και τα οικοσυστήματα διαφέρουν επίσης θεμελιωδώς σε πολλά (Duit, κ.ά., 2010: 365 στο Hynönen και Juntunen, 2014).

Η προέλευση της έννοιας από τα φυσικά συστήματα την καθιστά ακατάλληλη, ιδιαίτερα εάν μεταβιβάζεται αδιακρίτως σε κοινωνικά φαινόμενα, ακριβώς επειδή τα κοινωνικά συστήματα ενσωματώνουν σχέσεις εξουσίας και δεν περιέχουν αυτορρύθμιση. Από την άποψη αυτή, φαίνεται ότι εξακολουθούν να ισχύουν οι ανησυχίες που εξέφρασαν οι κοινωνικοί επιστήμονες, όπως και πολλοί άλλοι, σχετικά με την αδυναμία της αρχής της ανθεκτικότητας να χειρίζεται αναλυτικά ή ακόμα πιο απλά να συλλαμβάνει ζητήματα γύρω από την εξουσία.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κοινωνικοοικονομικές πρακτικές επιβίωσης¹⁵

Υιοθετώντας μια ευέλικτη προσέγγιση στην ανάλυση των κοινωνικοοικονομικών πρακτικών ανθεκτικότητας, σύμφωνα με την οποία οι πρακτικές επιβίωσης, αντιμετώπισης, υπέρβασης των προβλημάτων που γεννά η κρίση νοούνται ως πρακτικές ανθεκτικότητας, το μεγαλύτερο μέρος των πρακτικών που καταγράφονται, εμπίπτουν στην κατηγορία της επιβίωσης, του «να τα βγάλεις πέρα» και ελάχιστες μπορούν να τοποθετηθούν στην κατηγορία της υπέρβασης των δυσκολιών, στοιχείο του ορισμού της ανθεκτικότητας που υιοθετήθηκε από την ερευνητική πρόταση. Από όλες τις χώρες ελάχιστες περιπτώσεις καταφέρνουν όχι μόνο να αντιμετωπίσουν, αλλά να υπερβούν τις δυσκολίες αλλάζοντας τη ζωή τους. Έτσι η ανθεκτικότητα, με δεδομένες τις δυσκολίες στην εννοιολόγησή της, παραπέμπει στο «να τα βγάλεις πέρα» ή στο να αντιμετωπίζεις τα προβλήματα (WP5: 8, 90). Σύμφωνα με τον Πρόμπεργκερ (2017: 34) η ανθεκτικότητα είναι σπάνια περίπτωση, ενώ η δυσκολία να βρεθούν ανθεκτικά νοικοκυριά στην έρευνα του RESCuE στηρίζει το συμπέρασμα ότι τα άτομα που ζουν με χαμηλό εισόδημα και κίνδυνο φτώχειας είναι κατά βάση μη ανθεκτικά και ελάχιστες περιπτώσεις θα μπορούσαν να διαφύγουν με δικά τους μέσα. Ο Πρόμπεργκερ προτείνει

μια τυπολογία των νοικοκυριών που παρουσιάζουν ανθεκτικότητα, η οποία αφορά κυρίως τις χώρες της Κεντρικής (Γερμανία) και Βόρειας Ευρώπης (Φινλανδία). Το *νοικοκυριό αυτόρκειας* (self-reliant oikos) αναφέρεται σε νοικοκυριά που διαθέτουν πολλαπλούς πόρους, που χρησιμοποιούν τα κοινά αγαθά (ψάρεμα, συλλογή μανιταριών, καρπών), ασκούν εργασίες χωρίς προοπτική και υιοθετούν έναν αισθητικό τρόπο ζωής βασισμένο στη δημόσια γη και στη φτηνή κατοικία καθώς επίσης στη γνώση και στις δεξιότητες. Το *νοικοκυριό του μικρού επιχειρηματία/μάστορα/καλλιτέχνη* βασίζεται και αυτό σε ένα ηθικό και πολιτισμικό υπόβαθρο, εργάζεται με χαμηλό κέρδος, καλλιεργεί δίκτυα αλληλεγγύης και εναλλακτικούς τρόπους κατανάλωσης, ενώ έχει μικρή επαφή με την αγορά. Η *δευτερογενής ανθεκτικότητα* των νοικοκυριών που «τα καταφέρνουν» λόγω των μεταβιβάσεων των κοινωνικών υπηρεσιών, με τη στενή έννοια, της πρόνοιας. Η *ανθεκτικότητα διά της αλληλεγγύης ή της κοινότητας* και η *ανθεκτικότητα διά του τραύματος ή της επούλωσής του*. Ο τελευταίος τύπος ανθεκτικότητας αναφέρεται σε μονογονεϊκά κυρίως νοικοκυριά ή νοικοκυριά μητέρας-κόρης που έχουν υποστεί σοκ ή τραύμα (σεξουαλική ή άλλη βία, σοβαρό πρόβλημα υγείας, οικογενειακές ρήξεις).¹⁶

Οι αφηγήσεις των νοικοκυριών σύμφωνα με τους Νταγκντεβάρν και Ντόνογκιου (2015) αναδεικνύουν τη διασύνδεση με τη βιβλιογραφία της αποστέρησης σύμφωνα με την οποία οι δυσκολίες αφορούν την αδυναμία ικανοποίησης βασικών αναγκών (στέγη, θέρμανση, τροφή, ρουχισμός, λογαριασμούς) και κοινωνικών αναγκών (ψυχαγωγία, διακοπές). Οι οικονομίες και η αναπροσαρμογή της κατανάλωσης σε ένα χαμηλότερο κόστος ζωής είναι κάτι κοινό. Όμως όταν τα νοικοκυριά μειώνουν τα γεύματα, αφαιρούν το κρέας, τα φάρμακα, τη θέρμανση, δεν πρόκειται για στρατηγικές ανθεκτικότητας αλλά για πρακτικές συνέπειες της αποστέρησης.

Από τις εθνικές εκθέσεις των εννέα χωρών επισημαίνονται τρεις διαστάσεις σχετικά με τις κοινωνικοοικονομικές πρακτικές επιβίωσης σε περιόδους κρίσεων: αυτή που αφορά τα περιουσιακά στοιχεία και τους διαθέσιμους πόρους, οι πρακτικές που στοχεύουν στην κατανάλωση και εκείνες που στοχεύουν στα εισοδήματα.

Τα χαρακτηριστικά των νοικοκυριών που συμμετείχαν στην έρευνα όσον αφορά τους διαθέσιμους πόρους αντικατοπτρίζουν την επιλογή του δείγματος. Η αναζήτηση και επιλογή νοικοκυριών που αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες σήμαινε ότι πολλοί από τους συμμετέχοντες είχαν πολύ περιορισμένα φυσικά ή χρηματοοικονομικά περιουσιακά στοιχεία, εκτός από ένα οικογενειακό αυτοκίνητο ή σπίτι, σε διαφορετικό βαθμό μεταξύ των χωρών. Η κυριότητα ενός σπιτιού παρέχει μια σημαντική ανακούφιση από πλευράς δαπανών του νοικοκυριού.

Τα δεδομένα δείχνουν ότι οι διάφορες μορφές απασχόλησης είναι η πιο σημαντική πηγή εισοδήματος που ακολουθείται από μεταβιβάσεις κοινωνικής πρόνοιας. Η άτυπη ευκαιριακή, βραχυπρόθεσμη, παράτυπη εργασία είναι κοινή σε όλες τις χώρες, αντανακλώντας τις επισφαλείς συνθήκες απασχόλησης. Ενώ οι περικοπές στους προϋπολογισμούς κοινωνικής πρόνοιας σε ορισμένες χώρες έχουν εντείνει την αναζήτηση ευκαιριακής απασχόλησης.¹⁷

Σχετικά με τις κοινωνικοοικονομικές πρακτικές των νοικοκυριών στη διαχείριση της κατανάλωσης, ορισμένα από τα ευρήματα από μόνα τους δεν είναι απαραίτητως μοναδικά αλλά το ότι απαντούν σε όλες τις χώρες είναι κάτι νέο. Άλλα ευρήματα υπογραμμίζουν μια επαναξιολόγηση ή μια πιο εντατική χρήση ορισμένων πρακτικών που υπάρχουν εδώ και πολύ καιρό. Σε όλες τις περιπτώσεις, η μείωση των δαπανών κατανάλωσης που θεωρούνται αναλώσιμες, όπως οι έξοδοι για φαγητό, οι δαπάνες για εορτασμούς και διακοπές, συνιστά το κύριο μέσο με το οποίο τα νοικοκυριά προσπαθούν να ασκήσουν κάποιο έλεγχο στον προϋπολογισμό τους. Όσοι αντιμετωπίζουν πιο σοβαρές δυσκολίες στη συνέχεια αρχίζουν να κόβουν πιο ζωτικά, όπως τον αριθμό των γευμάτων, την κατανάλωση κρέατος, τη θέρμανση ή την ιατρική περίθαλψη. Αυτά τα μέτρα είναι σαφώς μέτρα στέρησης και η περιγραφή τους ως στρατηγικής ανθεκτικότητας ή τρόπου αντιμετώπισης δυσκολιών θα οδηγούσε στην εξιδανίκευσή τους.

Τα ενοίκια και οι λογαριασμοί κοινής ωφέλειας συχνά λαμβάνουν προτεραιότητα στην κατανομή του οικογενειακού προϋπολογισμού. Όταν όμως οι οικογενειακοί προϋπολογισμοί είναι πραγματικά πολύ

περιορισμένοι, οι οικογένειες καθυστερούν τις πληρωμές ή επαναδιαπραγματεύονται με τους προμηθευτές.¹⁸

Η δυνατότητα αποταμίευσης είναι πολύ περιορισμένη μεταξύ των συμμετεχόντων και αυτό μπορεί να δημιουργήσει πολύ μεγάλη ευαλωτότητα. Σε ορισμένες χώρες, όπως στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Ιρλανδία, παρατηρείται μεγαλύτερο ποσοστό δανεισμού σε σχέση με άλλες. Οι συσσωρευμένες καθυστερούμενες οφειλές όσον αφορά το ενοίκιο και τις πληρωμές των λογαριασμών κοινής ωφέλειας είναι μια άλλη μορφή χρέους που μερικές φορές μπορεί να ξεφύγει από τον έλεγχο (κάποια νοικοκυριά δανείζονται ώστε να πληρώσουν τους λογαριασμούς).

Η κινητικότητα των εργαζομένων αποτελεί σημαντικό μέσο για την αντιμετώπιση των δυσκολιών, αλλά η επίτευξη αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης μπορεί να είναι δύσκολη, ιδίως για τους διεθνείς μετανάστες, ως αποτέλεσμα των πολλαπλών μειονεκτημάτων που αντιμετωπίζουν στις χώρες υποδοχής.

Η προσέγγιση της ανθεκτικότητας με όρους παλιάς και νέας φτώχειας

Ανάμεσα στα νοικοκυριά που συμμετείχαν στην έρευνα RESCuE μπορούμε να διακρίνουμε: τα νοικοκυριά για τα οποία η οικονομική κρίση δεν είναι κάτι νέο και είναι μάλλον μόνιμη, επομένως η τελευταία κρίση εμβαθύνει την προϋπάρχουσα ένδεια –«παλιά φτώχεια»- και τα νοικοκυριά για τα οποία η κρίση είναι μια νέα κατάσταση, συχνά ξαφνική, που καταστρέφει τις υπάρχουσες συνήθειες ζωής και κατανάλωσης. Σύμφωνα με τους Καζιμιέρα, κ.ά. (2016: 90) η «παλιά φτώχεια» διαχειρίζεται καλύτερα την κρίση από την άποψη της ψυχολογικής ανθεκτικότητας παρότι η οικονομική κατάσταση αυτών των νοικοκυριών είναι μερικές φορές δυσκολότερη. Από τις αφηγήσεις των ερωτηθέντων που ανήκουν στην «παλιά φτώχεια» φαίνεται ότι έχουν διδαχθεί στο σπίτι πώς να αντιμετωπίζουν μια κατάσταση κρίσης. Αυτό σημαίνει κατάρτιση προϋπολογισμού, πρακτικές εξοικονόμησης και καθημερινές δραστηριότητες που συνδέονται με αυτές, όπως οι μέθοδοι «να τα βγάλουν πέρα» με την οικονομική έννοια, να μαγειρεύουν «από το τίποτα», η

επιδιόρθωση ρούχων και τέλος η καλλιέργεια και η γεωργία στις αγροτικές περιοχές κ.λπ.¹⁹

Τα άτομα που συγκатаλέγονται στη λεγόμενη «νέα φτώχεια» βιώνουν τον πόνο που προκύπτει από την αλλαγή της κοινωνικής κατάστασης και της νέας τους ταυτότητας μετά την κρίση, η οποία συνήθως γίνεται αντιληπτή ως υποβάθμιση, αλλοτρίωση και κοινωνική απομόνωση, και συνδέεται με μια ισχυρή αίσθηση απώλειας κύρους και αξιοπρέπειας. Μια αίσθηση ενοχής συνδυάζεται εδώ με το στίγμα της φτώχειας, λόγω του χαμηλού κύρους των κενών θέσεων, της ανεργίας ή της χρήσης κοινωνικών παροχών.²⁰

Σε ανάλογο συμπέρασμα καταλήγουν οι Νταγκντεβάρν και Ντόνογκιου (2015). Οι εργαζόμενοι ή οι χαμηλού εισοδήματος συμμετέχοντες, που είχαν μακροχρόνια εμπειρία αντιμετώπισης της φτώχειας και των κακουχιών φαίνεται να «τα βγάζουν πέρα», «να τα καταφέρνουν» καλύτερα από τους «νέους φτωχούς», τα νοικοκυριά μεσαίας τάξης. Από την άλλη, τα νοικοκυριά της μεσαίας τάξης που έχουν πληγεί σκληρά από την κρίση φαίνεται να έχουν πρόσβαση σε ένα σύνολο πόρων (αποταμίευση, σπίτι, κοινωνικές διασυνδέσεις) που μπορούν να επιτρέψουν μια ταχύτερη μετάβαση σε μια καλύτερη οικονομική κατάσταση.

Η ανθεκτικότητα του σώματος

Από τα δεδομένα που παρήχθησαν από πολλές ερευνητικές ομάδες αναδεικνύονται οι αρνητικές συνέπειες της «αντοχής», της «ανθεκτικότητας» σε σχέση με τη σωματική και ψυχική υγεία.²¹ Οι πρακτικές που επικεντρώνονται στην ανθεκτικότητα μέσω του σώματος χρησιμοποιούνται συχνά και είναι αρκετά αποτελεσματικές βραχυπρόθεσμα. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα στα οποία οι πιο άμεσες συνέπειες της οικονομικής κρίσης αποτρέπονται από τα νοικοκυριά με πρακτικές βασισμένες στο σώμα. Παρόλο που είναι αποτελεσματικές βραχυπρόθεσμα, ωστόσο, δεν είναι αξιόπιστες στρατηγικές μακροπρόθεσμα λόγω του υψηλού φυσικού και ψυχικού τους κόστους στα άτομα. Πράγματι,

μία από τις χειρότερες συνέπειες των πρακτικών ανθεκτικότητας που αφορά το σώμα είναι η μόνιμη σωματική βλάβη.

Τα νοικοκυριά αντιμέτωπα με την οικονομική κρίση τείνουν να μειώνουν τις δαπάνες σε επίπεδο νοικοκυριού, ξεκινώντας από μη βασικά υλικά και υπηρεσίες όπως η έξοδος σε καφετέριες, εστιατόρια και πολιτιστικές δραστηριότητες. Όμως, η κατάσταση είναι πιο περίπλοκη για ορισμένα νοικοκυριά σε σχέση με τη μείωση των δαπανών, καθώς συχνά θυσιάζουν με δραματικό τρόπο την ποιότητα και την ποσότητα των τροφίμων που καταναλώνουν.

Ορισμένες πρακτικές ανθεκτικότητας εξαρτώνται από τη φυσική κατάσταση των ατόμων, τα οποία για να αντιμετωπίσουν τα οικονομικά προβλήματα αναγκάζονται να επιβαρύνουν το σώμα τους. Μία από τις πλέον συνηθισμένες πρακτικές είναι να εργάζονται περισσότερες ώρες. Η πολύωρη εργασία, η κόπωση και η κακή ποιότητα της κατοικίας σε συνδυασμό με τη χαμηλή πρόσληψη τροφής καθιστούν την αρώστια αναπόφευκτη.

Εκτός από τα φυσικά προβλήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, η φτώχεια, η αγωνία και η ανησυχία για το μέλλον, επιδρούν αρνητικά στην ψυχική υγεία των ανθρώπων και σε κάποια δραματική περίπτωση θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη διάλυση του σώματος μέσω της αυτοκτονίας.

Σημειώσεις

1. Patterns of resilience during socioeconomic crises among households in Europe (RESCuE). Το Πρόγραμμα ήταν ενταγμένο στο 7ο Πλαίσιο για την Έρευνα που χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

2. Το ερευνητικό πρόγραμμα RESCuE περιέλαβε τα εξής ερευνητικά πακέτα: βιβλιογραφική επισκόπηση του θέματος της κρίσης στις συμμετέχουσες χώρες (WP2), κοινωνικοοικονομικές πρακτικές ανθεκτικότητας στα νοικοκυριά (WP4), πολιτιστικά πρότυπα ανθεκτικότητας (WP5), βιογραφική προσέγγιση της ανθεκτικότητας (WP6), τη χωρική διάσταση της ανθεκτικότητας (WP7), πολιτική διάσταση

της ανθεκτικότητας στο πλαίσιο της κοινότητας (WP8), τη σχέση της κοινωνικής οικονομίας και της ανθεκτικότητας των νοικοκυριών (WP10), σχέση κοινωνικού κράτους και ανθεκτικότητας (WP9), καθώς και ζητήματα φύλου, εθνότητας και μετανάστευσης σε σχέση με την ανθεκτικότητα (WP11). Η ελληνική ερευνητική ομάδα είχε τη γενική ευθύνη των εθνικών εκθέσεων στα δύο τελευταία πακέτα εργασίας (WP9, WP11). Οι δύο αντίστοιχα διεθνείς εκθέσεις (κοινωνικό κράτος, φύλο) που εκπονήθηκαν από τις ερευνήτριες της ελληνικής ομάδας, αποτελούν τη βάση και το αντικείμενο της εν λόγω έκδοσης. Η εργασία για τη μετανάστευση δεν περιελήφθη στην παρούσα έκδοση.

3. Παραδείγματα τέτοιων προτεινόμενων ανοιχτών θεμάτων είναι: Η οικογένειά μου, το σπίτι μου, ημέρες γιορτής, τα αγαπημένα μου πράγματα, τι και πώς τρώμε, εργασία ή εργάσιμη ημέρα, δυσκολία, πιστεύουμε σε, χαρά, ο τόπος μου, αναψυχή, χρήσιμη βοήθεια, εμπόδια και περιορισμοί, κοινότητα, και πολλά άλλα.

4. Οι φωτογραφίες που περιέχονται στην παρούσα έκδοση ελήφθησαν στο πλαίσιο της έρευνας πεδίου από τα νοικοκυριά, στην Ελλάδα, στις κοινότητες Κ. και Λ.

5. Σε κάποιες χώρες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε περισσότερες από δύο τοποθεσίες, επομένως δόθηκαν περισσότερες συνεντεύξεις.

6. Τα νοικοκυριά στο πλαίσιο του RESCuE ορίζονται κατά δύο τρόπους: Πρώτον, σύμφωνα με τις οικονομικές και κοινωνικές στατιστικές, ένα νοικοκυριό ορίζεται ως μια τοπική μονάδα διαμονής όπου ζουν ένα ή περισσότερα άτομα και μοιράζονται τουλάχιστον τη στέγαση και μέρος της κοινωνικής και οικονομικής ζωής τους, όπως δείχνουν, για παράδειγμα, τα κοινά γεύματα. Δεύτερον, αυτή η έννοια επικαλύπτεται αλλά και διαφέρει από την έννοια της οικογένειας ως βασικής μορφής της ανθρώπινης ομαδικής διαβίωσης, με τουλάχιστον δύο άτομα που διατηρούν στενές σχέσεις (για παράδειγμα ένα ζευγάρι ή παιδί/γονέας). Βεβαίως, η έννοια «οικογένεια» μπορεί επίσης να γίνει κατανοητή με μια ευρύτερη σημασία, όταν περιλαμβάνει περισσότερες γενιές ή όταν πρόκειται για πολυπληθείς οικογένειες ή οικογένειες που περιλαμβάνουν ευρύτερες συγγένειες, είτε σε συγκατοίκηση είτε όχι. Άλλα μη οικογενειακά νοικοκυριά περιλαμβάνουν τα (εν μέρει) εξαρτώμενα νοικοκυριά των νέων ή των ηλικιωμένων ή μορφές συνύπαρξης που βασίζονται σε σχέσεις με ελάχιστη ή καθόλου συγγένεια, όπως τα κοινά νοικοκυριά των σπουδαστών, τα άσυλα, τα νοσοκομεία ή οι στρατιωτικοί χώροι. Στο πλαίσιο του RESCuE γίνεται παράλληλη (αλλά όχι συνώνυμη) χρήση των εννοιών «νοικοκυριό» και «οικογένεια» ανάλογα με την περίπτωση, ενώ γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ αυτών των δύο εννοιών (Patterns of resilience... 2014: 10).

7. Στην ατομική ανθεκτικότητα, οι σχέσεις μεταξύ των ατόμων αναφέρονται σε μεγάλο βαθμό στο ηγεμονικό παράδειγμα της προσπάθειας και του αυτο-επιτεύγματος, κατά συνέπεια, σε μια κατάσταση κρίσης, η επιδείνωση των συνθηκών ζωής συνδέεται με την προσωπική αποτυχία, ενώ η στήριξη στις περισσότερες περιπτώ-

σεις συνδέεται με επίσημους θεσμούς, όπως οι κοινωνικές υπηρεσίες όχι στη λογική της αμοιβαιότητας αλλά του ασιστανά, της φιλανθρωπίας. Κάτω από αυτή την ηγεμονική λογική, εξηγούνται ορισμένες περιπτώσεις προσωπικής επιτυχίας, με την ατομική υπέρβαση των οικονομικών δυσκολιών μέσω ατομικών δεξιοτήτων, ικανοτήτων και προσωπικών πόρων (Araceli Serrano, Juan Carlos Revilla, κ.ά., 2016).

8. Ακόμα και στο χώρο της ψυχολογίας στις έρευνες που αφορούν την προσαρμογή στις αντιξοότητες στο πλαίσιο της Παιδικής Ηλικίας, όπου υιοθετείται το πλαίσιο ανάλυσης της ανθεκτικότητας versus διακινδύνευσης, διατυπώνεται η άποψη ότι το πρόβλημα με τον όρο ανθεκτικότητα είναι ότι έχει δημιουργηθεί για να αναφέρεται σε ένα προσωπικό χαρακτηριστικό που κάνει δυνατή την επιτυχία κάποιων νέων που βρίσκονται σε κίνδυνο, επομένως όσοι δεν τα καταφέρνουν τόσο καλά φταίει οι ίδιοι για τα προβλήματά τους. Προκειμένου να αποφευχθούν τέτοιου τύπου (misimpressions) εσφαλμένες εντυπώσεις προτείνονται κάποιες προφυλάξεις, όπως ο ορισμός της ανθεκτικότητας ως διαδικασίας, ως φαινομένου και όχι ως χαρακτηριστικού (ατομικό), η μη χρήση του επιθέτου για τα άτομα, αλλά για τις διαδρομές και τις κοινωνικές τροχιές (π.χ., ανθεκτική προσαρμογή) (Suniya Luthar κ.ά., 2003: 513).

9. «...η έννοια της ανθεκτικότητας υφίσταται κριτική ως μια ατομικιστική έννοια, η οποία αποσιωπά τις δομικές ανισότητες και ενισχύει την κυρίαρχη νεοφιλελεύθερη πολιτική ατζέντα (Harrison, 2012· Promberger κ.ά., 2014: 12· Dagdeviren κ.ά., 2015: 1· Hall, 2012: 37· Capucha κ.ά., 2015)» σ. 21 στον παρόντα τόμο.

10. International State of the Art Report, WP2, 2014 Rescue project.

11. Βλέπε στον παρόντα τόμο σ. 100.

12. Kambouri, κ.ά., 2018.

13. Με τις εναλλακτικές μορφές ανθεκτικότητας στην κρίση σε τέσσερις χώρες της Ν. Ευρώπης (Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα και Πορτογαλία) ασχολείται το ερευνητικό πρόγραμμα LIVEWHAT (workpackage 6) κατά την περίοδο της χρηματοοικονομικής κρίσης του 2008. Σύμφωνα με τους Kousis και Paschou (2017) οι εμπειρικές μελέτες του Προγράμματος δίνουν έμφαση στα βασικά χαρακτηριστικά των εναλλακτικών μορφών ανθεκτικότητας, τους δεσμούς τους με τα κοινωνικά κινήματα και τους θεωρητικούς προσανατολισμούς που επηρεάζονται από τις μελέτες των κοινωνικών κινήματων.

14. Elizabeth Harrison (2012) «Bouncing back? Recession, resilience and everyday lives». Η εμπειρική απεικόνιση αυτής της ανάλυσης είναι μια ποιοτική μελέτη του αντίκτυπου της οικονομικής παρακμής στην πόλη Νιουχέιβεν του Σάσσεξ.

15. Dagdeviren και Donoghue, (2015).

16. Σύμφωνα με το συγγραφέα (Promberger, M., 2017: 20) η προτεινόμενη τυπολογία δεν είναι ολοκληρωμένη αλλά αποτελεί μια απόπειρα που έχει γίνει αποδεκτή στις γερμανικές ομάδες εργασίας του RESCuE, ενώ εν δυνάμει συμφωνεί με τα ευρήματα άλλων ερευνών.

17. Dagdeviren και Donoghue, (2015).
18. Dagdeviren και Donoghue (2015).
19. Kazimiera, W., Gneciak, M., Krzysztof, Lecki, Dzienniak-Pulina, D., (2016).
20. Kazimiera W., Gneciak, M., Krzysztof Lecki, Dzienniak-Pulina, D., (2016).
21. Dagdeviren και Donoghue (2015)· Aytekin και Şengül (2016)· Kazimiera W., Gneciak, M., Krzysztof Lecki, Dzienniak-Pulina, D., (2016).

Βιβλιογραφία

- Anthias, F., «Social stratification and social inequality: Models of intersectionality and identity», στο Devine κ.ά. (επιμ.) *Rethinking Class: Culture, Identities and Lifestyles*, Palgrave, Μπεϊσινγκτσόουκ, 2005.
- Araceli Serrano, Juan Carlos Revilla, María Paz Martín, Carlos de Castro, Daniel Calderón, International Report: Communities, participation and politics, WP8, 2016.
- Attila Aytekin E. και Tarik Şengül, H. (2016) «Spatial Aspects of Household Resilience», στο WP7, International Report RESCuE Project 2016.
- Béné, C., κ.ά., «Review article: Resilience, poverty and Development» *Journal of International Development* (2014) διαθέσιμο στο: <https://www.researchgate.net/publication/260607655>
- Capucha, L., Calado, A., και Estêvão, P., State of the Art, WP2 Report of Rescue Project, 2014.
- Dagdeviren, H. και Donoghue, M., «Typology of socioeconomic Practices of Resilience», WP4 International Report of RESCuE Project, 2015.
- Esping-Andersen, G., *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*, Sage, Λονδίνο 1996.
- Esping-Andersen, G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Πρίνστον 1990.
- Harrison, E., «Bouncing back? Recession, Resilience and everyday lives», *Critical Social Policy*, τόμ. 33, τχ. 1, (2012), σ. 97-113. <https://doi.org/10.1177%2F026101831243936502/07/2017>
- Juntunen, T., και Hyvönen A.E., «Resilience, Security, and the Politics of Processes», *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*, τόμ. 2, τχ. 3 (2014), σ. 195-209. <https://doi.org/10.1080/21693293.2014.948323>, επίσκεψη στις 02/07/2019.
- Kambouri, N., Marinoudi, S. και Petraki, G., «Greece: Resilient Households and Welfare State Institutions» *Work package 9 Report of RESCuE Project* 2016.

- Kambouri, N., Marinoudi, S. και Petraki, G., (Υπό έκδοση), «Strategies of resilience and the localisation of welfare state in South Europe», στο Promberger, M., Gray, J., Dagg, J. και Boost, M., (επιμ.) *Poverty, Crisis and Resilience*, Edward Elgar, Λονδίνο.
- Kazimiera, W., Gneciak, M., Krzysztof Lecki, Dzienniak-Pulina, D., (2016) Cultural Practices in Resilient Households. WP 5, International Report of RESCuE Project.
- Kousis, M., και Paschou, M., «Alternative Forms of Resilience: A typology of approaches for the study of Citizen Collective Responses in Hard Economic Times», *Partecipazione e Conflitto*, τόμ. 10, τχ. 1 (2017), σ. 136-168.
- Luthar, S., (2003) Research on resilience: An integrative review, https://www.researchgate.net/publication/282783578_Research_on_resilience_An_integrative_review, επίσκεψη στις 2/07/2019.
- Lehndorff, S. (επιμ.), *A triumph of failed ideas. European models of capitalism in crisis*, ETUI, Βρυξέλλες 2012.
- Patterns of resilience during socioeconomic crises among households in Europe (RESCuE). Concept, objectives and work packages of an EU FP 7 Promberger, M., Huws, U., Dagdeviren, H., Meier, L., Sowa, F., IAB, 2014.
- Promberger, M., «Resilience among vulnerable households in Europe, Questions, concept, findings and implications», IAB Discussion Paper Articles on labour market issues (2017), σ. 3-432.
- Revilla, J.C., Martín, P. και de Castro, C., «The reconstruction of resilience as a social and collective phenomenon: poverty and coping capacity during the economic crisis», *European Societies*, τόμ. 20, τχ. 1 (2018), σ. 89-110.
- Seeleib-Kaiser, M., «The (end of the) German model», στο Unger B. (επιμ.) (2015) *The German model seen by its neighbors*, σ. 185-199.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ
ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Γεωργία Πετράκη, Σούλα Μαρινούδη, Νέλλη Καμπούρη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Δομές του κοινωνικού κράτους

Ο όρος «κράτος πρόνοιας» έχει επικρατήσει διεθνώς στη μεταπολεμική περίοδο και αναφέρεται στις διαδικασίες διεύρυνσης της κοινωνικής λειτουργίας του κράτους στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες (Στασινοπούλου, 1990: 19). Αποτελεί συγχρόνως αναφορά σε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο της εξέλιξης του αστικού κράτους και ιδεολόγημα φορτισμένο με ιδέες και αξίες κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης. Ο όρος κράτος πρόνοιας εκφράζει περισσότερο την ηθική αυτή διάσταση, που εμπεριέχει την υπόθεση ότι στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες είναι εφικτή η ευημερία όλων των πολιτών, για την επίτευξη της οποίας η κοινωνική λειτουργία του κράτους παίζει τον κεντρικό ρόλο (Στασινοπούλου, 1992: 19). Αφορά μια σύνθετη και οργανωμένη διαδικασία άσκησης δημόσιας εξουσίας με σκοπό να εξομαλυνθεί η επίδραση των δυνάμεων της αγοράς, μέσα από την εγγύηση ενός ελάχιστου εισοδήματος για όλους τους πολίτες, τη μείωση της ανασφάλειας και την παροχή μιας σειράς κοινωνικών υπηρεσιών, για όλους ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση ή τάξη (Alcock κ.ά., 2002: 274 στο Βενιέρης, 2015: 88). Παραπέμπει ευρύτερα στα μέσα με τα οποία το κράτος επιζητά να διασφαλίσει ελάχιστα επίπεδα ευημερίας και να αναδιανείμει πόρους πέραν των αποφάσεων της αγοράς.

Η έννοια συνήθως χρησιμοποιείται σε σχέση με τους κύριους θεσμούς διευθέτησης της πρόνοιας στη μεταπολεμική περίοδο, που συμπεριλαμβάνουν κυρίως το εθνικό σύστημα υγείας, το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, τη δημόσια εκπαίδευση, τη στέγαση και τις υπηρεσίες φροντίδας (Miller, 1999b: 14-15 στο Βενιέρης, 2015: 89). Το κλασικό μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας θεσπίζεται και αναδεικνύεται την πε-

ρίοδο 1945-1975, τη χρυσή τριακονταετία του κράτους πρόνοιας όπου εκτεταμένα και καθολικού χαρακτήρα συστήματα κοινωνικής προστασίας αναπτύχθηκαν σε όλες τις προηγμένες, ευρωπαϊκές κυρίως, χώρες. Αναπτύχθηκε πρώτα στη Βρετανία, λόγω και της ιδιαίτερα καταστροφικής πολεμικής εμπειρίας της χώρας αυτής (Marshall, 1965: 76) και αποτυπώθηκε πλήρως στην Έκθεση Μπέβεριτζ (Marshall, 1965: 79 στο Βενιέρης, 2015: 95). Η Έκθεση Μπέβεριτζ επέδρασε σε μεγάλο βαθμό στην ανοικοδόμηση της μεταπολεμικής Ευρώπης (Βενιέρης, 2015: 96) και έθεσε τα θεμέλια του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου. Με όρους οικονομικής οργάνωσης, το κράτος πρόνοιας συμπίπτει σχεδόν με το κεϋνσιανό κράτος πρόνοιας, όρος που προέρχεται από τον οικονομολόγο Τζον Μέυναρντ Κέυνς (John Maynard Keynes). Ο όρος περιγράφει τις οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές που εφαρμόζουν κάποιες σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις κυρίως κατά την τριακονταετία άνθησής του μετά τον πόλεμο (Alcock κ.ά., 2002: 125-126). Κατά την κυρίαρχη φιλελεύθερη κριτική, το κράτος πρόνοιας συνδέθηκε με την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970 καθώς υποστηρίχτηκε σύμφωνα με την αφήγηση αυτή ότι η οικονομία δεν ήταν πλέον δυνατό να αντέξει τα οικονομικά βάρη που απαιτεί. Παρά τη νεοφιλελεύθερη πολιτική ρητορεία και καταστροφολογία των τελευταίων δεκαετιών, στην Ευρώπη δεν παρατηρείται συρρίκνωση των δημόσιων κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ. Αντιθέτως, εάν κρίνει κανείς από τα στοιχεία για τα ευρωπαϊκά κράτη, οι δαπάνες αυτές σταθερά διευρύνονται.¹

Ο όρος κράτος πρόνοιας μερικές φορές υποκαθίσταται από τον αντίστοιχο όρο «κοινωνικό κράτος» που έχει τις ρίζες του στη γερμανική κοινωνιολογική σχολή σκέψης του 19ου αιώνα. Ο όρος είναι ευρύτερος και περιλαμβάνει συνολικά το κοινωνικό σύστημα μιας χώρας. Το κοινωνικό κράτος αναφέρεται σε όλους τους θεσμούς και οργανισμούς – δημόσιους, εθελοντικούς, ιδιωτικούς, τον μη κερδοσκοπικό τομέα– που στοχεύουν στην παροχή υπηρεσιών πρόνοιας (Βενιέρης, 2015: 101). Με την έλευση του 21ου αιώνα, η ιδέα ενός περισσότερο ενεργητικού κράτους πρόνοιας κέρδισε σταδιακά έδαφος (βλ. ενδεικτικά Esping-Andersen, 2002· Βονολί, 2013). Η ιδέα αυτή συνδέθηκε κατεξοχήν με τον όρο «κοινωνική επένδυση» (social investment), ο οποίος αναφέρεται στην

επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο ως στρατηγική αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων και καταπολέμησης των ανισοτήτων, με άξονες την εκπαίδευση και την κατάρτιση και σκοπό τη βελτίωση των «ευκαιριών ζωής» (Bonomi, 2013: 17-19). Οι κριτικές που ασκήθηκαν ενάντια στην έννοια αυτή αναδεικνύουν ότι σημαντικές έννοιες όπως η «ενεργοποίηση», η «ευελιξία», ή ακόμα και η «κοινωνική επένδυση» αποτυπώνουν κρίσιμες αξιακές μετατοπίσεις στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας. Διαμέσου αυτών επιτελείται μια ριζική μετατόπιση του κέντρου βάρους της κοινωνικής προστασίας από τις καθολικές παροχές ευημερίας (που εξασφαλίζουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο βιοπορισμού έξω από την αγορά) προς πολιτικές μιας υποτιθέμενης ενίσχυσης των συνθηκών «εμπορευσιμότητας ατόμων» (καθιστώντας τους εν δυνάμει «απασχολήσιμους», ανεξαρτήτως του αν υπάρχουν ή όχι θέσεις εργασίας, ή πόσο επισφαλείς είναι οι διαθέσιμες θέσεις). Επιδιώκεται με αυτό τον τρόπο η συρρίκνωση κεντρικών πεδίων του κοινωνικού κράτους που απορροφούν μεγάλο μέρος των κοινωνικών δαπανών (όπως για παράδειγμα, οι συντάξεις, τα επιδόματα αναπηρίας και τα επιδόματα ανεργίας) και η μετατόπιση του κέντρου βάρους σε μικρότερης εμβέλειας (και οικονομικής βαρύτητας) προγράμματα, όπως προγράμματα προώθησης της απασχολησιμότητας μέσω κατάρτισης και συμβουλευτικής. Η έννοια της «κοινωνικής επένδυσης» (Morel κ.ά., 2011 στο Πετμεζίδου, 2014) αποτελεί ένα χρήσιμο σημασιολογικό εργαλείο, στο πλαίσιο του οποίου δαπάνες για συντάξεις, επιδόματα ανεργίας και υποστήριξης ατόμων με αναπηρίες χαρακτηρίζονται ως «μη κοινωνική επένδυση» (παθητική πρόνοια), ενώ αντίθετα προγράμματα κατάρτισης, συμβουλευτικής, προώθησης στην απασχόληση χαρακτηρίζονται ως «κοινωνική επένδυση» (ενεργητική πρόνοια) (Πετμεζίδου, 2014: 67).

Η Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE) ενέτεινε τους δημοσιονομικούς περιορισμούς, ενώ παράλληλα ενισχύθηκε η κατευθυντήρια γραμμή για τη συγκράτηση του κόστους των κοινωνικών προγραμμάτων. Αυτό είναι φανερό στη Στρατηγική της Λισαβόνας (Πετμεζίδου, 2014: 67), όπως επίσης στη Στρατηγική για την Ευρώπη 2020 και στο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, όπου δόθηκε έμφαση στην οικονομική βιωσιμότητα, η οποία επισκιάζει την επάρκεια των παροχών.

Αυτές οι στρατηγικές αντιμετωπίζουν τα συστήματα κοινωνικής προστασίας ως δημοσιονομικό ζήτημα και όχι ως θεμελιώδη συνιστώσα του κράτους (Ρομπόλης, 2013: 103-123). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, οι θεσμικές και δημόσιες πολιτικές στα κράτη πρόνοιας των ευρωπαϊκών χωρών αποτελούν κεντρικό θέμα έρευνας. Η συσσωρευμένη βιβλιογραφία φωτίζει την ποικιλία των μεταρρυθμιστικών στρατηγικών κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, σε ένα μακροοικονομικό περιβάλλον όπου η κενύσνιαη προσέγγιση που δίνει προτεραιότητα στη ζήτηση δίνει τη θέση της σε πιο αυστηρά δημοσιονομικά και νομισματικά μέτρα πολιτικής, με αποκορύφωμα τους δημοσιονομικούς κανόνες της ΟΝΕ (Πετμεζίδου κ.ά., 2015).

1.1 ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΑΘΕΣΤΩΤΩΝ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Οι κατηγοριοποιήσεις στη βάση των μοντέλων ή καθεστώτων πρόνοιας βασίζονται στις διαφορετικές σχέσεις και ρυθμίσεις μεταξύ του κράτους, των αγορών και της οικογένειας, οι οποίες αποτελούν τις βασικές πηγές κοινωνικής προστασίας στα σύγχρονα κράτη πρόνοιας (Alcock κ.ά., 2002: 273-274). Διαφορετικά καθεστώτα πρόνοιας διαμορφώθηκαν κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Κοινωνικοί επιστήμονες έχουν επιχειρήσει κατηγοριοποιήσεις, από τις οποίες μεγαλύτερη επιρροή άσκησε εκείνη που βασίστηκε στο έργο του Έσπινγκ-Άντερσεν. Το σημαίνον έργο του Έσπινγκ-Άντερσεν (1990, 1999) *Κόσμοι Ευημερίας* ενέπνευσε την έρευνα στη συγκριτική κοινωνική πολιτική τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια. Ο Έσπινγκ-Άντερσεν δόμησε την τυπολογία των μοντέλων κοινωνικής πρόνοιας, αναγνωρίζοντας τον αντίκτυπο των τριών κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων του 20ού αιώνα στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική: τη σοσιαλδημοκρατία, τη χριστιανοδημοκρατία (συντηρητισμός) και το φιλελευθερισμό (Ferragina και Seeleib-Kaiser, 2011: 583). Εμπειρικά, αναγνώρισε τα μοντέλα ως πλέγματα τα οποία βασίζονται στις έννοιες της απο-εμπορευματοποίησης, της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της σχέσης κράτους-αγοράς (Ferragina, κ.ά., 2014: 287). Το φιλελεύθερο μοντέλο² χα-

ρακτηρίζει τις αγγλοσαξονικές χώρες. Στηρίζεται και στηρίζει τον κυρίαρχο ρόλο της αγοράς, αναπτύσσοντας περιορισμένη κρατική παρέμβαση και δείχνοντας προτίμηση στον ιδιωτικό τομέα για την κάλυψη κοινωνικών αναγκών. Επιλέγει ένα στενό ορισμό για το δικαίωμα σε δημόσιες παροχές, επικεντρώνοντας σε στοχευμένα προγράμματα τα οποία απευθύνονται στα πιο ευάλωτα κοινωνικά στρώματα και χρησιμοποιώντας εισοδηματικά κριτήρια για τη λήψη τους. Η χρηματοδότηση αυτών των προγραμμάτων συνήθως προέρχεται από τη φορολογία. Επίσης, παρέχει χαμηλές βασικές συντάξεις χρηματοδοτούμενες από το κράτος και επιπρόσθετη κάλυψη μέσα από επαγγελματικά ή ιδιωτικά προγράμματα ασφάλισης. Επομένως, η προοπτική απο-εμπορευματοποίησης των κρατικών επιδομάτων θεωρείται χαμηλή και η κοινωνική διαστρωμάτωση υψηλή.

Το σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς συναντάται στις σκανδιναβικές χώρες. Βασίζεται στην αρχή της καθολικότητας, παρέχοντας πρόσβαση σε επιδόματα και υπηρεσίες με βάση την ιθαγένεια. Το σύστημα αυτό βασίζεται στην καθολικότητα των προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης, τα οποία χρηματοδοτούνται κατά κύριο λόγο μέσω της φορολογίας. Χαρακτηρίζεται από γενναιοδωρία ως προς το επίπεδο των παροχών του, ενώ δίνει έμφαση στην ισότητα. Η ιδιότητα του πολίτη συνδέεται με καθολικά δικαιώματα στις παροχές, οι στοχευμένες παροχές σε ειδικές ανάγκες και ομάδες δεν παίζουν σημαντικό ρόλο, ενώ καταβάλλεται συστηματική προσπάθεια να περιοριστεί η εξάρτηση των προγραμμάτων από λύσεις της αγοράς. Ένα τέτοιο κράτος πρόνοιας θεωρείται ότι παρέχει ένα σχετικά μεγάλο βαθμό αυτονομίας, περιορίζοντας την εξάρτηση από την οικογένεια και την αγορά. Προκειμένου να επιτύχουν την αυτονομία, τα σοσιαλδημοκρατικά κράτη πρόνοιας χαρακτηρίζονται από ένα υψηλό επίπεδο απο-εμπορευματοποίησης και ένα χαμηλό βαθμό διαστρωμάτωσης (Ferragina και Seeleib-Kaiser, 2011: 584).

Το χριστιανοδημοκρατικό κράτος πρόνοιας συναντάται κυρίως στις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης και χαρακτηρίζεται από κατάτμηση των προνοιακών πολιτικών. Βασίζεται σε ένα ανταποδοτικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, το οποίο χρηματοδοτείται από τα ασφαλιστικά ταμεία. Αυτός ο τύπος καθεστώτων πρόνοιας στηρίζεται στη λογική της

διατήρησης των διαφορών στις κοινωνικές θέσεις και στις παροχές μεταξύ διαφορετικών επαγγελματικών ομάδων, προσφέροντας ένα μεσαίο επίπεδο απο-εμπορευματοποίησης και ένα υψηλό βαθμό κοινωνικής διαστρωμάτωσης (Ferragina και Seeleib-Kaiser, 2011: 584). Ταυτόχρονα, αυτά τα κράτη πρόνοιας θεωρούν την οικογένεια ως τον κύριο πάροχο φροντίδας και εν γένει πρόνοιας, ενώ είναι προσανατολισμένα στο οικογενειακό μοντέλο του άνδρα-κουβαλητή.

Η τυπολογία που βασίζεται στο έργο του Έσπινγκ-Άντερσεν έχει μελετηθεί σχολαστικά και έχει δεχτεί έντονη κριτική.³ Μια από τις βασικές κριτικές που ασκήθηκε στην τυπολογία του Έσπινγκ-Άντερσεν αφορά τη δυσκολία ένταξης των χωρών του ευρωπαϊκού νότου (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία και Ιταλία) σε κάποιο από τα προτεινόμενα καθεστώτα πρόνοιας. Ο Έσπινγκ-Άντερσεν (1999) υποστηρίζει ότι οι διαφορές μεταξύ της Νότιας και της Κεντρικής Ευρώπης δεν είναι αρκετά μεγάλες για να αιτιολογείται ένα ξεχωριστό μεσογειακό καθεστώς πρόνοιας.

Παρ' όλ' αυτά, άλλοι συγγραφείς θεωρούν ότι το κοινωνικό μοντέλο της Νότιας Ευρώπης αποτελεί έναν ιδιαίτερο τύπο στην ταξινόμηση των καθεστώτων πρόνοιας. Μπορεί να θεωρηθεί ως ένας τέταρτος τύπος προνοιακού καπιταλισμού ή μπορεί να θεωρηθεί ως μία παραλλαγή των συντηρητικών καθεστώτων πρόνοιας της Κεντρικής Ευρώπης. Το νοτιοευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο χαρακτηρίζεται ως υπολειμματικό, διότι είναι ελλειμματικός ο σχεδιασμός και η εφαρμογή προνοιακών πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας, καθώς και υπολειμματική η διάθεση πόρων για τη χρηματοδότηση κοινωνικών υπηρεσιών (Ferrera, 1996· Lewis, 1992· Esping-Andersen, 1999· Karamessini, 2008a). Συνεπώς, το νοτιοευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο επιτρέπει την επιβίωση στοιχείων της παραδοσιακής οικιακής οικονομίας και την εκτεταμένη παροχή φροντίδας στο πλαίσιο της διευρυμένης οικογένειας. Η ισχυρή οικογενειακή λογική και στρατηγική, η ηθική και πρακτική υποστήριξη των ατόμων από την οικογένεια και τους συγγενείς τους αποδυναμώνουν την κρατική παρέμβαση σε θέματα φροντίδας και πρόνοιας καθιστώντας την υπολειμματική, σε αντίθεση με την αυξημένη κρατική υποστήριξη στο παράδειγμα των σοσιαλδημοκρατικών

καθεστώτων πρόνοιας. Σε γενικές γραμμές, κράτη που έχουν υιοθετήσει ένα σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο φαίνεται να έχουν επιτύχει μεγαλύτερη αναδιανομή εισοδήματος και μείωση φτώχειας, ενώ ακολουθούν χώρες με κορπορατιστικό καθεστώς πρόνοιας. Κράτη που έχουν υιοθετήσει το νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο φαίνεται να επιτυγχάνουν τη μικρότερη μείωση ανισότητας και φτώχειας, ενώ ακολουθούν τα φιλελεύθερα καθεστάτα (Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου, 2005). Αν και η ανισότητα αυξάνεται στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες από τη δεκαετία του 1990 και μετά, οι διαφορές αυτές εξακολουθούν να υφίστανται (Ζαμπάρλουκου, 2014: 4).

Επίσης, φεμινίστριες κοινωνιολόγοι άσκησαν κριτική για την παράλειψη της ένταξης της διάστασης του φύλου στα προτεινόμενα μοντέλα πρόνοιας και επεδίωξαν να συμπεριλάβουν το φύλο στην ταξινόμηση των καθεστώτων πρόνοιας ανάλογα με τις πολιτικές συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής (Στρατηγάκη, 2006 στο Καραμεσίνη, 2016). Σύμφωνα με τη Lewis (1992), η δομή «άντρας κουβαλητής/γυναίκα νοικοκυρά» αποτελεί το κριτήριο ταξινόμησης των κρατών πρόνοιας. Τα κράτη με δυνατό το οικογενειακό πρότυπο του άντρα κουβαλητή χαρακτηρίζονται από έλλειψη κρατικών υπηρεσιών παροχής παιδικής φροντίδας και προωθούν τη γυναικεία συμμετοχή στη μερική απασχόληση. Τα κράτη με μετριοπαθές το οικογενειακό πρότυπο του άντρα κουβαλητή αναγνωρίζουν τον διπλό ρόλο των γυναικών ως συζύγων-μητέρων και εργαζόμενων με πλήρη απασχόληση. Τέλος, τα κράτη με ασθενές οικογενειακό πρότυπο του άντρα κουβαλητή προωθούν την οικογένεια των δύο εργαζόμενων-κουβαλητών, αυξάνοντας τη δημόσια παροχή υπηρεσιών παιδικής φροντίδας. Η Σουηδία και η Δανία ανήκουν στα κράτη με ασθενές μοντέλο άνδρα κουβαλητή, η Γαλλία σε αυτά με μετριοπαθές μοντέλο άνδρα κουβαλητή, ενώ το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ιρλανδία και η Νότια Ευρώπη σε εκείνα με ισχυρό μοντέλο άνδρα κουβαλητή. Στην τελευταία ομάδα ανήκει και η Ελλάδα (Lewis, 1992· Lewis, 1993· Lewis, 2002· Στρατηγάκη, 2006 στο Καραμεσίνη κ.ά., 2016).

Η τυπολογία του Έσπινγκ-Άντερσεν διατηρεί την αξία της, όχι ως προς την καθαρότητα των καθεστώτων στα οποία αναφέρεται –διότι

στην πραγματικότητα, οι πολιτικές οι οποίες εφαρμόζονται από τα κράτη δεν ταυτίζονται απόλυτα με κάποιο συγκεκριμένο καθεστώς κοινωνικού κράτους— αλλά ως ιδεότυποι ή «ιδεατές» κατηγοριοποιήσεις (Ferragina και Seeleib-Kaiser, 2011: 583). Δεν υπάρχουν καθαρές κατηγοριοποιήσεις, δεδομένου ότι τα σοσιαλδημοκρατικά μοντέλα ενσωματώνουν φιλελεύθερες αρχές, τα φιλελεύθερα εμπεριέχουν σοσιαλδημοκρατικά στοιχεία και τα κορπορατιστικά συνδυάζουν τόσο φιλελεύθερες όσο και σοσιαλδημοκρατικές επιλογές (Βενιέρης, 2015: 117). Η τυπολογία όμως διατηρεί την ευρηματική της αξία ως εργαλείο συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής (Ferragina και Seeleib-Kaiser, 2011: 598), το οποίο μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την εκάστοτε λογική πάνω στην οποία δομείται ένα κράτος προκειμένου να αναπτύξει παρεμβάσεις κοινωνικής πολιτικής, να προβούμε σε διεθνείς συγκρίσεις, ενώ σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές (Gormic, 2015· Καραμεσίνη, 2013· Ζαμπάρλουκου, 2014· Ferragina και Seeleib-Kaiser, 2011: 598), η τυπολογία του Έσπινγκ-Άντερσεν παραμένει χρήσιμη και μετά την εμπειρία της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Η ανάλυση του Έσπινγκ-Άντερσεν συμβάλλει στην κατανόηση του πλαισίου των καθεστώτων πρόνοιας και των υπαρκτών διαφορών μεταξύ αυτών των δομών. Παρέχει τη δυνατότητα να ξεφύγουμε από μια ιδέα εξελικτικών καθεστώτων πρόνοιας, τα οποία θα έπρεπε να εξελιχθούν από μια υπολειμματική σε μια πιο ανεπτυγμένη παραγωγή προνοιακών θεσμών, κατά συνέπεια βοήθησε να ξεφύγουμε από την ιδέα της σύγκλισης. Τα καθεστώτα πρόνοιας ή ευημερίας είναι κατ' ουσίαν πολιτικές κατασκευές και ο δρόμος που ακολουθούν χαράσσεται από τις κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις μιας χώρας (Iguarán, 2011: 107). Συγχρόνως, η κατανόηση των οικογενειακών μοντέλων και των έμφυλων δομών είναι ιδιαίτερως χρήσιμες έννοιες για να κατανοήσουμε αν οι οικογενειακές ανάγκες (ευθύνες φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων) συνιστούν πεδίο παρέμβασης του κοινωνικού κράτους και το βαθμό άσκησης άτυπης φροντίδας από τα μέλη της οικογένειας και κυρίως από τις γυναίκες (Rubery, 2010).

1.2 ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Ο όρος «ανθεκτικότητα» είναι μια νέα, σχετικά, έννοια στις κοινωνικές επιστήμες και η χρήση της έχει δεχτεί κριτικές οι οποίες αμφισβητούν την εστίασή της στην εμπρόθετη δράση (agency), κατά τη μελέτη των κοινωνικών διαδικασιών μέσω των οποίων τα άτομα και τα νοικοκυριά απαντούν στις αντιξοότητες (Dagdeviren, κ.ά., 2015). Προερχόμενη από ψυχολογικές, οικολογικές και τεχνικές προσεγγίσεις, η έννοια της ανθεκτικότητας υπόκειται σε κριτική ως μια ατομικιστική έννοια, η οποία αποσιωπά τις δομικές ανισότητες και ενισχύει την κυρίαρχη νεοφιλεύθερη πολιτική ατζέντα (Harrison, 2012· Promberger κ.ά., 2014: 12· Dagdeviren, κ.ά., 2015: 1· Hall, 2012: 37· Capucha κ.ά, 2015). Ωστόσο, πρόκειται για μια αμφισβητούμενη έννοια, όπως πολλές άλλες στις κοινωνικές επιστήμες. Όμως μπορεί να είναι χρήσιμη αν ληφθούν υπόψη και οι δομικοί παράγοντες που επηρεάζουν και σε ένα βαθμό παράγουν ανθεκτικότητα.

Η στενή σχέση των θεσμών του κοινωνικού κράτους με την ανθεκτικότητα των ατόμων, των νοικοκυριών και των κοινοτήτων, προκύπτει από τον ορισμό του κοινωνικού κράτους ως θεσμού που επιδιώκει την ευημερία των πολιτών μέσα από συστήματα κοινωνικής προστασίας. Η ανθεκτικότητα δεν αποτελεί μια αποκλειστικά ατομοκεντρική έννοια, αλλά επηρεάζεται από δομικούς παράγοντες και ευρύτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά, καθώς η τάξη, οι σχέσεις εξουσίας, το φύλο, τα συστήματα αναδιανομής, και το κράτος πρόνοιας συνιστούν προϋποθέσεις της ανθεκτικότητας. Όπως παρατήρησε ο Πολάνυι (Polanyi, 1944), τα κράτη υπήρξαν για πολύ καιρό το πιο σημαντικό δυναμικό αντίβαρο στις αγορές: οι ρυθμίσεις τους καθορίζουν τον ανταγωνισμό στις αγορές, παρέχουν τα δημόσια αγαθά τα οποία δεν προσφέρουν οι αγορές και λαμβάνουν μέτρα που αμβλύνουν τις αρνητικές συνέπειες των αγορών στις ευπαθείς ομάδες. Τα κράτη μπορούν να διαδραματίσουν σε αυτή τη διαδικασία έναν πολύ σημαντικό ρόλο, ο οποίος τους δίνει τη δυνατότητα να αναδιανείμουν πόρους, να παράσχουν δημόσια αγαθά ανεξαρτήτως εισοδήματος και να ενθαρρύνουν μορφές κοινω-

νικής οργάνωσης οι οποίες διατηρούν την απασχόληση και την κοινωνική αλληλεγγύη.

Κατά τη διάρκεια της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, ορισμένοι ακαδημαϊκοί παρατήρησαν ότι τα κράτη είναι σημαντικές πηγές κοινωνικής ανθεκτικότητας (Hall, 2012: 28). Τα άτομα και τα νοικοκυριά που αντιμετωπίζουν κοινωνικοοικονομικές διακρίσεις και φτώχεια διαμορφώνουν τις στρατηγικές τους αξιοποιώντας πόρους σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον τους και τις ευκαιρίες που τους προσφέρονται. Έτσι, προκειμένου να γίνει κατανοητή η κατάσταση των ευπαθών κοινωνικών ομάδων, πρέπει να λάβουμε υπόψη όχι μόνο τις ίδιες τις ομάδες, αλλά και τους θεσμούς που τις περιβάλλουν, με γνώμονα τις ευκαιρίες που προσφέρουν αλλά και τις δυνατότητες που αναδεικνύουν (Lamont, 2009). Παραδείγματος χάρη, ο βαθμός στον οποίο παρουσιάζουν ανθεκτικότητα τα νοικοκυριά σε εποχές «οικονομικού σοκ» εξαρτάται από τις πολιτικές επιλογές του κράτους σχετικά με τις λειτουργίες και τη δύναμη της αγοράς. Παρομοίως, η παρουσία ή η απουσία συστημάτων που παρέχουν εκτεταμένη προστασία στα άτομα, μέσα από την αναδιανομή του πλούτου, ή και την προστασία του εισοδήματος σε περιόδους οικονομικών δυσκολιών, σχετίζεται ιδιαίτερα με την ανθεκτικότητα (Dagdeviren κ.ά., 2015: 8).

Στο ερευνητικό πρόγραμμα RESCuE, εξετάστηκαν μελέτες περίπτωσης σε αστικές και αγροτικές περιοχές σε εννέα χώρες: στη Γερμανία, την Ελλάδα, την Πολωνία, την Πορτογαλία, την Ισπανία, την Ιρλανδία, την Τουρκία, το Ηνωμένο Βασίλειο και τη Φινλανδία.⁴ Επιδιώξαμε να διερευνήσουμε τους μετασχηματισμούς που υπέστησαν τα κοινωνικά κράτη των χωρών ως συνέπεια της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, καθώς και πώς επιδρούν οι νέες δυναμικές που διαμορφώνουν αυτούς τους μετασχηματισμούς στην ανθεκτικότητα των νοικοκυριών. Υιοθετούμε μια προσέγγιση της ανθεκτικότητας κατανοώντας την ως αποτέλεσμα δομικών περιορισμών και όχι μόνο ως ατομική ιδιότητα.⁵ Η γενική υπόθεση εργασίας μας είναι ότι η ανθεκτικότητα των νοικοκυριών σε περιόδους κρίσης συνδέεται καίρια και επηρεάζεται από το θεσμικό πλαίσιο και τους θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας. Η βάση των στρατηγικών ανθεκτικότητας είναι σε μεγάλο βαθμό οι δημόσιες πολιτικές και

οι δημόσιοι θεσμοί. Όπου δεν υπάρχουν, έστω και υπολειμματικά, η ανθεκτικότητα των νοικοκυριών γίνεται πιο δύσκολη. Χώρες με ανεπτυγμένους θεσμούς και ισχυρό κράτος πρόνοιας—με ιστορικό βάθος και μακροβιότητα— δεν βίωσαν απότομες μεταβολές εξαιτίας της πρόσφατης κρίσης, και παρότι αντιμετώπισαν διαφοροποιήσεις, προβλήματα και ανισότητες, εξακολουθούν να αναπτύσσουν μηχανισμούς ανθεκτικότητας που βασίζονται σε θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας, οι οποίοι προσφέρουν δημόσια αγαθά και υπηρεσίες (εκπαίδευση, υγεία, κοινωνική ασφάλιση, κ.λπ.) και εγγυώνται ένα δίκτυο κοινωνικής προστασίας για τις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Κράτη όπως η Φινλανδία, η Γερμανία αλλά και το Ηνωμένο Βασίλειο, εμπίπτουν σε μια κατηγορία στην οποία η ανθεκτικότητα βασίζεται κυρίως στη δημόσια στήριξη, αν και παρέχεται από διαφορετικούς θεσμούς, οι οποίοι μπορούν μερικώς να εξηγηθούν από το μοντέλο του Έσπινγκ-Άντερσεν. Όμως και οι χώρες οι οποίες πρωτοστάτησαν στη διαμόρφωση των σύγχρονων κρατών πρόνοιας ακολουθούν πολιτικές προσαρμογής στο πλαίσιο των ευρύτερων μετασχηματισμών της ΕΕ που εξασθενίζουν τους θεσμούς κοινωνικής πολιτικής και μειώνουν την ανθεκτικότητα των πλέον ευάλωτων κατηγοριών του πληθυσμού. Η μεταρρύθμιση των θεσμών του κοινωνικού κράτους σε αυτές τις χώρες είναι πολύ προγενέστερη της πρόσφατης χρηματοοικονομικής κρίσης. Οι μηχανισμοί του κοινωνικού κράτους που παρείχαν ανθεκτικότητα στους πολίτες και στα νοικοκυριά σε αυτές τις χώρες αναδιατάχθηκαν,⁶ διαφοροποιήθηκαν ή και καταργήθηκαν «παράγοντας διαφορετικούς βαθμούς ευαλωτότητας» («varieties of vulnerability»).

Οι χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Ελλάδα, Πορτογαλία) και η Ιρλανδία που βρίσκονται σε καθεστώς επιτήρησης ή αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν πολιτικές σκληρής λιτότητας (Ισπανία), λόγω της κρίσης του χρέους, οι οποίες επιπλέον έχουν ένα υπολειμματικό, αδύναμο ή πρόσφατα ανεπτυγμένο κράτος πρόνοιας, αντιμετωπίζουν εξοντωτικούς μετασχηματισμούς στους θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας ως αποτέλεσμα των βίαιων (κυρίως στην Ελλάδα) περικοπών στις δημόσιες δαπάνες και αλλαγών στην εργατική νομοθεσία. Μέσα από τις περικοπές αυτές έχουν μειωθεί οι μισθοί, οι συντάξεις, τα κοινωνικά επιδόματα των ερ-

γαζομένων στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, ενώ έχουν αυξηθεί οι φόροι, η ανεργία και η επισφάλεια. Μειώσεις έχουν υποστεί και οι προϋπολογισμοί που αφορούν τα δημόσια αγαθά, όπως η παιδεία και η υγεία, συμβάλλοντας έτσι στην ευρύτερη υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου στις χώρες αυτές. Αυτές οι εξελίξεις οδηγούν στην αποσταθεροποίηση της ανθεκτικότητας των νοικοκυριών που βρίσκονται στο όριο της φτώχειας, αλλά και ορισμένων άλλων κοινωνικών ομάδων, όπως η μεσαία τάξη, η ανθεκτικότητα της οποίας μειώνεται. Σε αυτές τις χώρες, οι μηχανισμοί ανθεκτικότητας αναπτύσσονται παράλληλα με ό,τι έχει απομείνει από τους υπολειμματικούς δημόσιους θεσμούς, αλλά και από κοινωνικές δομές που γεννώνται μέσα από κινηματικές δράσεις.

Κράτη που κατά την περίοδο 1980-2000 σημείωσαν σημαντική πρόοδο στην ανάπτυξη θεσμών κοινωνικού κράτους χάνουν τις κατακτήσεις δεκαετιών και η απόστασή τους από τις ευρωπαϊκές προδιαγραφές τείνει να μεγαλώνει. Συγχρόνως πολλοί ερευνητές παρατηρούν τη σύγκλιση όλων των ευρωπαϊκών κρατών σε πολιτικές κοινής νεοφιλελεύθερης κατεύθυνσης που καθοδηγούνται από κοινές πολιτικές απορρύθμισης των αγορών, προώθησης της επισφάλειας και της ατομικής ευθύνης (εις βάρος των συλλογικών αγαθών διαβίωσης), καθώς και την περιστολή των δικαιωμάτων όσον αφορά τα εργασιακά και τις κοινωνικές παροχές (Hermann, 2014: 113). Πολλοί/ές ερευνητές/νήτριες εξετάζοντας τις μεταρρυθμίσεις των θεσμών του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη διερευνούν τις ευρύτερες επιπτώσεις αυτών στο λεγόμενο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο (Vaughan-Whitehead, 2013· Busch κ.ά., 2013).

1.3 ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΘΕΣΜΩΝ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Το γερμανικό κράτος πρόνοιας

Η δημιουργία του κοινωνικού κράτους στη Γερμανία έχει σημαντικό ιστορικό βάθος. Οι πρώτες μεταρρυθμίσεις στην ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας της Γερμανίας έλαβαν χώρα το 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού. Το σύγχρονο κράτος πρόνοιας άρχισε να δημιουργείται το 1949,

όταν το μεγαλύτερο μέρος του κράτους πρόνοιας και του συστήματος κοινωνικής πολιτικής της Βαϊμάρης επανασυστάθηκε και αναπτύχθηκε περαιτέρω σε ένα σύγχρονο κράτος πρόνοιας. Το δικαίωμα των πολιτών στη διεκδίκηση βασικού εισοδήματος στήριξης σε περίπτωση ανάγκης αναγνωρίστηκε το 1961. Η εργατική νομοθεσία τροποποιήθηκε και κινήθηκε προς την κατεύθυνση της συμμετοχής και της βιομηχανικής δημοκρατίας, με ισχυρό κορπορατίστικο χαρακτήρα ωστόσο, που θεωρείται ιδιάζων της κοινωνικής πρόνοιας, της εργατικής και κοινωνικής πολιτικής της Γερμανίας (Promberger, Müller και Boost, 2016).

Στο πλαίσιο της συγκριτικής βιβλιογραφίας, το γερμανικό κράτος πρόνοιας έχει χαρακτηριστεί ως το αρχετυπικό συντηρητικό κράτος πρόνοιας (Esping-Andersen, 1990· Seeleib-Kaiser, 2016: 222). Μεγάλα μεταρρυθμιστικά βήματα ήταν η μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού το 1957, ο Νόμος για την προώθηση της εργασίας του 1969 και η επέκταση του κράτους πρόνοιας της Δυτικής Γερμανίας στην Ανατολική Γερμανία μετά την επανένωση (Seeleib-Kaiser, 2016: 222). Με τον καιρό, ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού καλυπτόταν από τα προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης οδηγώντας ορισμένους ακαδημαϊκούς να διατυπώσουν την άποψη ότι η Γερμανία είχε πάρει το δρόμο προς την «οιονεί καθολικότητα». Αυτή η εξέλιξη μαζί με τα χαμηλά ποσοστά ανεργίας και τα προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης που συνδέονταν με τις αυξανόμενες απολαβές είχαν ως αποτέλεσμα το χαμηλό επίπεδο φτώχειας και ανισότητας. Η οικογενειακή πολιτική ήταν εντάσεως μεταβιβαστικών πληρωμών και αποσκοπούσε στη στήριξη της οικογένειας ως θεσμού, ως μέρους ενός μοντέλου με ισχυρό το πρότυπο του άντρα κουβαλητή (Seeleib-Kaiser, 2016: 222).

Το γερμανικό κράτος πρόνοιας δεν υπέστη απότομες και μεγάλες αλλαγές κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης και οι μειώσεις στις κοινωνικές δαπάνες μετά τη χρηματιστηριακή κρίση του 2007 ήταν πολύ μικρές σε σχέση με άλλα κράτη που συμμετείχαν στην έρευνα του RESCuE (Meier και Promberger, 2014). Όμως στη χώρα αυτή οι μεταρρυθμίσεις με προσανατολισμό την ελάττωση του κοινωνικού κράτους είχαν ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1980. Οι αλλαγές αυτές, κυρίως όσες έλαβαν χώρα μετά την ενοποίηση Δυτικής και Ανατολικής

Γερμανίας, αφορούσαν βασικά στοιχεία του γερμανικού κράτους πρόνοιας, οδηγώντας ορισμένους ερευνητές να διερωτηθούν κατά πόσο οι μετασχηματισμοί αυτοί οδήγησαν σε νέο παράδειγμα κοινωνικής πολιτικής (Seeleib-Kaiser, 2016: 223· Hermann, 2014).

Οι μεταρρυθμίσεις στο συνταξιοδοτικό και εργασιακό, στις αρχές της δεκαετίας του 2000 αντέστρεψαν την πορεία προς την «οιονεί καθολικότητα» και επανέφεραν το θεσμικό δυϊσμό μεταξύ των δικαιούχων και των μη δικαιούχων κοινωνικής προστασίας (insiders και outsiders) (Seeleib-Kaiser, 2016: 223). Ο βαθμός προστασίας του εισοδήματος, όπως επίσης η διατήρηση της εργασιακής κατάστασης, μειώθηκε αισθητά μετά τις μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας που θεσπίστηκαν και εφαρμόστηκαν από το τέλος της δεκαετίας του 1990 και έπειτα (Seeleib-Kaiser, 2016: 224). Από τότε, ένα αυξανόμενο μέρος των ανέργων δεν δικαιούνταν πλέον επιδόματα ανεργίας και ασφαλιστικές παροχές. Ωστόσο, οι πιο ανατρεπτικές μεταρρυθμίσεις ήταν οι μεταρρυθμίσεις Hartz του 2003-2004 (Κοινωνικός Κώδικας II και III), οι οποίες μείωσαν τη μέγιστη διάρκεια του επιδόματος ανεργίας από 32 σε 18 μήνες⁸ με το κανονικό επίδομα να μειώνεται στους δώδεκα μήνες (Seeleib-Kaiser, 2016: 224).⁹ Οι μεταρρυθμίσεις Hartz μείωσαν το ελάχιστο αποδεκτό επίδομα στήριξης των ανέργων (reservation wage) και φιλελευθεροποίησαν τους κανόνες της «άτυπης εργασίας» (Seeleib-Kaiser, 2016: 224). Επίσης στην αρχή του 21ου αιώνα το σύστημα κανονιστικής κοινωνικής ασφάλισης για την τρίτη ηλικία υπέστη σημαντική αλλαγή. Οι μεταρρυθμίσεις που υλοποιήθηκαν από το 2001 περιλάμβαναν μεγάλες μελλοντικές μειώσεις στο καθαρό ποσοστό αποζημίωσης από περίπου 70% σε 52% και μερική ιδιωτικοποίηση και στρωματοποίηση του συνταξιοδοτικού συστήματος σε βάθος τριάντα ετών (Seeleib-Kaiser, 2016: 223). Σύμφωνα με τον Γερμανό ειδήμονα σε θέματα συντάξεων Σμαλ (Schmal 2007, στο Seeleib-Kaiser, 2015: 191), η συνολική μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού είναι πολύ πιθανό να οδηγήσει σε αύξηση της φτώχειας στους συνταξιούχους, ιδιαίτερα ανάμεσα σε εκείνους που δεν καλύπτονται από επαγγελματικά συνταξιοδοτικά προγράμματα, ενώ σύμφωνα με τον Ζελάιμπ-Κάιζερ «τα χαμηλά επίπεδα αποζημιώσεων θα οδηγήσουν σε υψηλότερα ποσοστά συνταξιούχων [...] που δεν θα μπορούν να

διατηρήσουν το βιοτικό επίπεδο που είχαν αποκτήσει, κάτι που υπήρξε ο κυρίαρχος στόχος των μεταρρυθμιστικών πολιτικών μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και θα πρέπει να βασιστούν στο επίδομα ελάχιστου εισοδήματος για τους συνταξιούχους, το οποίο έχει οριστεί κοντά στο επίπεδο κοινωνικού βοηθήματος» (Seeleib-Kaiser, 2016: 224).

Μια τρίτη σημαντική αλλαγή στο γερμανικό κράτος πρόνοιας αφορά την οικογενειακή πολιτική. Οι μεταρρυθμίσεις στον τομέα οικογενειακής πολιτικής έχουν σαφώς στρέψει την προσοχή από μια πολιτική έντασης μεταβιβατικών πληρωμών προς μια οικογενειακή πολιτική προσανατολισμένη στην εργασία. Από τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, αλλά κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 2010, υπάρχει μια απομάκρυνση από το ισχυρό πρότυπο του άντρα κουβαλητή προς το πρότυπο των δύο κουβαλητών, μέσα από μεταρρυθμίσεις στην οικογενειακή πολιτική. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις περιλαμβάνουν: την καθιέρωση ενός γονικού επιδόματος βάσει του εισοδήματος με απολαβές ουδέτερες ως προς το φύλο (με το μέγιστο να φτάνει τα 1.800€/μήνα) επί δώδεκα μήνες και τη μεγάλη επέκταση των υπηρεσιών φροντίδας τέκνων για παιδιά ηλικιών μεταξύ ενός και τριών. Από τον Αύγουστο του 2013, κάθε παιδί πάνω από ενός έτους δικαιούται μια θέση σε ένα δημόσιο παιδικό σταθμό ή επιδότηση για ένα ιδιωτικό. Ταυτόχρονα, λαμβάνοντας υπόψη τη μεγάλη αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, μπορούμε να δούμε τη μεταφορά της ευθύνης για τη φροντίδα από την οικογένεια στους θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας (Seeleib-Kaiser, 2016: 225).

Το φινλανδικό κράτος πρόνοιας

Η Φινλανδία συνήθως περιλαμβάνεται στην ομάδα των ευρωπαϊκών κρατών, που χαρακτηρίζονται από ένα σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς πρόνοιας, το οποίο προσανατολίζεται προς τη μείωση του ρόλου της αγοράς και των ανισοτήτων που προκύπτουν από τον καπιταλισμό. Η διαμόρφωση των δομών του κράτους πρόνοιας έλαβε χώρα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, πιο αργά στη Φινλανδία σε σχέση με τις άλλες σκανδιναβικές χώρες, και η στενή συνεργασία μεταξύ κυβερνή-

σεων και θεσμών της αγοράς εργασίας ήταν κεντρική στην ανάπτυξη των δομών και των πρακτικών του κράτους πρόνοιας. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, τα συστήματα πρόνοιας είχαν επεκταθεί σε μεγάλες ομάδες του πληθυσμού, το επίπεδο των κοινωνικών παροχών είχε βελτιωθεί και οι υπηρεσίες έγιναν πιο ολοκληρωμένες.

Τη δεκαετία του 1980, το επίπεδο των υπηρεσιών του φινλανδικού κράτους πρόνοιας και οι μεταβιβάσεις εισοδήματος ήταν στο υψηλότερο επίπεδο τους (Julkenen 2008, 1 στο Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016: 3). Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, στη Φινλανδία οι δήμοι ανέλαβαν την ευθύνη της οργάνωσης των κοινωνικών υπηρεσιών, της πληρωμής του επιδόματος εισοδηματικής στήριξης και των κοινωνικών παροχών. Ωστόσο, οι δήμοι μπορούσαν να τα οργανώσουν σε συνεργασία με μη κυβερνητικές οργανώσεις και ιδιωτικές επιχειρήσεις. Εκτός από το κράτος και τους δήμους, ο Φινλανδικός Σύνδεσμος Παιγνίων με Κερματοδέκτη¹⁰ (που ιδρύθηκε το 1938) είναι σημαντικός χρηματοδότης πολλών δομών κοινωνικής πρόνοιας και υγειονομικής περίθαλψης. Ο Σύνδεσμος είναι μια μη κερδοσκοπική εταιρεία παιγνίων με μονοπωλιακή θέση στη φινλανδική αγορά, ο οποίος στηρίζει 800 οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας και της υγειονομικής περίθαλψης.

Τα πρώτα μέτρα που μείωσαν τις παροχές του κράτους πρόνοιας στη Φινλανδία πάρθηκαν κατά τη «μεγάλη κρίση της δεκαετίας του 1990». Η συρρίκνωση του φινλανδικού συστήματος πρόνοιας άρχισε τη δεκαετία του 1990, όταν έπληξε τη χώρα η ισχυρότερη οικονομική κρίση από την εποχή της ανεξαρτησίας της χώρας το 1917. Προκειμένου να ελεγχθεί το δημόσιο έλλειμμα, εφαρμόστηκαν αξιoσημείωτες περικοπές στις δημόσιες δαπάνες και αυξήθηκε το ποσοστό φορολογίας (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Το 1995 η Φινλανδία εισήλθε στην ΕΕ και το 2002 στην ΟΝΕ. Οι κανόνες της ΟΝΕ, οι οποίοι περιορίζουν το αποδεκτό επίπεδο δημόσιου χρέους, προκάλεσαν πρόσφατα ζωνρό διάλογο στη Φινλανδία σχετικά με το «χάσμα βιωσιμότητας» που προκύπτει λόγω του αυξανόμενου κόστους για τη φροντίδα του ολόένα και γηραιότερου πληθυσμού και τις δυσκολίες που υπάρχουν προκειμένου να ανακάμψει η χώρα από την ευρωπαϊκή οικονομική κρίση του

2008. Τη δεκαετία του 2010, οι δομές του κράτους πρόνοιας, καθολικής πρόσβασης που βασίζονται στην ιδιότητα του πολίτη (on citizenship), στο εισόδημα από την εργασία και στους ατομικούς και θεσμικούς φόρους και πληρωμές, θεωρούνται πολύ ακριβές για να είναι βιώσιμες και συζητούνται πλέον διάφορες μεταρρυθμίσεις για τη μείωση των δημοσίων δαπανών. Σε αυτές τις μεταρρυθμίσεις της κοινωνικής αρωγής περιλαμβάνονται ο περιορισμός των αρμοδιοτήτων των δήμων, η περιφερειακή αναδιοργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας και της υγειονομικής φροντίδας, καθώς επίσης σχετικές διοικητικές αλλαγές για να αυξηθεί η αποτελεσματικότητα, η ισότητα και η ελευθερία της επιλογής. Το πρώτο από τα προτεινόμενα μέτρα είναι η καθιέρωση ενός «βασικού εισοδήματος» -γνωστού και ως «μισθός του πολίτη»- το οποίο θα αντικαταστήσει αρκετές μορφές κοινωνικής βοήθειας (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016: 3).

Στη βάση μιας άλλης μεταρρύθμισης, οι δήμοι δεν θα έχουν σημαντική ευθύνη στην παροχή κοινωνικής πρόνοιας και υγειονομικής φροντίδας στο μέλλον. Πολλά από τα επιδόματα και τις υπηρεσίες που παρέχονταν από τους δήμους θα παρέχονται πλέον κεντρικά από το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων, με μεγάλη έμφαση στην ανάπτυξη των ψηφιακών υπηρεσιών. Ο στόχος είναι επίσης η αναδιοργάνωση της διοίκησης και της χρηματοδότησης των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας και υγειονομικής φροντίδας και η συγχώνευσή τους σε ευρύτερες γεωγραφικά οντότητες, ως οργανισμοί σε επίπεδο κομητείας, προκειμένου να διασφαλιστεί μια επαρκώς μεγάλη πληθυσμιακή βάση (περισσότερο από 50.000 κάτοικοι/περιοχή ανά γενικό νοσοκομείο) (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016: 4). Προκειμένου να διατηρηθεί ο ανταγωνισμός και οι αγορές στην κοινωνική πρόνοια και την υγειονομική φροντίδα, οι πάροχοι δημόσιων υπηρεσιών θα μετατραπούν σε επιχειρήσεις, εκτός από εκείνους στους οποίους έχουν ανατεθεί ευθύνες ως αρχές, για παράδειγμα στην προστασία των παιδιών (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016: 4).

Το βρετανικό κράτος πρόνοιας

Το κράτος πρόνοιας στο Ηνωμένο Βασίλειο είχε μια σταθερή πορεία ανάπτυξης καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Ήταν από τις πρώτες χώρες που εφάρμοσαν κρατικούς προϋπολογισμούς με σημαντική πολιτική παρέμβαση στην οικονομία, σύμφωνα με τις αρχές του Τζον Μέυναρντ Κένυς. Το βρετανικό κράτος πρόνοιας αποτέλεσε παράδειγμα για άλλες χώρες (Δικαίος, 2010: 430). Με βάση τις Εκθέσεις Μπέμπεριτζ, εφαρμόστηκαν κρατικές πολιτικές που αφορούσαν την υγεία, την ασφάλεια (ασφάλιση για γήρας, ατύχημα, ασθένεια, ανεργία συν πολιτικές προνοιακών επιδομάτων), την παιδεία, τη στέγαση κ.λπ. Η χρηματοδότηση γινόταν κατά κύριο λόγο μέσω του κράτους αλλά σε κάποιες περιπτώσεις (κυρίως στην κοινωνική ασφάλιση) ήταν τριμερής καθώς συμμετείχαν υποχρεωτικά ο εργοδότης και ο εργαζόμενος. Η χρυσή περίοδος του βρετανικού κράτους πρόνοιας θεωρείται η περίοδος 1945-1979 και η κρίση του «σφραγίζεται» από την εκλογή των νεοσυντηρητικών. Το σύστημα πρόνοιας στο Ηνωμένο Βασίλειο περιλαμβάνει μια σειρά καίριους θεσμούς της κεντρικής κυβέρνησης και των τοπικών αρχών, αλλά και συμβαλλόμενους ιδιωτικούς φορείς που εργάζονται για την κυβέρνηση στη βάση του κέρδους.

Στο βρετανικό κράτος πρόνοιας ενώ δεν έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές στο σύστημα Εθνικής Ασφάλισης ούτε στο Εθνικό Σύστημα Υγείας,¹¹ άρχισαν να εισάγονται από τη δεκαετία του 1980 αλλαγές στην κατεύθυνση των ενεργητικών προνοιακών πολιτικών. Οι ενεργητικές πολιτικές στην αγορά εργασίας (ALMPs), οι οποίες είναι κεντρικές στις ενεργητικές προνοιακές πολιτικές, έχουν στόχο να διασφαλίσουν ότι τα διαστήματα ανεργίας θα είναι όσο το δυνατό πιο σύντομα, μέσω προγραμμάτων σχεδιασμένων που βοηθούν τα άτομα να επανενταχθούν στην αγορά εργασίας όσο το δυνατόν γρηγορότερα.

Το Ηνωμένο Βασίλειο έχει αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση,¹² κάτι που αποτέλεσε ένα από τα βασικά μέσα με τα οποία τα νοικοκυριά χαμηλού και μέσου εισοδήματος υπερασπίστηκαν το βιοτικό τους επίπεδο απέναντι στη στασιμότητα των μισθών των εργαζόμενων ανδρών. Εντούτοις, αυτή η εμπορευματοποίηση υπήρξε μόνο με-

ρική μιας και οι περισσότερες μητέρες εργάζονταν σε θέσεις μερικής απασχόλησης προκειμένου να αντιμετωπίσουν την υπολειμματικού τύπου προνοιακή υποστήριξη για τη φροντίδα των παιδιών τους. Κατά τη δεκαετία του 2000, το κοινωνικό και έμφυλο μοντέλο εξελίχθηκε σε μια υβριδική εκδοχή που συνδυάζει την εντεινόμενη ιδιωτικοποίηση με ορισμένα καινούρια επιδόματα στις οικογένειες εργαζόμενων γονέων και με νέες κοινωνικές παροχές που στόχευαν στη μείωση της παιδικής φτώχειας (Rubery και Rafferty, 2013: 182 στο Rubery και Rafferty, 2015). Ωστόσο, οι σημαντικές αυτές πολιτικές συνυπήρχαν με την εκτεταμένη χρήση τεχνικών ελέγχου των εισοδηματικών κριτηρίων σε επίπεδο νοικοκυριού, κάτι που πρακτικά περιόριζε την πρόσβαση των γυναικών σε επιδόματα.

Κατά την αρχική φάση της χρηματοπιστωτικής κρίσης η κυβέρνηση των Νέων Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο απάντησε με μια πολιτική δημοσιονομικής επέκτασης, σύμφωνα με την οποία δόθηκε προτεραιότητα και προστασία στα συμφέροντα οικογενειών και παιδιών. Τα επιδόματα τέκνων αναπροσαρμόστηκαν ταχύτερα σε σχέση με τους αρχικούς σχεδιασμούς και οι δημόσιες δαπάνες για υπηρεσίες εξακολούθησαν να αυξάνονται (Grimshaw και Rubery, 2011 στο Rubery και Rafferty 2015: 194). Από το 2010, η νέα κυβέρνηση (συνασπισμός Συντηρητικών και Φιλελευθέρων Δημοκρατών) προώθησε περικοπές δημόσιων δαπανών που περιόριζαν τις διαθέσιμες επιλογές των νοικοκυριών χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος: πάγωμα των επιδομάτων τέκνων για όλους και περιορισμός τους μόνο σε κατηγορίες των πλέον φτωχών πολιτών, περικοπές στα επιδόματα κήσης και λοχείας, μείωση των φορολογικών ελαφρύνσεων, συγκράτηση και περικοπή των επιδομάτων στέγασης, τα οποία είναι ένας από τους βασικούς τομείς κοινωνικής υποστήριξης στη Βρετανία. Αυτές είναι ορισμένες από τις μεταρρυθμίσεις που προωθήθηκαν. Οι αλλαγές που έχουν ήδη προγραμματιστεί ή εφαρμόζονται θα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο έμφυλο κοινωνικό μοντέλο και στις οικογενειακές πολιτικές. Ένα φάσμα μέτρων θα μειώσει ενδεχομένως τις παροχές για τα παιδιά, την εγκυμοσύνη και την παιδική μέριμνα. Μια από τις πρώτες ενέργειες του κυβερνητικού συνασπισμού ήταν να παγώσει τα καθολικά επιδόματα τέ-

κνων και να τα καταργήσει σε περιπτώσεις δικαιούχων που εντάσσονται σε υψηλότερη φορολογική κλίμακα (Rubery και Rafferty 2015: 194).

Το σύστημα πρόνοιας στο Ηνωμένο Βασίλειο έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ανθεκτικότητα των οικογενειών σε περιόδους ανεργίας, ασθένειας, αναπηρίας και γήρατος από τα τέλη της δεκαετίας του 1940. Ωστόσο, το σύστημα υπέστη σταδιακές αλλαγές κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες. Με την πάροδο του χρόνου, τα εισοδηματικά κριτήρια και οι στοχευμένες ενέργειες έχουν γίνει ολοένα και πιο σημαντικά. Οι ενεργητικές πολιτικές στην αγορά εργασίας, αρχίζοντας από τη δεκαετία του 1980, έχουν μετασχηματιστεί από μια πολιτική (επανα)κατάρτισης και στήριξης για τους ανέργους σε ένα σύστημα προϋποθέσεων και κυρώσεων, το οποίο τιμωρεί τους ανέργους, εκτός εάν συναινέσουν σε μια σειρά προαπαιτούμενων αποδεικνύοντας την προσπάθειά τους να βρουν εργασία. Αυτή η προνοιακή προσέγγιση που βασίζεται στην πειθαρχία έγινε ιδιαίτερα σκληρή μετά την κρίση του 2008 (Donoghue και Dagdeviren, 2016): η Τζέιν, μιλώντας για την εμπειρία της σε ένα κέντρο ευρέσεως εργασίας στην Κορνούαλη, αναφέρει ότι ο σύμβουλος εργασίας εκεί «μου κατέστησε σαφές ότι είχε τη δυνατότητα να μου επιβάλει κυρώσεις αν θεωρούσε ότι δεν ήμουν αρκετά συγκεντρωμένη στην προσπάθειά μου να βρω δουλειά». Στο Λονδίνο, η Ντέμπορα παρατήρησε ότι «νιώθεις πως πρέπει να αποδείξεις ότι ψάχνεις για δουλειά [...] υπάρχει ο φόβος ότι θα σου κόψουν τα επιδόματα» (Donoghue και Dagdeviren, 2016).

Το ιρλανδικό κράτος πρόνοιας

Το σύγχρονο κράτος πρόνοιας της Ιρλανδίας δεν διαθέτει μεγάλο ιστορικό βάθος και χαρακτηρίζεται ως ένα «υπολειμματικό» κράτος πρόνοιας. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, η κοινωνική πρόνοια εισλήθη σε μια φάση επέκτασης, η οποία συνοδεύτηκε από μια μεταστροφή προς ένα μοντέλο κοινωνικής ασφάλισης. Μέχρι το 1974, το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης επεκτάθηκε σε όλους τους εργαζόμενους και θεσπίστηκαν παροχές με εισοδηματικά κριτήρια. Η επέκταση συμπεριέλαβε και την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας, ωστόσο, οι υπη-

ρεσίες ήταν περιορισμένες και το σύστημα βρισκόταν υπό τη στενή επίτηρηση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και των ιδιωτών ιατρών. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, οι μεταρρυθμίσεις στην υγεία επέτρεπαν σε άτομα χαμηλού εισοδήματος να επισκέπτονται ιδιώτη γιατρό της αρεσκείας τους ενώ η νοσοκομειακή περίθαλψη παρέχονταν δωρεάν για όλο τον πληθυσμό. Το καθεστώς πρόνοιας της Ιρλανδίας είναι ένα μεικτό υβριδικό μοντέλο, το οποίο συνδυάζει ισχυρά στοιχεία υπηρεσιών που οργανώνονται και παρέχονται από την αγορά, με τις γυναίκες να αναμένεται να προσφέρουν φροντίδα και στήριξη για τις κοινωνικές ανάγκες εντός της οικογένειας, λόγω της έλλειψης υπηρεσιών φροντίδας για παιδιά και ηλικιωμένους, παρά τη ραγδαία αύξηση του μεριδίου των γυναικών στη μισθωτή εργασία από τη δεκαετία του 1990.¹³

Η Ιρλανδία, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και πέρα, εισήλθε σε φάση καλπάζουσας οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, την περίοδο 2000-2008, οι συνεχιζόμενοι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης βασίζονταν σε μια κερδοσκοπική φούσκα με επίκεντρο την επένδυση ακινήτων. Η Ιρλανδία ήταν η πρώτη χώρα της ΕΕ που δήλωσε επίσημα ότι εισήλθε σε ύφεση τον Αύγουστο του 2008 και η δεύτερη χώρα της ευρωζώνης στην οποία επιβλήθηκε διαρθρωτικό πρόγραμμα προσαρμογής από την Τρόικα, δηλαδή το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, από το οποίο βγήκε το 2013. Οι πολιτικές επικεντρώθηκαν στη μείωση των δαπανών μισθοδοσίας του δημοσίου τομέα, μέσω περικοπών στις αμοιβές και πάγωμα της απασχόλησης σε συνδυασμό με σημαντικές περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες (Dagg και Grey 2014). Επιπλέον, αυξήθηκαν τα φορολογικά μέτρα και μειώθηκαν οι κοινωνικές παροχές. Η μείωση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα αντανάκλαται στα μειούμενα επίπεδα μισθών και απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Κατά την πρώτη φάση, τα μέτρα εστίαστηκαν στη μείωση των μισθών στο δημόσιο τομέα –κυρίως με τις περικοπές στα προνοιακά επιδόματα–, στη μείωση μισθών και συντάξεων στον ιδιωτικό τομέα και το πάγωμα των συνταξιοδοτήσεων. Κατά τη δεύτερη φάση, οι πολιτικές αυτές συνεχίστηκαν αλλά με επιπλέον εστίαση σε νέα μέτρα αυξημένης φορολογίας, στη μείωση των

κοινωνικών παροχών και την εφαρμογή ενός προγράμματος πρόωρης συνταξιοδότησης στο δημόσιο τομέα (Barry και Conroy, 2015: 291).

Στην Ιρλανδία μια σημαντική αλλαγή πολιτικής ήταν η εστίαση στην «ενεργοποίηση», ιδιαίτερα μέσα από αλλαγές στο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, στις υπηρεσίες απασχόλησης και στις πολιτικές στην αγορά εργασίας. Το Μνημόνιο Κατανόησης μεταξύ Ιρλανδίας και Τρόικας ώθησε την κυβέρνηση να πάρει επιπλέον μέτρα προς την ενεργοποίηση των ανέργων, και τη διαφοροποίηση των ποσοστών αναπλήρωσης. Η κυβέρνηση εισήγαγε νομοθεσία βάσει της οποίας συστήθηκαν νέες δομές και δημοσίευσε έναν οδηγό υπηρεσιών ενεργοποίησης, Οδηγός προς την Εργασία (Government of Ireland 2012), για να προωθήσει ενεργητικές πολιτικές στην Ιρλανδία. Σχεδιάστηκαν αλλαγές όπως οι κυρώσεις για όσους δεν συμμορφώνονται με την αναζήτηση εργασίας ή με τις απαιτήσεις για τη συμμετοχή σε προγράμματα της αγοράς εργασίας (εκδοχή παροχής κοινωνικής πρόνοιας βάσει ανταποδοτικότητας της ενεργοποίησης). Επίσης πραγματοποιήθηκαν αλλαγές στην κατεύθυνση της απορρύθμισης του συστήματος συλλογικής διαπραγμάτευσης, το οποίο προστατεύει (κυρίως) το επίπεδο των μισθών των χαμηλόμισθων εργαζόμενων (Barry και Conroy, 2015: 290).

Το ελληνικό κράτος πρόνοιας

Πολιτικές πρόνοιας παρατηρούνται από τα πρώτα βήματα του ελληνικού κράτους (βοήθεια στα θύματα και τους επιζήσαντες της Επανάστασης, ορφανοτροφεία, τα πρώτα νοσοκομεία), ενώ το πρώτο ασφαλιστικό ταμείο (για ορισμένες επαγγελματικές κατηγορίες μόνο, π.χ., ναυτικούς) ιδρύθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα. Τα μεγαλύτερα κρατικά ταμεία κοινωνικής ασφάλισης με υποχρεωτική συμμετοχή ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1930. Ωστόσο, η Κατοχή κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, η εσωτερική διαμάχη (1944–1949), η πολιτική αστάθεια και η προβληματική οικονομία (παρά τους ρυθμούς ανάπτυξης), εμπόδισαν την ευρεία τους χρηματοδότηση, καθιστώντας όλο το σύστημα κατακερματισμένο και αναποτελεσματικό, τουλάχιστον μέχρι

την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 και την αρχή της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας.

Το 1986 η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη –η Ελλάδα έγινε πλήρες μέλος της ΕΟΚ το 1981– ξεκίνησε μια νέα εποχή στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η οποία έκτοτε έχει ασκήσει μια μόνιμη και καθοριστική επιρροή στα καθεστώτα εργασίας και κράτους πρόνοιας στη χώρα. Μετά την πτώση της δικτατορίας στην Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ελλάδα, και οι τέσσερις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, μπήκαν στη διαδικασία σύγκλισης των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας με αυτά των ανεπτυγμένων δυτικοευρωπαϊκών κρατών (Karamessini, 2007: 34, Πίνακας 5). Η σύγκλιση της Ελλάδας όσον αφορά τις δαπάνες κοινωνικής προστασίας ήταν ιδιαίτερα σημαντική στη δεκαετία του 1980¹⁴ (Karamessini, 2007). Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ιδρύθηκε το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ). Το Σύστημα Υγείας της Ελλάδας θεωρείται «μεικτό» διότι χρηματοδοτείτο περισσότερο από τον κρατικό προϋπολογισμό, δηλαδή από τους άμεσους και τους έμμεσους φόρους, από την κοινωνική ασφάλιση και από ιδιωτικές εισφορές. Εξαιτίας της ανεπάρκειας των δημόσιων υπηρεσιών υγείας, των οποίων ο χαρακτήρας ήταν καθολικός αλλά δεν ολοκληρώθηκε ποτέ (Πετμεζίδου, κ.ά., 2015), έχει υπάρξει μια σημαντική ανάπτυξη στη δραστηριότητα του ιδιωτικού τομέα, μέσω της ιδιωτικής ασφάλειας υγείας και των άμεσων πληρωμών (Katrougalos, 2003 133).¹⁵

Οι συντάξεις αναπτύχθηκαν στη βάση του επαγγέλματος σύμφωνα με το μπισμαρκιανό μοντέλο. Παραδοσιακά, αυτές ήταν κατακερματισμένες αλλά κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών έχουν υποστεί σημαντικές αλλαγές – εξισορροπώντας την κάλυψη και τις παροχές και εισάγοντας ισχυρότερα αναλογιστικά στοιχεία και ιδιωτική ασφάλιση (Πετμεζίδου, 2015). Οι μεταρρυθμίσεις στο ασφαλιστικό σύστημα κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000 καθιέρωσαν τη μεικτή χρηματοδότηση των ασφαλιστικών ταμείων μέσω των εισφορών και της γενικής φορολογίας. Εισήχθη επίσης οικονομική ενίσχυση με βάση το εισόδημα του δικαιούχου στις χαμηλές βασικές συντάξεις, αυξήθηκε η ελάχιστη διάρκεια ασφάλισης που θεμελιώνει δικαίωμα πλήρους σύνταξης και μειώθηκε το ποσοστό αναπλήρωσης των συντάξεων. Επιπλέον, σταδιακά εξισώθηκε η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης των

εργαζόμενων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, κάνοντας πιο αυστηρά τα κριτήρια για δικαίωμα πρόωρης σύνταξης των γυναικών με ανήλικα ή ανάπηρα τέκνα και εξισώθηκε η νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης των γυναικών και των αντρών στα 65 για εκείνους που ασφαλίστηκαν μετά την 1η Ιανουαρίου 1993. Παρ' όλ' αυτά, οι μεταρρυθμίσεις δεν διασφάλισαν τη χρηματοοικονομική βιωσιμότητα του συνταξιοδοτικού συστήματος, το οποίο έχει υπονομευθεί κυρίως λόγω της εκτενούς εισφοροδιαφυγής των εργοδοτών και την επέκταση της άτυπης εργασίας (Karamessini, 2014).

Όσον αφορά την απασχόληση και τη ρύθμιση των κινδύνων εντός της αγοράς εργασίας,¹⁶ το σύστημα των εργασιακών σχέσεων εξασφαλίζει ένα υψηλό επίπεδο προστασίας (διά του Συντάγματος) των δημοσίων υπαλλήλων αλλά και των εργαζόμενων του ιδιωτικού τομέα με συμβάσεις αορίστου χρόνου, ιδιαίτερα των υπαλλήλων. Στον αντίποδα της προστατευμένης μισθωτής απασχόλησης βρίσκεται η εκτεταμένη αδήλωτη/ανασφάλιστη εργασία, δομικό χαρακτηριστικό της ελληνικής αγοράς εργασίας, η οποία διογκώθηκε υπέρμετρα κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000, κυρίως λόγω της μαζικής μετανάστευσης και της άτυπης παραμονής και εργασίας πλήθους μεταναστών και μεταναστριών στη χώρα. Επομένως, λίγο πριν το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης η ελληνική αγορά εργασίας χαρακτηριζόταν από έναν έντονο δυϊσμό. Ένα μεγάλο τμήμα εργαζομένων απολάμβανε υψηλή προστασία απασχόλησης και πλήρη εργασιακά δικαιώματα, ενώ ένα άλλο τμήμα δούλευε με ευέλικτες και επισφαλείς μορφές απασχόλησης με ή χωρίς δικαιώματα. Αυτές οι μορφές απασχόλησης συγκεντρώνονταν σχεδόν εξ ολοκλήρου στους νέους και τις νέες, τις γυναίκες, τους μετανάστες και τις μετανάστριες.

Η προστασία της εργασίας του άντρα κουβαλητή κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών δεκαετιών στην Ελλάδα, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το υπολειμματικό σύστημα προστασίας των ανέργων. Η Ελλάδα ακόμα και τώρα έχει το λιγότερο γενναιόδωρο –σχεδόν υπολειμματικό– σύστημα αποζημίωσης των ανέργων, με τη διάρκεια των παροχών να κυμαίνεται μεταξύ 5 και 12 μηνών ενώ το επίδομα ανεργίας είναι λιγότερο από το 50% του εθνικού κατώτατου μισθού.¹⁷ Οι νεοει-

σερχόμενοι στην αγορά εργασίας δεν δικαιούνται καμία στήριξη εισοδήματος. Δεδομένου ότι τα επιδόματα ανεργίας στην Ελλάδα είναι πολύ χαμηλά και δεν διαρκούν αρκετά προκειμένου να δημιουργήσουν αντικίνητρα για την αναζήτηση εργασίας, δεν έχει υπάρξει καμία πρωτοβουλία από τις κυβερνήσεις να μεταρρυθμίσουν το σύστημα αποζημίωσης των ανέργων το οποίο λειτουργεί από το 1985 (Karamessini, 2012).

Όσον αφορά την κοινωνική φροντίδα, η οικογένεια στην Ελλάδα ασκεί σημαντικό ρόλο στην κοινωνική προστασία, η συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη απασχόληση είναι χαμηλή, ενώ είναι πολύ χαμηλές οι κοινωνικές δαπάνες για την οικογενειακή φροντίδα μικρών παιδιών και ηλικιωμένων. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών ήταν σημαντικά χαμηλότερα από το μέσο όρο της ΕΕ των 15 (Karamessini, 2007: 35, Πίνακας 7).¹⁸ Αν και αυτό το ποσοστό είχε αυξηθεί σημαντικά έως το 2005,¹⁹ παρέμεινε το χαμηλότερο στην ΕΕ των 15.²⁰ Η αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, είχε ως αποτέλεσμα την άμβλυση του μοντέλου άντρας κουβαλητής/γυναίκα πάροχος φροντίδας, ενώ το σύστημα παροχής φροντίδας που βασιζόταν στην άτυπη φροντίδα την οποία παρείχαν οι γυναίκες στην οικογένεια, έχει μετασηματιστεί. Το καθεστώς φροντίδας έχει μερικώς απο-οικογενειοποιηθεί μέσω της επέκτασης του κράτους πρόνοιας. Αυτό συνέβη περισσότερο στον τομέα της φροντίδας των παιδιών και λιγότερο στη φροντίδα των ηλικιωμένων (Karamessini, 2012).²¹

Η Ελλάδα, υπογράφοντας τα Μνημόνια Κατανόησης για την περίοδο 2010-2015, συμφώνησε σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων που προκάλεσαν μεγάλες ανατροπές στο κοινωνικό της κράτος. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές που συμπυκνώθηκαν στην επιδίωξη «εσωτερικής υποτίμησης» της οικονομίας της χώρας αφορούν: δραστικές περικοπές σε μισθούς και συντάξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (έως και 40%-50% για ορισμένες κατηγορίες συνταξιούχων), υψηλές και απότομες περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες συνολικά, συμπεριλαμβανομένων της παιδείας και της υγείας, βίαιη μείωση του προσωπικού του δημόσιου τομέα μέσα από απολύσεις, εργασιακή εφεδρεία, κατάργηση ή συγχώ-

νευση οργανισμών και πάγωμα των νέων προσλήψεων, κατάργηση οικογενειακών επιδομάτων, επιδομάτων αναπηρίας, κατάργηση φοροελαφρύνσεων, αύξηση των φόρων και των παρακρατήσεων από το εισόδημα, επιβολή φορολογίας στην πρώτη κατοικία, κατάργηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Επίσης, περικόπηκε ο ονομαστικός κατώτατος μισθός, κατά 22% για τους ανειδίκευτους εργαζόμενους άνω των 25 ετών και κατά 32% για εκείνους κάτω των 25 ετών μετά από αίτημα της Τρόικας, καθώς επίσης το ποσοστό του κρατικού προϋπολογισμού που προορίζεται για τους δήμους και τα ιδρύματα κοινωνικής ασφάλισης όπως και για τις δημόσιες επενδύσεις.

Εκτός από τις μειώσεις που υπέστησαν όλοι οι συνταξιούχοι, το 2010 η κυβέρνηση προχώρησε στη ριζική αναδιάρθρωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.²² Η αναδιάρθρωση περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης, λιγότερο γενναιοδωρη τιμαριθμική αναπροσαρμογή, ένα συντελεστή βιωσιμότητας που συνδέεται με τη μακροβιότητα και αυξημένα ποσοστά εισφορών. Επιπροσθέτως, με το επιχείρημα της βιωσιμότητας, το πρόγραμμα διάσωσης προβλέπει ότι η συνεισφορά του κρατικού προϋπολογισμού στις συνταξιοδοτικές δαπάνες δεν θα πρέπει να αυξηθεί περισσότερο από 2,5 ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ μέχρι το 2060 – αν εφαρμοστεί το συγκεκριμένο μέτρο θα οδηγήσει σε περαιτέρω μειώσεις των συντάξεων, οι οποίες έχουν ήδη μειωθεί σημαντικά, ωθώντας τις συντάξεις που σχετίζονται με το εισόδημα από την εργασία, σε επίπεδα κοινωνικού βοηθήματος (ιδιαίτερα στην Ελλάδα και την Πορτογαλία). Ο συνδυασμός συρρικνωμένων συντάξιμων αποδοχών και χαμηλότερου ποσοστού αναπλήρωσης θα οδηγήσει σε σημαντικές μειώσεις στις συντάξεις, οι οποίες σταδιακά θα φτάσουν το 50% των νέων συντάξεων, σύμφωνα με τους νέους κανονισμούς που σταδιακά τίθενται σε πλήρη ισχύ από το 2015 και μετά (Πετμεζίδου, 2015: 19). Και στις πολιτικές που αφορούν την υγεία, η δημοσιονομική σταθερότητα υπήρξε ο βασικός μοχλός πίεσης για μεταρρύθμιση κατά την περίοδο της κρίσης. Τα μέτρα λιτότητας που εφαρμόστηκαν έως τώρα (και οι μετέπειτα αλλαγές οι οποίες προγραμματίζονται για τα επόμενα έτη) πιθανώς να συνιστούν μια διαδικασία μετασχηματισμού που

αφορά τη χρηματοδότηση όσο και τις παροχές των νοτιοευρωπαϊκών συστημάτων υγείας (Πετμεζίδου, 2015: 19).

Το Μνημόνιο και το Μεσοπρόθεσμο Πρόγραμμα της περιόδου 2012-2015 περιέλαβαν μεγάλο αριθμό θεσμικών αλλαγών στην αγορά εργασίας, οι οποίες αποδιάρθρωσαν το μοντέλο απασχόλησης και τις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα. Στο στόχαστρο των πολιτικών και των μέτρων βρέθηκαν κυρίως τα πιο προστατευμένα στρώματα της μισθωτής εργασίας, τα συνδικάτα τους και οι αυτοαπασχολούμενοι.²³ Τα μέτρα αυτά οδήγησαν στη διάλυση του βασικού χαρακτηριστικού του ελληνικού μοντέλου απασχόλησης, δηλαδή της ισχυρής νομοθετικής προστασίας της απασχόλησης. Στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας οι περικοπές λειτουργικών δαπανών και προσωπικού έχουν πλήξει τόσο τη φροντίδα των παιδιών όσο και τα προγράμματα στήριξης ηλικιωμένων. Από το 2010, οι περικοπές δημοσίων δαπανών στο πλαίσιο των πολιτικών λιτότητας οδήγησαν στη μείωση κατά 60% περίπου των κρατικών επιχορηγήσεων στην τοπική αυτοδιοίκηση που έχει την ευθύνη της κοινωνικής φροντίδας των παιδιών.

Ταυτόχρονα οι ιδιωτικοί παιδικοί σταθμοί αντιμετώπισαν πτώση της ζήτησης λόγω της φτωχοποίησης της μεσαίας τάξης, η οποία στράφηκε στους βρεφονηπιακούς και παιδικούς σταθμούς των δήμων που είδαν τις αιτήσεις των γονέων να αυξάνονται αλματωδώς. Ο κίνδυνος κατάρρευσης των δημόσιων και ιδιωτικών δομών παιδικής φροντίδας αποφεύχθηκε με ένα πρόγραμμα του ΕΣΠΑ (Καραμεσίνη, Σκόμπα και Χατζηβαρνάβα, 2016), αλλά και με μια αισθητή υποβάθμιση υπηρεσιών λόγω μείωσης του προσωπικού από πρόωρες συνταξιοδοτήσεις που δεν αναπληρώνονταν και την κάλυψη των αναγκών με συμβασιούχους ορισμένου χρόνου ή «πενταμηνίτες» στο πλαίσιο προγραμμάτων καταπολέμησης της ανεργίας (Καραμεσίνη, 2015· Petraki, 2016). Κάτι αντίστοιχο έλαβε χώρα και στις δομές φροντίδας των Δήμων για ηλικιωμένους.

Το πορτογαλικό κράτος πρόνοιας

Όπως ισχύει για τις υπόλοιπες χώρες της Νότιας Ευρώπης, το κράτος πρόνοιας αναπτύχθηκε επίσης πρόσφατα στην Πορτογαλία. Κατά τη διάρκεια της Πρώτης Δημοκρατίας (1910-1926) ψηφίστηκαν νόμοι οι οποίοι καθιέρωναν την κοινωνική προστασία στις γραμμές του μπισμαρκιανού μοντέλου, οι οποίοι όμως δεν εφαρμόστηκαν ποτέ. Η κοινωνική προστασία που υπήρχε αποτελούνταν από ένα δίκτυο τοπικών και επαγγελματικών ενώσεων αλληλοβοήθειας, το οποίο κάλυπτε ένα πολύ περιορισμένο εύρος κινδύνων ενώ παρείχε πολύ χαμηλές παροχές (Pereira, 2012, στο Carucha, Calado και Estêvão, 2016). Η δικτατορία που κατέλαβε την εξουσία το 1926, καταδίωξε και αποδυνάμωσε αυτά τα δίκτυα αλληλοβοήθειας. Το νέο κράτος (Estado Novo 1926-1974) επέβαλε μια πολιτική κοινωνικής προστασίας βασισμένη στους κορπορατίστικους θεσμούς πρόνοιας που αντικατέστησαν τα δίκτυα αλληλοβοήθειας. Ωστόσο, οι θεσμοί του παρείχαν κάλυψη σε λιγότερο από το ένα πέμπτο του εργαζόμενου πληθυσμού και μόνο όσοι και όσες εργάζονταν στις πιο οργανωμένες βιομηχανικές επιχειρήσεις, στο εμπόριο ή για το κράτος, καλύπτονταν με συστήματα κοινωνικής προστασίας που κάλυπταν το γήρας ή τους κινδύνους αναπηρίας (Carucha, 2005, Pereirinha, 2009 στο Carucha, Calado και Estêvão, 2016). Οι τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης παρέμειναν υπανάπτυκτοι μέχρι και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας που ακολούθησε την επανάσταση του 1974.

Στην Πορτογαλία, ένα σύστημα καθολικής και υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης καθιερώθηκε μετά την πτώση της δικτατορίας, με επαναστατικό νόμο. Η Πορτογαλία έγινε μέλος της ΕΟΚ το 1986, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την ολοένα και αυξανόμενη εισροή ευρωπαϊκών κονδυλίων που είχαν στόχο να βοηθήσουν την επαγγελματική ανάπτυξη, την απασχόληση και τις υποδομές (αυτοκινητοδρόμους, νοσοκομεία, κέντρα υγείας, σχολεία κ.λπ.) (Carucha, Calado και Estêvão, 2016). Η σύγκλιση της Πορτογαλίας με το ανεπτυγμένο κράτος πρόνοιας των χωρών της Δυτικής Ευρώπης έλαβε χώρα μεταξύ του 1990 και 2003 (Karamessini, 2007: Πίνακας 5). Αν και το Δημόσιο Σύστημα Υγείας έχει

καθολικό χαρακτήρα, εξαιτίας της ανεπάρκειας των δημόσιων υπηρεσιών, έχει αναπτυχθεί η ιδιωτική παροχή υπηρεσιών υγείας, οι δαπάνες για τις οποίες ανήλθαν στο 29% των συνολικών δαπανών υγείας (Karamessini, 2007: Πίνακας 6). Οι συντάξεις αναπτύχθηκαν με βάση το επάγγελμα σύμφωνα με το μπισμαρκιανό μοντέλο. Παραδοσιακά, το συνταξιοδοτικό σύστημα ήταν ιδιαίτερα κατακερματισμένο, όμως κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχουν συντελεστεί σημαντικές αλλαγές – εξισορροπώντας την κάλυψη με τις παροχές και εισάγοντας ισχυρά αναλογιστικά στοιχεία και ιδιωτική ασφάλιση. Από την άλλη μεριά, η θεσμοθετημένη κάλυψη υπηρεσιών φροντίδας και αναγκών κοινωνικής βοήθειας έχουν περιοριστεί και έχουν επικρατήσει οικογενειακές ρυθμίσεις. Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ – περιλαμβανομένων θρησκευτικών οργανώσεων) συνεισφέρουν στις παροχές πρόνοιας.

Το σύστημα απασχόλησης στην Πορτογαλία εξασφαλίζει την προστασία κυρίως των εργαζομένων αορίστου χρόνου, δηλαδή πρώτιστα του άνδρα κουβαλητή. Ο άντρας κουβαλητής απολαμβάνει υψηλή προστασία της εργασίας και εργασιακή σταθερότητα, ενώ άλλες ομάδες εργαζομένων (γυναίκες, νέοι μετανάστες, νέες μετανάστριες) αντιμετωπίζουν υψηλά ποσοστά ανεργίας και απασχολούνται δυσανάλογα σε άτυπες μορφές εργασίας, τις περισσότερες φορές σε μικρές επιχειρήσεις και στην παραοικονομία. Ωστόσο, τα τελευταία είκοσι χρόνια στην Πορτογαλία, η προστασία των συμβάσεων αορίστου χρόνου έχει περιοριστεί. Έχοντας αναπτύξει πολύ γενναιόδωρα, για τα διεθνή δεδομένα, συστήματα επιδομάτων ανεργίας με τις μεταρρυθμίσεις των δεκαετιών του 1970, 1980 και 1990, η Πορτογαλία έχει προσπαθήσει τα τελευταία χρόνια να ασκήσει μεγαλύτερη πίεση στους ανέργους για ενεργή αναζήτηση εργασίας. Με τη μεταρρύθμιση του 2003 και 2006 στην Πορτογαλία, για την παροχή επιδόματος ανεργίας απαιτούνται τακτικές επισκέψεις στα τοπικά κέντρα απασχόλησης, ενεργή αναζήτηση εργασίας, μη επαναλαμβανόμενη απόρριψη «κατάλληλης» επαγγελματικής πρότασης εργασίας και μη απόρριψη προσωρινής απασχόλησης ή απασχόλησης σε κοντινή απόσταση από το σπίτι (Karamessini, 2007).

Μια μεγάλη καινοτομία των τελευταίων δεκαπέντε ετών ήταν η νομοθεσία για τη δημιουργία κάποιων επαγγελματικών συνταξιοδοτικών

ταμείων (Ιταλία 1993, Ισπανία 1995, Πορτογαλία 2001, Ελλάδα 2002). Το 1996, στην προσπάθεια για την καταπολέμηση της φτώχειας, η κυβέρνηση θέσπισε το Κατώτατο Εγγυημένο Εισόδημα, σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές αναπτυξιακές πολιτικές. Όσον αφορά την κοινωνική φροντίδα στην Πορτογαλία, η οικογένεια ασκεί σημαντικό ρόλο στην κοινωνική προστασία, δεδομένου ότι η κοινωνική δαπάνη για οικογενειακή φροντίδα μικρών παιδιών και ηλικιωμένων είναι χαμηλή,²⁴ παρότι η συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία είναι ιδιαίτερα υψηλή σε σχέση με άλλες χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου αλλά και σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (ΕΕ 15).²⁵ Η Πορτογαλία αποτελεί εξαίρεση για τον Ευρωπαϊκό Νότο, μια και τα εντυπωσιακά υψηλά ποσοστά συμμετοχής των γυναικών σε αυτή τη χώρα χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1960, όταν η μαζική μετανάστευση κυρίως αντρών, η επιστράτευση των αντρών για τον αποικιακό πόλεμο και η βιομηχανική επένδυση σε κλάδους όπου απασχολούνταν εντατικά γυναίκες, δημιούργησε μια υψηλή ζήτηση για απασχόληση γυναικών τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις αστικές περιοχές (André, 1996 στο Karamessini, 2007). Κατά τη δεκαετία του 1990, οι κοινωνικές υπηρεσίες οικογενειακής φροντίδας είχαν βελτιωθεί και είχαν υπερισχύσει οι πολιτικές που υποστήριζαν την ένταξη των γυναικών στην εργασία σε μια χώρα στην οποία κυριαρχούσε το οικογενειακό μοντέλο των δύο εργαζομένων²⁶ με ταυτόχρονη έλλειψη υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας. Επιπλέον οι επενδύσεις σε υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας, που εισήχθησαν από το 2006 και μετά, ήταν κρίσιμες για την επέκταση της υποστήριξης προς την οικογένεια. Στην Πορτογαλία ο ρόλος του παππού και της γιαγιάς ως άτυπων παρόχων φροντίδας ενθαρρύνεται επίσημα: στους εργαζόμενους παππούδες και γιαγιάδες δίνεται άδεια τριάντα ημερών με αποδοχές μετά τη γέννηση του εγγονιού.

Η οικονομική ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους της Πορτογαλίας, το οποίο συνέκλινε με την ΕΕ, χτυπήθηκε άσχημα από το διεθνές χρηματοοικονομικό κραχ του 2007-2008. Η Πορτογαλία αναγκάστηκε να εφαρμόσει μια σειρά από μέτρα λιτότητας μετά το αίτημα διάσωσης το οποίο οδήγησε στην υπογραφή Μνημονίου Κατανόησης μεταξύ της πορτογαλικής κυβέρνησης και της Τρόικας (ΔΝΤ, Ευρωπαϊκή Κεντρική

Τράπεζα [ΕΚΤ] και Ευρωπαϊκή Επιτροπή [ΕΕ]) τον Ιούνιο του 2011. Τα μέτρα που συμφώνησαν, περιλάμβαναν: μειώσεις στα λεγόμενα «πρόνοια των δημοσίων υπαλλήλων» δηλαδή στη μονιμότητα, τις απολαβές και τις συντάξεις, μειώσεις μισθών, πάγωμα νέων προσλήψεων και προαγωγών και αλλαγές στις συνταξιοδοτικές πολιτικές. Περικοπές έγιναν επίσης και στους ήδη χαμηλούς μισθούς αλλά και στις πολύ χαμηλές συντάξεις (Ferreira, 2015: 324). Επιχειρήθηκε αναδιάρθρωση της δημόσιας διοίκησης, συγχώνευση ή κατάργηση οργανισμών και αντίστοιχα κατάργηση θέσεων εργασίας. Επίσης, σημειώθηκε αύξηση των άμεσων και έμμεσων φόρων και των τιμών των μέσων μαζικής μεταφοράς, του φυσικού αερίου και του ηλεκτρισμού. Επιχειρήθηκε, επίσης, μερική ή πλήρης ιδιωτικοποίηση κρατικών επιχειρήσεων ηλεκτρισμού και ύδρευσης, τηλεόρασης, αερομεταφορών κλπ. Επιπλέον, συντελέστηκε απορύθμιση των εργασιακών σχέσεων μέσω της διευκόλυνσης των απολύσεων και των ευέλικτων μορφών εργασίας (Ferreira, 2015: 324).

Όταν άρχισε η κρίση, οι δημόσιες πολιτικές που είχαν προσανατολιστεί στη δημιουργία ενός πλαισίου πρόνοιας που να εστιάζει στην οικογένεια διακόπηκαν. Όμως τα προγράμματα που είχαν αρχίσει να υλοποιούνται, κυρίως βρεφονηπιακοί σταθμοί, γηροκομεία, υπηρεσίες κατ' οίκον φροντίδας και μονάδες μακροχρόνιας φροντίδας, δεν επηρεάστηκαν (Ferreira, 2015: 314). Παρ' όλ' αυτά, η περιστολή του επίσημου κράτους πρόνοιας οδήγησε στην ενίσχυση της ανεπίσημης κοινωνικής πρόνοιας, της οποίας βασικός πυλώνας είναι η οικογένεια, δηλαδή η μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών.

Το ισπανικό κράτος πρόνοιας

Η ίδρυση και ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους στην Ισπανία έλαβε χώρα μεταξύ 1978 και 1983-1984, παράλληλα με τη μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία και τις επιπτώσεις της ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης στη δεκαετία του 1970. Η πρώτη φάση του Ισπανικού Συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας (1978-1984) κατέληξε σε ένα συνδυασμό κοινωνικής προστασίας, οικογενειακής παροχής φροντίδας και

ενός υπολειμματικού συστήματος φροντίδας. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, πραγματοποιήθηκαν σημαντικές βελτιώσεις προς την κατεύθυνση της εδραίωσης του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας: καθολικότητα της φροντίδας υγείας, της εκπαίδευσης, του συστήματος συνταξιοδότησης και αποκέντρωση των προγραμμάτων φροντίδας στις περιφέρειες (Martín και de Castro, 2016: 3). Η Ισπανία έκανε μεγάλη πρόοδο μεταξύ 1980 και 1993 (οι κοινωνικές δαπάνες αυξήθηκαν από 19,9% σε 23,4%). Όμως οι κοινωνικές δαπάνες μειώθηκαν σημαντικά ως ποσοστό του ΑΕΠ την περίοδο 1993-2003 (από 23,4% σε 19,4%) (Karamessini, 2007: Πίνακας 5). Κατά την ίδια περίοδο προωθήθηκαν πολιτικές ενίσχυσης της αγοράς στο πλαίσιο του διεθνούς κοινωνικοοικονομικού μοντέλου (ιδιωτικοποίηση δημόσιων υπηρεσιών όπως υγεία, εκπαίδευση κ.λπ., ανάθεση υπηρεσιών με υπερβολαβία σε ιδιωτικές επιχειρήσεις) σε αρμονία με την ηγεμονική νεοφιλελεύθερη ιδεολογία (Martín και de Castro, 2016: 3). Η τάση ιδιωτικοποίησης κατά την ίδια περίοδο (1993-2003) αφορά επίσης τις υπηρεσίες υγείας, δεδομένου ότι το ποσοστό της ιδιωτικής δαπάνης υγείας ανήλθε στο 29% του συνόλου των δαπανών υγείας στην περίπτωση της Ισπανίας (Karamessini, 2007: Πίνακας 6). Επιπλέον, η στόχευση στη συγκράτηση του κόστους του εθνικού συστήματος υγείας είχε ως αποτέλεσμα την καθιέρωση διαφορετικών μεθόδων συμμετοχής των ασθενών για τη χρήση δημόσιων υπηρεσιών υγείας (Katrougalos, 2003: 133).

Η αγορά εργασίας της Ισπανίας χαρακτηρίζεται από κατάτμηση μεταξύ των προστατευμένων αντρών παραγωγικής ηλικίας και γηραιότερων εργαζομένων αφενός, και των νέων και κυρίως εργαζόμενων γυναικών αφετέρου. Οι πρώτοι έχουν χαμηλά ποσοστά ανεργίας και εργασιακή σταθερότητα, ενώ οι δεύτεροι υψηλή ανεργία και εργασιακή αστάθεια. Ωστόσο, τα τελευταία είκοσι χρόνια, η προστασία των εργαζομένων με συμβάσεις αορίστου χρόνου έχει περιοριστεί. Εντούτοις, ο αριθμός των συμβάσεων ορισμένου χρόνου είναι ακόμα υπερβολικά υψηλός στην Ισπανία και πάνω από το μέσο όρο της ΕΕ, αντανakλώντας τον αντίκτυπο της χωρίς ή με μειωμένους περιορισμούς χρήσης της κατά τη δεκαετία του 1980.²⁷ Η αρχετυπική μορφή κατάτμησης της

ισπανικής αγοράς εργασίας ακολουθεί τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους συμβασιούχους ορισμένου χρόνου (περίπου ένα τρίτο της εργατικής δύναμης) και τους/τις μόνιμους/ες εργαζόμενους/ες. Όμως όσοι εργάζονται με συμβάσεις ορισμένου χρόνου δεν έχουν πλήρη κοινωνική ασφάλιση, όπως οι εργαζόμενοι με συμβάσεις αορίστου χρόνου και πλήρους απασχόλησης (Gago και Kirzner, 2015: 337).

Η κυβέρνηση της Ισπανίας δέχτηκε πιέσεις από τους θεσμούς της ΕΕ και τις χρηματοπιστωτικές αγορές προκειμένου να εφαρμόσει πακέτα δημοσιονομικής σταθεροποίησης και διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Ένα πρώτο κύμα βασικών μεταρρυθμίσεων αφορούσε την αγορά εργασίας, τη συλλογική διαπραγμάτευση και το συνταξιοδοτικό σύστημα. Η μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος αφορούσε μεταξύ άλλων την αύξηση του ορίου συνταξιοδότησης από τα 65 στα 67 έτη, αύξηση των ετών καταβολής εισφορών επί 38,5 αντί 35 χρόνια για τη δυνατότητα πλήρους σύνταξης, υπολογισμός της συνταξιοδοτικής βάσης σε 25 έτη με προσθήκη 10 επιπλέον ετών, αύξηση της ελάχιστης περιόδου καταβολής εισφορών για να θεμελιωθεί δικαίωμα για ανταποδοτική σύνταξη (Gago κ.ά., 2015: 350). Επιπλέον, έγιναν περικοπές κατά 5% στους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων και πάγωσαν οι συντάξεις από το 2011, καταργήθηκε το οικογενειακό επίδομα σε νέους γονείς, αυξήθηκαν οι έμμεσοι φόροι, μειώθηκαν οι δαπάνες για την τοπική αυτοδιοίκηση η οποία είναι υπεύθυνη για τομείς όπως η δημόσια εκπαίδευση, η δημόσια υγεία και οι κοινωνικές υπηρεσίες. Οι μεταρρυθμίσεις της αγοράς εργασίας στόχευαν να αντιμετωπίσουν την κατάρτιση της αγοράς εργασίας με βαθμιαία εξίσωση προς τα κάτω του κόστους απόλυσης συμβασιούχων και μόνιμων εργαζόμενων, προωθώντας κατ' αυτό τον τρόπο επισφαλέστερες συμβάσεις με σκοπό τη δημιουργία απασχόλησης (Gago κ.ά., 2015: 337- Martín και de Castro, 2016: 3). Επιπλέον, με τη μεταρρύθμιση των συλλογικών διαπραγματεύσεων επετεύχθη η αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και αυξήθηκε η σημασία των επιχειρησιακών και ατομικών συμβάσεων εις βάρος των κλαδικών. Το επόμενο κύμα μέτρων αφορούσε περαιτέρω αυξήσεις έμμεσων αλλά και άμεσων φόρων εισοδήματος και ακίνητης περιουσίας, περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, αναδιάρ-

θρώσεις δημόσιων υπηρεσιών προκειμένου να υπόκεινται σε ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια, περικοπές στο δημόσιο σύστημα υγείας με συνέπεια σημαντικές επιβαρύνσεις των ασθενών (π.χ., αύξηση στη συμμετοχή στα φάρμακα και σε διαγνωστικές εξετάσεις), μειώσεις σε οικογενειακά, αναπηρικά επιδόματα, σε δομές φροντίδας παιδιών κάτω των τριών ετών, μειώσεις εκπαιδευτικών προγραμμάτων κλπ.

Σε ό,τι αφορά την κοινωνική φροντίδα στην Ισπανία, η οικογένεια ασκεί σημαντικό ρόλο στην κοινωνική προστασία, η συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη απασχόληση είναι χαμηλή, ενώ είναι πολύ χαμηλές και οι κοινωνικές δαπάνες για την οικογενειακή φροντίδα μικρών παιδιών και ηλικιωμένων.²⁸ Ωστόσο, ο εκσυγχρονισμός και ο εξευρωπαϊσμός έφεραν σημαντική πρόοδο στην ένταξη των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία,²⁹ καθώς και μεταβολές του οικογενειακού μοντέλου, το οποίο πέρασε από το μοντέλο του ενός εργαζόμενου στο μοντέλο των δύο εργαζόμενων στο νοικοκυριό. Όμως μολονότι αλλάζει με αργό ρυθμό, το σύστημα κοινωνικής προστασίας εξακολουθεί να βασίζεται στο προηγούμενο οικογενειακό μοντέλο. Μετά το 2004, προωθήθηκαν ορισμένα μέτρα προκειμένου να αντιμετωπιστούν αυτοί οι νέοι κοινωνικοί κίνδυνοι, όπως μέτρα για τη χειραφέτηση των νέων, την καθολικότητα των δικαιωμάτων σε μακροχρόνια φροντίδα, τη βοήθεια σε οικογένειες με παιδιά (επιδόματα τέκνων) και τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής (επέκταση της άδειας πατρότητας από τρεις ημέρες σε δύο εβδομάδες). Λόγω της ελλιπούς κάλυψης για τα παιδιά κάτω των τριών ετών από δημόσια χρηματοδοτούμενες υπηρεσίες, οι παππούδες—κυρίως οι γιαγιάδες—ασχολούνται με τη φροντίδα των παιδιών. Αυτή είναι η πιο συνηθισμένη στρατηγική για τη φροντίδα που υιοθετείται από εργαζόμενες μητέρες στην Ισπανία και στην Ελλάδα, με δεύτερη πιο συνηθή στρατηγική την πρόσληψη νταντάς ή παιδαγωγού (Karamessini, 2007).

Το πολωνικό κράτος πρόνοιας

Η οικοδόμηση σύγχρονων θεσμών κοινωνικής πολιτικής στην Πολωνία ξεκίνησε το 19ο αιώνα, όταν η πλειονότητα των πολωνικών εδαφών

ανήκε στην Πρωσία και στην αυστροουγγρική αυτοκρατορία. Το συντηρητικό κοινωνικό μοντέλο, το οποίο κληρονομήθηκε από την περίοδο του Μεσοπολέμου (Esping-Andersen, 1999), ευθυγραμμίστηκε μετά τον πόλεμο με μια κοινωνική πολιτική που στόχευε στην πλήρη απασχόληση και την ισονομία. Μέχρι το 1989, η Πολωνία, όπως και άλλες χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, ήταν ένα συγκεντρωτικό κράτος, όπου οι κρατικές διοικητικές δραστηριότητες σε διάφορα επίπεδα και οι κρατικές επιχειρήσεις, ελέγχονταν αυστηρά από τον εκτεταμένο μηχανισμό του μόνου νόμιμου πολιτικού κόμματος, του PUWP. Όλα τα επιδόματα κοινωνικής πολιτικής³⁰ σχετίζονταν με την απασχόληση. Οι βασικοί θεσμοί κοινωνικής πολιτικής συνίσταντο στα ιδρύματα κοινωνικής ασφάλισης, τα οποία ήταν ενοποιημένα και κρατικοποιημένα μετά τον πόλεμο και η χρηματοδότησή τους εντασσόταν στον κεντρικό προϋπολογισμό μέχρι το 1987. Οι κρατικές επιχειρήσεις, υλοποιούσαν πολλά καθήκοντα κοινωνικής πολιτικής: από την εργασία μέχρι τους παιδικούς σταθμούς και τα νηπιαγωγεία, την επαγγελματική εκπαίδευση, την κατασκευή κατοικιών, τα κοινωνικά βοηθήματα, την οργάνωση αναψυχής και την πρόσβαση σε αγαθά.

Στην Πολωνία οι μακροοικονομικές μεταρρυθμίσεις πραγματοποιήθηκαν πιο γρήγορα απ' ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο μετακομμουνιστικό κράτος. Αυτές συνίσταντο στην υιοθέτηση σφιχτής νομισματικής πολιτικής και των κανόνων της οικονομίας της αγοράς. Ένα μεγάλο μέρος των υπηρεσιών που παρείχαν οι δημόσιες επιχειρήσεις απλώς ρευστοποιήθηκε, ενώ άλλα μέρη εμπορευματοποιήθηκαν και ιδιωτικοποιήθηκαν. Κατά τα επόμενα έτη, οι κρατικές επιχειρήσεις αναδιοργανώθηκαν και ιδιωτικοποιήθηκαν, γεγονός που οδήγησε στη σημαντική μείωση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα. Η πολιτική που ακολούθηθηκε από το φιλελεύθερο δημοκρατικό και το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα οδήγησε στη μείωση των κοινωνικών λειτουργιών του κράτους, μέσω της μερικής εμπορευματοποίησης και ιδιωτικοποίησής τους. Προέκυψε ως αποτέλεσμα δημοσιονομικών πιέσεων, αλλά και από την κυρίαρχη πεποίθηση των πολιτικών σχετικά με την ανεπάρκεια του δημοσίου τομέα και την αναγκαιότητα να περιοριστούν οι διαστάσεις του. Εφαρμόστηκε ιδιαίτερα στην εκπαίδευση και στις υπηρεσίες φροντί-

δας των παιδιών (παιδικοί σταθμοί και νηπιαγωγεία, κέντρα δημιουργικής απασχόλησης), στους πολιτιστικούς θεσμούς (πολιτιστικά κέντρα και βιβλιοθήκες), στην εκπαίδευση ενηλίκων και σε κάποιες υπηρεσίες υγειονομικής φροντίδας. Με τη μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος και του συστήματος υγειονομικής φροντίδας εισήχθησαν ιδιωτικοί πάροχοι και εγγενείς μηχανισμοί της αγοράς στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης.

Το 1990, στο πρώτο στάδιο της διαδικασίας αποκέντρωσης της κρατικής διοίκησης, ένα ευρύ πεδίο λειτουργιών εντός της κοινωνικής πολιτικής αποδόθηκε στην τοπική αυτοδιοίκηση. Η επόμενη μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους έγινε το 1998-1999 στο πλαίσιο της περαιτέρω αποκέντρωσης λειτουργιών του κράτους, δημιουργώντας δύο νέα επίπεδα, το επίπεδο των διαμερισμάτων και των περιφερειών. Οι σημαντικότερες αλλαγές αφορούσαν την ενίσχυση του ρόλου των τοπικών αρχών σε επίπεδο δήμων (Τοπικά Κέντρα Πρόνοιας), διαμερίσματος (Διαμερισματικά Κέντρα Οικογενειακής Υποστήριξης) και περιφέρειας (Περιφερειακά Κέντρα Κοινωνικής Πολιτικής) (Starega-Piasek κ.ά., 2006: 8). Ωστόσο, οι συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις δεν έτυχαν οικονομικής στήριξης και ενώ μετέφεραν αρμοδιότητες στις τοπικές αρχές, δεν μπορούσαν να καλύψουν τις κοινωνικές ανάγκες, διότι αυτές ήταν μεγάλες και εκτεταμένες, ενώ οι τοπικές δομές ήταν υποχρηματοδοτούμενες. Τα Τοπικά Κέντρα Κοινωνικής Πρόνοιας μετατράπηκαν σε ιδρύματα που «διαχειρίζονται» τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016).

Μέχρι το 1998, η κοινωνική ασφάλιση ήταν εξ ολοκλήρου δημόσια και βασιζόταν σε ένα ανταποδοτικό σύστημα, εφαρμόζοντας κοινωνική αναδιανομή ευρείας κλίμακας. Το 1999 τέθηκε σε ισχύ η μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού (για εργαζόμενους και ελεύθερους επαγγελματίες εκτός γεωργίας), θεσπίζοντας το σύστημα καθορισμένων εισφορών και τη μερική ιδιωτικοποίησή του (Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016: 10). Όσον αφορά το σύστημα υγειονομικής φροντίδας της Πολωνίας, από την αρχή της περιόδου μετασχηματισμού πραγματοποιήθηκε μια ραγδαία διαδικασία άτυπης ιδιωτικοποίησης του τομέα της υγείας, βάσει της οποίας γινόταν χρήση δημόσιας περιουσίας για

την εκτέλεση ιδιωτικών ιατρικών πρακτικών. Κατ' εφαρμογή της μεταρρύθμισης, τόσο οι δημόσιοι όσο και οι ιδιωτικοί προμηθευτές υπηρεσιών υγείας απολάμβαναν ίση πρόσβαση στους δημόσιους πόρους και μπορούσαν να συνάψουν, με τα ίδια δικαιώματα, συμβόλαια με το Ταμείο Ασθενείας για την παροχή υπηρεσιών υγείας. Ταυτόχρονα πολλοί *gminas* (δήμοι), οι οποίοι είχαν πάρει τον έλεγχο των φορέων υγείας, ξεκίνησαν την αναδιοργάνωση και την ιδιωτικοποίησή τους. Πιο συγκεκριμένα, ιδιωτικοποιήθηκε ένα κομμάτι των εξωτερικών ιατρείων. Ιδρύθηκαν επίσης ιδιωτικά νοσοκομεία. Παρ' όλ' αυτά, ο δημόσιος τομέας ακόμα κυριαρχεί στις υπηρεσίες υγειονομικής φροντίδας (Starega-Piasek κ.ά., 2006: Πίνακας 7).

Τα επιδόματα ανεργίας και οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (ΕΠΑ) ως σύστημα καθιερώθηκαν το 1990 ως το βασικό εργαλείο ενάντια στην ταχεία αύξηση της ανεργίας, με σκοπό τον περιορισμό της. Αν και το ποσοστό ανεργίας στην Πολωνία είναι υψηλό, οι δημόσιες δαπάνες που σχετίζονται με την ανεργία είναι ιδιαίτερα χαμηλές, η πρόσβαση στα βοηθήματα ανεργίας πολύ περιορισμένη και οι πόροι που διατίθενται για τις πολιτικές απασχόλησης λιγοστοί (Starega-Piasek, κ.ά., 2006: Πίνακας 4: 15).

Τα οικογενειακά επιδόματα (οικογένεια, επιδόματα φροντίδας τέκνων, κ.λπ.) παίζουν μικρό ρόλο στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης στην Πολωνία και υπέστησαν βασικές μεταρρυθμίσεις την περίοδο του μετασχηματισμού. Κατά τα πρώτα στάδια του μετασχηματισμού, το παραδοσιακό μπισμαρκιανό μοντέλο κοινωνικών παροχών δεν απέβη αποτελεσματικό λόγω της τεράστιας ανεργίας και της αυξανόμενης φτώχειας. Όμως την ίδια στιγμή, η δημοσιονομική πίεση ενθάρρυνε τη συγκράτηση των δημοσίων δαπανών, γεγονός που οδήγησε στη μείωση των εισοδηματικών ορίων που όριζαν την επιλεξιμότητα και το επίπεδο των επιδομάτων. Ο ρόλος τους στον προϋπολογισμό των νοικοκυριών και το μερίδιό τους στις δαπάνες για την κοινωνική προστασία μειώθηκαν αισθητά κατά τη διάρκεια της περιόδου μετασχηματισμού (Balcerzak-Paradowska, 2003 στο Starega-Piasek κ.ά., 2006: 16).

Η διαδικασία της προσαρμογής του πολωνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλειας στις επιταγές της ΕΕ, λόγω της ένταξης της Πολωνίας

στην Ευρωπαϊκή Ένωση, είχε σημαντικό αντίκτυπο στη χάραξη της κοινωνικής πολιτικής στην Πολωνία. Οι πολιτικές που αναπτύχθηκαν μετά το 1989 θεωρήθηκαν παθητικές,³¹ ενώ η πορεία προς ενεργητικές πολιτικές ξεκίνησε μετά την ένταξη της Πολωνίας στην ΕΕ. Το νέο μοντέλο κοινωνικής πολιτικής θεωρείται ενεργητικό ή ενεργοποιητικό, βασισμένο στην αρχή της επικουρικότητας (Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016).³² Στο πλαίσιο της ένταξης της Πολωνίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το μοντέλο κοινωνικής πρόνοιας που προέκυψε εμφανίζει έναν αποκεντρωμένο δημόσιο τομέα, ανοιχτό σε ευρύτερες συμπράξεις με τον μη-κυβερνητικό τομέα,³³ με έμφαση σε δράσεις που ενεργοποιούν τους πελάτες και τις τοπικές κοινότητες στα προγράμματα της κοινωνικής οικονομίας και της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο, στα προγράμματα επαγγελματικής ενεργοποίησης και κοινωνικής επανένταξης – κομμάτια που άπτονται της πλουραλιστικής κοινωνικής πολιτικής, επιτρέποντας διαφορετικές μορφές παροχής κοινωνικών υπηρεσιών (Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016: 7).

Ο μετασχηματισμός του κοινωνικού κράτους στην Πολωνία ήταν κατά βάση το αποτέλεσμα της μετατροπής της πολωνικής κοινωνίας σε μια φιλελεύθερη κοινωνία μέσω ενός νεοφιλελεύθερου προσανατολισμού των πολιτικών της ελίτ και της ένταξης της χώρας στην ΕΕ, σε μια περίοδο κατά την οποία ο προσανατολισμός της επηρεαζόταν από πολιτικές δημοσιονομικής σταθεροποίησης και εξορθολογισμού. Έτσι, η Πολωνία δεν επηρεάστηκε από την οικονομική κρίση του 2008 όσο άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016: 9).³⁴

Το τουρκικό κράτος πρόνοιας

Στην οθωμανική παράδοση της Τουρκίας τα κοινωνικά προβλήματα που συνδέονταν με τη φτώχεια αντιμετωπίζονταν μέσα από θεολογικού χαρακτήρα ιδρύματα και θεσμούς, ιδιωτικούς ή δημόσιους (Şengül και Aytekin, 2014: 51). Επιπλέον, μετά την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας (1923), μέχρι και τη δεκαετία του 1960, το κράτος άφηνε το ζήτημα της διαχείρισης της φτώχειας στις κοινότητες μέσα από καθοδηγού-

μενα από το κράτος φιλανθρωπικά ιδρύματα και θεσμούς, τα οποία απολάμβαναν ορισμένα προνόμια (Şengül και Aytekin, 2014: 51). Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ιδρύθηκαν ταμεία κοινωνικής ασφάλισης, όπως επίσης και το ταμείο κοινωνικής ασφάλισης των δημόσιων υπαλλήλων (Emekli Sandığı) και των ιδιωτικών υπαλλήλων (Ταμεία κοινωνικής ασφάλισης, SSK) και η εμβέλειά τους επεκτάθηκε σταδιακά, πρώτα στους εργαζόμενους στις μικρότερες επιχειρήσεις (κάτω των 10 εργαζομένων) το 1964, και αργότερα, το 1977 στους συμβασιούχους εργαζόμενους στη γεωργία και στις οικιακές εργασίες. Ωστόσο, μόνο ένα μικρό κομμάτι της κοινωνίας ενσωματώθηκε στο επίσημο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και ένα μικρό ποσοστό της εργατικής τάξης καλύφθηκε. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, ένα τρίτο ταμείο κοινωνικής ασφάλισης, το Bağkur, εγκαθιδρύθηκε για να καλύψει τους αυτοαπασχολούμενους, τους καλλιτέχνες, τους χωρικούς και τους αγρότες (Şengül, Aytekin και Roğraz, 2016).

Το σύστημα υγείας επιμερίστηκε στους τρεις προαναφερόμενους θεσμούς, οι οποίοι χρηματοδοτούσαν δαπάνες υγείας των συμβεβλημένων τους. Όσον αφορά τις συντάξεις, κάθε φορέας υπό κρατική διαχείριση οργάνωσε ταμείο συνταξιοδότησης για τον συμβεβλημένο πληθυσμό, μέσα από ένα διανεμητικό σύστημα. Οι παροχές ήταν ιδιωτικές αλλά και δημόσιες, μέσω μονάδων που ανήκαν στο Υπουργείο Υγείας, σε πανεπιστήμια ή στο ταμείο SSK. Η προστασία των ανέργων θεσπίστηκε πρόσφατα για να συμπληρώσει το ασφαλιστικό οικοδόμημα. Το ταμείο Is-Kur καλύπτει τους ακούσια ανέργους, οι οποίοι έχουν αποδώσει εισφορές για τουλάχιστον 600 ημέρες κατά τα τρία χρόνια που προηγήθηκαν της απόλυσης. Οι προϋποθέσεις για την παροχή επιδόματος ανεργίας είναι ιδιαίτερα περίπλοκες, και το Φεβρουάριο του 2009, μόνο το 7% των ανέργων της χώρας λάμβανε βοήθημα ανεργίας (Şengül και Aytekin, 2014: 48-49).

Στην Τουρκία η εργασία αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα για την πρόσβαση στο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Το 1992 θεσπίστηκε η Πράσινη Κάρτα. Το σύστημα της Πράσινης Κάρτας, το οποίο βασιζόταν σε εισοδηματικά κριτήρια, θεσπίστηκε για τους φτωχούς που δεν έχουν πρόσβαση στις κρατικές υπηρεσίες υγείας, ως ένας τρό-

πος κάλυψης των άπορων ατόμων που δεν είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν εισφορές. Ωστόσο, ανακύπτει ένας ευρύτερος διαχωρισμός, ο οποίος αφορά την πραγματική δυνατότητα συνεισφοράς στο σύστημα, αν ληφθεί υπόψη το μεγάλο μέγεθος του ανεπίσημου τομέα, ο οποίος το 2006 αντιπροσώπευε το 48% της συνολικής απασχόλησης (35% της μη γεωργικής απασχόλησης). Επιπλέον, ενώ ορισμένα άτομα απολαμβάνουν μεγάλη προστασία, στον υπόλοιπο πληθυσμό παρέχεται μικρή ασφάλεια από τους επίσημους θεσμούς της κοινωνικής πρόνοιας (Soto Iguarán, 2011).³⁵

Οι οικογένειες παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στο τουρκικό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Συνδέονται μαζί του με ένα εκτεταμένο και έμμεσο τρόπο μιας και λαμβάνουν επιδόματα υγείας και συντάξεις επιβίωσης μέσω του επικεφαλής του συμβεβλημένου νοικοκυριού. Εκτός από την οικογένεια, υφίστανται και άλλα «άτυπα δίκτυα αμοιβαιότητας» τα οποία περιλαμβάνουν τους συγγενείς, τους γείτονες, τις εθνοτικές ή θρησκευτικές κοινότητες (GVG, 2003 στο Şengül και Aytekin 2014). Το κράτος έχει επίσης ενθαρρύνει τους συγκεκριμένους άτυπους διακανονισμούς.

Από τη δεκαετία του 1990, η Τουρκία βίωσε την άνοδο μίας νέας μορφής δικτύων αλληλεγγύης γύρω από οργανώσεις και φιλανθρωπίες θρησκευτικής βάσης.³⁶ Χάρη στη στήριξη του κράτους σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, αυτές οι οργανώσεις έχουν μετατραπεί πλέον σε παράγοντες που ασκούν σημαντική επίδραση στο πεδίο της φτώχειας. Εκτός από τα εν λόγω δίκτυα, και άλλες δομές ασκούν κοινωνική πολιτική για λογαριασμό όσων δεν έχουν δικαίωμα πρόσβασης στο επίσημο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Το Ταμείο Κοινωνικής Αρωγής και Αλληλεγγύης ιδρύθηκε το 1986 προκειμένου να παράσχει υποστήριξη στους φτωχούς που δεν καλύπτονταν από το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (Şengül και Aytekin, 2014: 53). Ιδιαίτερα μετά την οικονομική κρίση του 2001, μεταξύ 2001 και 2004, οι πόροι που αξιοποίησε το Ταμείο τριπλασιάστηκαν προκειμένου να μετριάσουν τα ανεπιθύμητα αποτελέσματα της κρίσης στους φτωχούς ανθρώπους (Buğra και Adar, 2008 στο Şengül και Aytekin, 2014: 53), ενώ και μετά την κρίση του 2008-2009 οι πόροι που διένειμε το Ταμείο αυξήθηκαν και πάλι

(Şengül και Aytekin, 2014: 53). Στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης, οι δήμοι ήταν οι βασικοί θεσμοί που διένειμαν μέρος των πόρων τους στις φτωχές κοινότητες, με ad hoc τρόπο και χωρίς δημοσιοποιημένα κριτήρια επιλεξιμότητας για τα προγράμματα κοινωνικής βοήθειας (Şengül και Aytekin, 2014: 54).

Το 1999 και το 2006 έγιναν μεταρρυθμίσεις στο συνταξιοδοτικό σύστημα της χώρας,³⁷ οι οποίες στόχευαν στη διασφάλιση της χρηματοοικονομικής σταθερότητας του συστήματος και στη μείωση των χρηματοοικονομικών περιορισμών που επιβάλλονται στα δημόσια οικονομικά. Η μεταρρύθμιση του 2006 προχώρησε στην ενοποίηση των τριών υφιστάμενων ταμείων σε ένα, αυτό του Οργανισμού Κοινωνικής Ασφάλισης. Οι μεταρρυθμίσεις του 2006 επεκτάθηκαν και στο σύστημα υγείας.³⁸ Στόχευαν στην αλλαγή του κορπορατίστικου καθεστώτος που είχε ως βάση την εργασία σε ένα καθεστώς καθολικού τύπου.³⁹ Μέχρι το 2011, στους πολίτες με χαμηλό εισόδημα παρέχόταν από το Υπουργείο Υγείας πράσινη κάρτα για υπηρεσίες υγείας. Ωστόσο, το σύστημα άλλαξε το 2012 με τη νέα μεταρρύθμιση στην υγεία, η οποία βασίστηκε στο μοντέλο ασφαλιστρού. Οι πολίτες, των οποίων το εισόδημα είναι υψηλότερο από το 1/3 του κατώτατου μισθού στην Τουρκία, υποχρεούνται να πληρώνουν το κόστος του ασφαλιστρού.

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών, η τουρκική οικονομία υπέφερε από τρεις μεγάλες οικονομικές κρίσεις (1995, 2001 και 2009). Προκειμένου να αντιμετωπίσει τη σχετικά αυξανόμενη ανεργία η κυβέρνηση ανήγγειλε νέο πακέτο κινήτρων (Πακέτο Ενίσχυσης της Απασχόλησης) το οποίο ήταν σχεδιασμένο να ενθαρρύνει τους εργοδότες να μην απολύουν εργαζόμενους. Αυτό το πακέτο χρηματοδοτήθηκε από το Ταμείο Ασφάλισης των Ανέργων (Şengül και Aytekin, 2014: 48-49). Η νεοφιλελεύθερη ατζέντα προωθείται από το 1980. Οι διεθνείς οργανισμοί και οργανώσεις όπως το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα, ο ΟΟΣΑ και η Ευρωπαϊκή Ένωση υποβάλλουν πολιτικές κατευθύνσεις για τη μείωση του κόστους εργασίας και την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας προκειμένου να δημιουργηθεί απασχόληση. Στη δεκαετία του 2000, εισήχθησαν νόμοι που επιτρέπουν την ευελιξία στην αγορά εργασίας σε ό,τι αφορά τους όρους πρόσληψης και απόλυσης, τη χρήση

συμβάσεων ορισμένου χρόνου, προσωρινής και μερικής απασχόλησης και τις εργολαβίες.

Σύμφωνα με τους Σένγκιουλ, Αϊτεκίν και Πουράζ (2016), η μεταρρύθμιση της πρόνοιας στην Τουρκία⁴⁰ αποτελεί μια κλασική περίπτωση πορείας προς ένα μινιμαλιστικό, «νεοφιλελεύθερο» καθεστώς κοινωνικής πρόνοιας, με αυξανόμενα ιδιωτικοποιημένα την υγειονομική φροντίδα και με ιδιωτική κοινωνική ασφάλιση. Το κράτος αποσύρεται, αναθέτοντας τις κοινωνικές παροχές σε ιδιωτικούς φορείς, αυξάνεται η εμπλοκή των φιλανθρωπικών οργανώσεων, όπως και η συνεργασία του ιδιωτικού με το δημόσιο τομέα στην εκπαίδευση, την υγεία και τα προγράμματα καταπολέμησης της φτώχειας. Παρόμοια προσέγγιση αλλά με διαφορετική έμφαση υιοθετείται από τον Iguarán (2011), σύμφωνα με τον οποίο το κοινωνικό σύστημα στην Τουρκία δεν βασίζεται στην έννοια των κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά στην ευθυγράμμιση της προστασίας με τη φιλανθρωπία. Αυτή η προσέγγιση εξομοιώνει τη βοήθεια με τη φιλανθρωπία, στοχεύει στον πιο στερημένο πληθυσμό και γενικώς στα ανενεργά άτομα. Το κράτος αποσύρεται από τις υποχρεώσεις του μεταθέτοντας τη βοήθεια σε τοπικούς παράγοντες, στην ιδιωτική σφαίρα ή στα ίδια τα νοικοκυριά και τα άτομα.

Σημειώσεις

1. Το ποσοστό του ΑΕΠ για την κοινωνική προστασία αυξήθηκε από 3% πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο σε 10%-20% τη δεκαετία του 1950 και έφτασε στα 25%-40% στη δεκαετία του 1970 (Alcock κ.ά., 2002: 275 στο Βενιέρης, 2015: 91). http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Social_protection_statistics

2. Η παράγραφος για την τυπολογία της πρόνοιας βασίζεται στην ανάλυση των Καραμεσίνη κ.ά., 2016.

3. Για τις κριτικές που έχει δεχτεί η τυπολογία/κατηγοριοποίηση του Έσπινγκ-Άντερσεν βλέπε μεταξύ άλλων Ferragina και Seeleib-Kaiser, 2011: 584 και Βενιέρης, 2015: 116.

4. Το βιβλίο αυτό αντλεί στοιχεία από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος RESCuE και ιδιαίτερα από τις παρακάτω εθνικές εκθέσεις T. Tennberg, J. Vola και T. Vuojala-Magga, «Φινλανδία»· M. Promberger, J. Müller και M. Boost, «Γερμανία»· N. Kambouri, Th. Marinoudi και C. Petraki, «Ελλάδα»· J. Dagg, J. Gray, «Ιρλανδία»· K. Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, «Πολωνία»· L. Capucha, A. Calado και P. Estêvão, «Πορτογαλία»· P. Martín P. και C. de Castro, «Ισπανία»· T. Şengül, A. Aytekin και U. Poyraz, «Τουρκία».

5. International State of the Art Report, WP2, 2014 Rescue Project.

6. O M. Seeleib-Kaiser, (2016: 226), αναλύοντας το κράτος πρόνοιας της Γερμανίας, παίρνει τη θέση ότι οι αλλαγές οι οποίες έχουν λάβει χώρα από τη δεκαετία του 1980 και κυρίως μετά την επανένωση της χώρας περιλαμβάνουν αλλαγές στην πολιτική, στη διαστρωμάτωση και την αναπροσαρμογή.

7. Σύμφωνα με τον Steffen Lehnendorff (2012: 16), οι «ποικιλίες του καπιταλισμού» στην Ευρώπη, με ελάχιστες εξαιρέσεις, θα μπορούσαν να περιγραφούν σήμερα και ως «βαθμοί ευαλωτότητας». (Εκδοχές ή τύποι καπιταλισμού).

8. Το 2008 αυξήθηκε ξανά σε 24 μήνες για μεγαλύτερους εργαζόμενους.

9. Ύστερα από αυτές τις μεταρρυθμίσεις (Κοινωνικός Κώδικας II και III), κάποιος/α που δούλευε όλη τη ζωή του/της, θα μπορούσε να πέσει σε καθεστώς φτώχειας μετά από μόνο δώδεκα μήνες, ενώ πριν τη μεταρρύθμιση, αυτός ή αυτή θα ήταν στο μεσαίο σύστημα της στήριξης ανέργων για όσο χρόνο χρειαζόταν (Promberger, Müller και Boost, 2016).

10. Finish Slot Machine Association.

11. Το Εθνικό Σύστημα Ασφάλισης έχει παραμείνει κατά βάση το ίδιο από την ίδρυσή του με διαφορετικές εισφορές και παροχές για διαφορετικές ομάδες (Dognoghe και Dagdeviren, 2016).

12. Το 2007 το ποσοστό ένταξης των γυναικών στην εξαρτημένη εργασία ήταν 66,3%, ενώ ο μέσος όρος της ΕΕ/28 ήταν 58,5%. Τα ζευγάρια με δύο εργαζόμενους ήταν 76,7%, όμως το 37,2% της εξαρτημένης απασχόλησης των γυναικών αφορούσε τη μερική απασχόληση (Καραμεσίνη, 2015: 31, Πίνακας Ι.Ι).

13. Το 1991, το 55% του συνόλου των γυναικών και το 2007 το 61% του συνόλου των γυναικών συμμετείχαν στην απασχόληση (Barry και Conroy, 2015: 283).

14. Οι κοινωνικές δαπάνες της Ελλάδας ως ποσοστό του ΑΕΠ ανέρχονταν το 1980 σε 12,2% (μέσος όρος στην ΕΕ/12, 24,4%) και ανήλθαν στο 22,9% του ΑΕΠ το 1993 (μέσος όρος στην ΕΕ/15, 27,2%).

15. Το μερίδιο της ιδιωτικής δαπάνης στο σύνολο των δαπανών υγείας, έφτανε το 47% στην περίπτωση της Ελλάδας (Karamessini, 2007: 34, Πίνακας 6).

16. Ένα από τα διακριτικά χαρακτηριστικά των καθεστώτων πρόνοιας είναι η διαφορετική προσέγγιση στους κοινωνικούς κινδύνους μέσα στην αγορά εργασίας (ρυθμιστικά έναντι μη-ρυθμιστικών καθεστώτων) (Esping-Andersen, 1999).

17. Σύμφωνα με τους Boeri και Brandolini (2004), για τα έτη 1994-2002, η Ιταλία είχε το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας ατόμων που είχαν χάσει τη δουλειά τους τους τελευταίους 12 μήνες και έπαιρναν επίδομα ανεργίας (17%). Τα αντίστοιχα ποσοστά στην Ελλάδα και την Πορτογαλία ήταν γύρω στο 36%, για την Ισπανία γύρω στο 47%, ενώ για το Βέλγιο, τη Φινλανδία, την Αυστρία, τη Γερμανία και τη Δανία, μεταξύ 80% και 90% (Karamessini, 2007).

18. Τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών ηλικίας 25-54 στην Ελλάδα μέχρι το 1983 ήταν 48,2%, ενώ ο μέσος όρος της ΕΕ των 15 το ίδιο έτος ήταν 54,3% (Karamessini, 2007: 35).

19. Το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών ηλικίας 25-54 στην Ελλάδα το 2005 ήταν 68,2% και ο μέσος όρος της ΕΕ των 15 ήταν 75,3%.

20. Στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, παρά την ουσιαστική πρόοδο προς το οικογενειακό μοντέλο των δύο εργαζομένων/κουβαλητών σε σχέση με τη δεκαετία του 1980, στις αρχές της δεκαετίας του 2000 τα ποσοστά των ζευγαριών σε ηλικία εργασίας με τον άντρα σε πλήρη απασχόληση και τη γυναίκα ανενεργή στην Ισπανία, Ιταλία και Ελλάδα ήταν τα υψηλότερα στην ΕΕ των 15, επιβεβαιώνοντας ότι στις εν λόγω χώρες για σχεδόν το μισό πληθυσμό που βρίσκεται σε ηλικία εργασίας ίσχυε ακόμα το μοντέλο του άντρα κουβαλητή/γυναίκας παρόχου φροντίδας (Karamessini, 2007: 35, Πίνακας 9).

21. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στη δεκαετία του 2000 συντελέστηκαν επίσης βελτιώσεις στις άδειες μητρότητας και στις γονικές άδειες και επεκτάθηκαν οι υπηρεσίες φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων. Ωστόσο, αυτή η πολιτική δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στην αυξανόμενη ζήτηση για υπηρεσίες φροντίδας από νοικοκυριά με δύο εργαζόμενους. Αυτό το κενό καλύφθηκε κυρίως από γυναίκες μετανάστριες, τις οποίες προσλάμβαναν νοικοκυριά μεσαίου εισοδήματος για τη φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων.

22. Η άμεση επίπτωση αυτής της μεταρρύθμισης ήταν να αυξηθεί κατακόρυφα τις εξόδους στη συνταξιοδότηση στις τάξεις των υπαλλήλων που είχαν θεμελιώσει αντίστοιχο δικαίωμα με το προηγούμενο καθεστώς και σε αυτούς που μπορούσαν να επωφεληθούν από τις μεταβατικές διατάξεις. Πρόκειται για μια διαδικασία μαζικής αποχώρησης υπαλλήλων και των δύο φύλων από το δημόσιο τομέα που ακόμα βρίσκεται σε εξέλιξη.

23. Λόγω της μεγάλης ύφεσης πολλοί αυτοαπασχολούμενοι και μικροεπιχειρηματίες οδηγήθηκαν σε μαζικό κλείσιμο επιχειρήσεων και εργασιών. Επιπλέον, η κυβέρνηση έχει άρει τους περιορισμούς στον ανταγωνισμό, στην άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας και στο εμπόριο για περισσότερα από εκατό ρυθμισμένα «κλειστά» επαγγέλματα. Αυτό ενέτεινε τον ανταγωνισμό και μείωσε τις ελάχιστες αμοιβές/έσοδα, σε μια εποχή όπου η ζήτηση μειώνεται δραστικά, οδηγώντας μεγάλο αριθμό αυτοαπασχολούμενων εκτός αγοράς. Υπολογίζεται ότι κατά την περίοδο 2009-2014, 200.000 επιχειρήσεις χρεοκόπησαν (INE ΓΣΕΕ, 2014).

24. Το 2003 οι οικογενειακές δαπάνες ως μέρος των κοινωνικών δαπανών ανέρχονταν στο 1,5% στην Πορτογαλία, ενώ ο μέσος όρος στην ΕΕ των 15 ήταν 2,6%, στην Ελλάδα και την Ισπανία 1,9% και 0,6% αντίστοιχα (Karamessini, 2007: Πίνακας 5).

25. Το 2005, το 81,8% των γυναικών μεταξύ 25-54 ετών συμμετείχαν στον ενεργό πληθυσμό (ποσοστό ενεργού πληθυσμού των γυναικών μεταξύ 25-54). Το αντίστοιχο ποσοστό για την ΕΕ των 15 ήταν 75,3% και μεταξύ των τεσσάρων χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου, το χαμηλότερο ποσοστό απασχόλησης στις γυναίκες μεταξύ 25-54 ετών στον ενεργό πληθυσμό, ήταν αυτό στην Ιταλία με 63,6% (όπως πριν, Πίνακας 7).

26. Από το 1994 έως το 2007 το ποσοστό των οικογενειών με δύο εισοδήματα προερχόμενα από πλήρη απασχόληση, οι οποίες διέθεταν τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των έξι ετών, αυξήθηκε από 54,3% σε 66,5%, όντας ένα από τα υψηλότερα σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ferreira, 2015: 312).

27. Η προσωρινή εργασία ως ποσοστό της εξαρτώμενης εργασίας στην Ισπανία το 2004 ήταν 33,3% όταν ο μέσος όρος της ΕΕ των 15 ήταν 14% (Karamessini, 2007: Πίνακας 3).

28. Δες υποσημείωση 24.

29. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών στην Ισπανία ήταν 33,3%, σημαντικά χαμηλότερο από το μέσο όρο της ΕΕ των 12 (54,3%) (Πίνακας 7). Μέχρι το 2005, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών είχε αυξηθεί σημαντικά (69%) κερδίζοντας 35,7 μονάδες την περίοδο 1980-2005 (Karamessini, 2007: Πίνακας 7).

30. Με εξαίρεση τα επιδόματα πρόνοιας, που παρέχονταν σε ηλικιωμένους και ανάπηρους, οι οποίοι δεν είχαν θεμελιώσει δικαίωμα για επιδόματα κοινωνικής ασφάλισης.

31. «Το ευρύ φάσμα δικαιωμάτων σύνταξης και πρόωρης συνταξιοδότησης θα έπρεπε να είχε λειτουργήσει ως ανάχωμα στη μεγάλη αύξηση της ανεργίας κατά την περίοδο των αλλαγών που προέκυψαν από το μετασχηματισμό. Ωστόσο, μετατράπηκε γρήγορα σε αιτία για μαζική αποχώρηση Πολωνών από την αγορά εργασίας» (Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016).

32. «Από το 1990, οι τοπικές κυβερνήσεις (και οι δυνητικοί κοινωνικοί τους εταίροι) απέκτησαν πρόσβαση σε χρηματοοικονομικές πηγές στο πλαίσιο του ταμείου PHARE, πράγμα που επέτρεψε τη χρήση ευρωπαϊκής εμπειρίας στο πεδίο της ανάπτυξης της τοπικής δημοκρατίας, του κοινωνικού διαλόγου, δημιουργώντας τοπικές στρατηγικές απασχόλησης, στηρίζοντας επιχειρήσεις, τοπικές συμπράξεις» (Wódz, Faliszek, Trzeszkowska-Nowak, 2016: 6).

33. Ο εθελοντικός τομέας ως εταίρος των δημόσιων αρχών στην κοινωνική πολιτική έχει έναν πολύ σημαντικό ρόλο. Ο Νόμος για το Δημόσιο Όφελος και την Εθελοντική Εργασία (Acton Public Benefit and Volunteer Work) που ψηφίστηκε το 2003, επέβαλε την υποχρέωση στη δημόσια διοίκηση να συνεργάζεται με μη κυβερνητι-

κές οργανώσεις και να τις χρηματοδοτεί για την παροχή δημόσιων υπηρεσιών, και ισχυροποίησε τη θέση τους ως εταίρων στη διοίκηση της τοπικής κυβέρνησης (Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016: 7).

34. Το 2009, ενώ το ΑΕΠ των άλλων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης μειωνόταν, στην Πολωνία το ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 1,6%. Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι το βιοτικό επίπεδο του πολωνικού λαού βελτιώνεται συστηματικά από το 2000, εντούτοις, λόγω της κρίσης αυξήθηκε η απειλή της σχετικής φτώχειας, η οποία έχει μειωθεί λίγο μόνο μετά το 2012 (Wódz, Faliszek, Trzeszkowska-Nowak, 2016: 9).

35. Σύμφωνα με το SPO (Soto Iguarán, 2011), η συνολική κοινωνική δαπάνη στην Τουρκία για το 2007, έφτασε το 14,4% του ΑΕΠ, εκ του οποίου η υγεία αφορούσε το 4% και οι συντάξεις το 6,6%. Αυτές οι δαπάνες, που άπτονται των μηχανισμών ασφάλισης, αντιπροσωπεύουν περισσότερο από τα 2/3 των συνολικών δαπανών, ενώ τα κοινωνικά βοηθήματα και οι πληρωμές για την άμεση στήριξη εισοδήματος ανέρχονται μόλις στο 0,7%. Οι δαπάνες κοινωνικής βοήθειας είναι λοιπόν περιορισμένες σε σχέση με τις χώρες του ΟΟΣΑ. Η Τουρκία φαίνεται ότι υστερεί ακόμα και σε σχέση με χώρες όπως η Κορέα και το Μεξικό (Σχήμα 2: 91).

36. Οι οργανώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα στοχεύουν σε φτωχά κομμάτια της κοινωνίας σε όλη τη χώρα (Şengül και Aytekin, 2014: 52).

37. Το συνταξιοδοτικό σύστημα έχει εμφανίσει σημαντικά χρηματοοικονομικά ελλείμματα τα οποία οφείλονται σε μεγάλο βαθμό σε παλαιότερους νόμους που εισήγαγαν γενναϊόδωρους κανόνες υπέρ των συνταξιούχων, και στην ανεπάρκεια εσόδων. Οι νόμοι που ψηφίστηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 επέτρεπαν τη θεμελίωση συνταξιοδοτικού δικαιώματος πριν από την ηλικία των 40 ετών. Πράγματι, το 1992 η ηλικία συνταξιοδότησης ήταν τα 38 για τις γυναίκες και τα 43 για τους άντρες, 25 έτη ασφάλισης για τους άντρες (20 για τις γυναίκες) και απαιτούνταν 5.000 ένημα (Carlos Soto Iguarán, 2011: 94).

38. Σύμφωνα με τον Carlos Soto Iguarán (2011: 94), οι μηχανισμοί ιδιωτικής ασφάλισης δεν έχουν ακόμα πλήρως θεμελιωθεί στην Τουρκία. Ωστόσο, στην περίπτωση των συντάξεων, από το 2003 μέχρι σήμερα, έχει αυξηθεί ο αριθμός των συμβεβλημένων και η αγοραία τιμή των ιδιωτικών προγραμμάτων καθορισμένων παροχών (το 2008, υπήρχαν σχεδόν δύο εκατομμύρια συμμετέχοντες και η αξία του χαρτοφυλακίου ανερχόταν περίπου στα τέσσερα δισεκατομμύρια δολάρια). Στην περίπτωση της υγείας, ο ιδιωτικός τομέας αναπτύχθηκε με τις μεταρρυθμίσεις που εφαρμόζονται από τις αρχές της δεκαετίας του 2000.

39. Σύμφωνα με τον Carlos Soto Iguarán (2011: 94), «μέχρι να τεθούν σε πλήρη εφαρμογή οι νέοι μηχανισμοί, δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε μετασχηματισμό του μοντέλου παραγωγής πρόνοιας. Έτσι, η απασχόληση είναι ακόμα καθοριστική ως μηχανισμός κοινωνικής ασφάλισης και τα νοικοκυριά ακόμα παίζουν έναν ενεργό ρόλο στην προστασία των ατόμων».

40. Η οποία ανέκυψε από τη δημοσιονομική κρίση του 2000-2001.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Προβληματικοί τομείς την εποχή της κρίσης και η ανθεκτικότητα των νοικοκυριών

Οι διαφορές στην ιστορική ανάπτυξη των συστημάτων πρόνοιας κάθε κοινωνίας έχουν επιπτώσεις στις δυσκολίες που βιώνουν τα νοικοκυριά σε περιόδους οικονομικών κρίσεων και στους μηχανισμούς τους οποίους αναπτύσσουν προκειμένου να γίνουν ανθεκτικά. Αυτές οι διαφορές, οι οποίες είναι κυρίαρχες στις οκτώ μελέτες περίπτωσης της έρευνας του RESCuE, ενισχύονται από τη διαφορετική έκταση και σοβαρότητα που είχε η οικονομική κρίση στα διάφορα κράτη.

Στη Φινλανδία, μια χώρα με παράδοση στην καθολική προστασία, όπου οι κοινωνικές δαπάνες την περίοδο της έρευνας είχαν περιοριστεί σε χαμηλό επίπεδο (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016: 63), οι περιοπές και οι επικείμενες προγραμματισμένες περικοπές στους δημόσιους κοινωνικούς προϋπολογισμούς αποδυναμώνουν τις υποδομές σε απομακρυσμένες περιοχές και τις παροχές που διατίθενται για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας του πληθυσμού τους. Επιπλέον, πολιτικές που βασίζονται στις οικονομίες κλίμακας εισάγουν ή προγραμματίζουν το κλείσιμο ολόκληρων δομών πρόνοιας (π.χ. νοσοκομείων), απειλώντας την πρόσβαση σε αυτών των κατοίκων ολόκληρων περιοχών που βρίσκονται μακριά από επιλεγμένα μεγάλα αστικά κέντρα. Ως αποτέλεσμα, η παραδοσιακά στενή σύνδεση μεταξύ των δομών του κράτους πρόνοιας και των περιφερειακών πολιτικών δοκιμάζεται (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Αυτό το «διαζύγιο» έχει σημαντικές συνέπειες ιδιαίτερα για τις δύο βόρειες, απομονωμένες υπό εξέταση περιοχές στη φινλανδική Λαπωνία. Όπως περιγράφει ένας

κοινωνικός εμπειρογνώμονας σε ένα χωριό Σκολτ Σαάμι,¹ στο νοτιοανατολικό άκρο του δήμου Inari:

‘Όλες οι υπηρεσίες έχουν σταματήσει, δεν υπάρχουν μαγαζιά εδώ, ούτε ταχυδρομείο σε όλο το Inari [...] δεν έμειναν καθόλου δουλειές. Όλες οι δουλειές του δημοσίου έχουν φύγει... και τίποτα δεν τις έχει αντικαταστήσει (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016).

Η διαθεσιμότητα των υπηρεσιών και η πρόσβαση σε αυτές απασχολεί τους ερωτηθέντες της έρευνας RESCuE, οι οποίοι/ες αναφέρουν προβλήματα που σχετίζονται με την απόσταση και την απουσία των δημόσιων μεταφορών μεταξύ των χωριών στην περιοχή Inari. Η ψηφιοποίηση των υπηρεσιών, η λύση που πρότεινε η κυβέρνηση για τη διαθεσιμότητα και την προσβασιμότητα σε υπηρεσίες (βλ. Kipreläinen, 2016 στο Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016), θεωρείται προβληματική.

Συγκεκριμένα, οι προγραμματισμένες μεταρρυθμίσεις δημιουργούν ανησυχία σχετικά με τη μελλοντική διαθεσιμότητα υπηρεσιών στις Σααμικές γλώσσες στην περιοχή, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές. Η επιβλαβής επίδραση του συγκεντρωτισμού των υπηρεσιών είναι εμφανής στην περιοχή Inari: οι ηλικιωμένοι Σκολτ Σαάμι που γνωρίζουν μόνο τη δική τους γλώσσα μεταφέρονται στο χωριό Invalo για περίθαλψη, όπου ελάχιστα άτομα μιλούν τη γλώσσα, οπότε η κατάσταση τους μπορεί να επιδεινωθεί απότομα υπό αυτές τις συνθήκες (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016: 6).

Από την άλλη πλευρά, η κορπορατίστικη προστασία του μοντέλου πρόνοιας της Φινλανδίας που βασιζόταν στη συναίνεση των μεγάλων συνδικαλιστικών οργανώσεων, θα μπορούσε να απειληθεί από πολιτικές που υπονομεύουν την κορπορατίστικη συναίνεση. Ωστόσο, παρά τις περικοπές, το καθολικό σύστημα προστασίας της Φινλανδίας στηρίζει την ανθεκτικότητα των νοικοκυριών και κάθε προγραμματισμένη μεταρρύθμιση που έλαβε χώρα δεν διαφοροποίησε σημαντικά τους μηχανισμούς προστασίας που προάγουν την αλληλεγγύη. Παρ’ όλ’ αυτά οι πληθυσμοί Σαάμι στη βορειοανατολική Φινλανδία υπόκεινται σε περιορισμούς και δέχονται πιέσεις. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα, οι Σαάμι

δεν είναι ικανοποιημένοι από το επίπεδο και την πρόσβαση στις υπηρεσίες σε σύγκριση γενικά με τους Φινλανδούς, λόγω των μεγάλων αποστάσεων και των προβλημάτων με τη γλώσσα. Η διαθεσιμότητα των υπηρεσιών στη Σααμική γλώσσα είναι μικρή και η βοήθεια σε ηλικιωμένους στη συγκεκριμένη γλώσσα είναι περιορισμένη. Διατυπώνεται η ανάγκη για περισσότερες υπηρεσίες φροντίδας για ηλικιωμένους ασθενείς στις Σααμικές γλώσσες.

Στη Γερμανία, από το 2005, δεν έχουν υπάρξει άλλες άμεσες περικοπές στο σύστημα πρόνοιας με τη στενή έννοια, αν και οι κοινωνικές δαπάνες μειώνονται ελαφρώς (Meier και Promberger, 2014) κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Παρ' όλ' αυτά, από τις μεταρρυθμίσεις που προηγήθηκαν της χρηματοοικονομικής κρίσης του 2007 αλλά και ως αποτέλεσμα των πολιτικών λιτότητας που έχουν εφαρμοστεί στη Γερμανία, φαίνεται πως δημιουργούνται κατηγορίες πληθυσμών των οποίων η ανθεκτικότητα αντιμετωπίζει δυσκολίες ή αποσταθεροποιείται. Για παράδειγμα η παρακμή των δημόσιων υποδομών² που αποτελεί συνέπεια των περικοπών στους δημόσιους προϋπολογισμούς πιθανώς να περιορίσει την ικανότητα των νοικοκυριών να έχουν πρόσβαση στα δημόσια αγαθά και επομένως να αυξήσει την εμπορευματοποίηση και την ανάγκη στροφής στην αγορά για την ικανοποίηση αναγκών. Επίσης, το καθεστώς ενεργοποίησης³ το οποίο διέπει το καθεστώς της στήριξης βασικού εισοδήματος για άτομα από 15 έως 65 ετών, αν και είναι ακόμα μετριοπαθές στην πράξη, με πολλούς υπαλλήλους των κέντρων εξεύρεσης εργασίας να αρνούνται να επιβάλουν πλήρεις κυρώσεις, μπορεί να αποτελέσει μια επιπλέον δυσκολία στην ανθεκτικότητα των φτωχών νοικοκυριών που το δικαιούνται.

Ενώ οι αλλαγές στην αγορά εργασίας στις οποίες αναφερθήκαμε φαίνεται να είχαν ως συνέπεια τη μείωση της ανεργίας και την πτώση του ποσοστού των μακροχρόνια ανέργων, διευκόλυναν ταυτόχρονα την αύξηση της «άτυπης» εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της (μη ηθελωμένης) μερικής απασχόλησης, των εποχιακών ή ορισμένου χρόνου συμβάσεων, της προσωρινής εργασίας μέσω εταιρειών και της χαμηλόμισθης εργασίας. Η αναλογία των επισφαλώς εργαζομένων έχει αυξηθεί σημαντικά. Το αποτέλεσμα ήταν η επέκταση της χαμηλόμισθης

εργασίας, η οποία επίσης σχετίστηκε με την αύξηση της φτώχειας και της κοινωνικής ανισότητας. Το ποσοστό των φτωχών εργαζόμενων αυξήθηκε και έθεσε τη Γερμανία μεταξύ των χωρών με την υψηλότερη αναλογία χαμηλόμισθων εντός της ΕΕ. Σύμφωνα με τον Σαρπφ (2015), οι εξελίξεις αυτές, αποτελούν σαφείς ενδείξεις μίας διαδικασίας σημαντικής επανεμπορευματοποίησης εντός της αγοράς εργασίας, η οποία θεωρούμε πως μειώνει τη δυνατότητα των νοικοκυριών να είναι ανθεκτικά.

Συνοψίζοντας, το γερμανικό κοινωνικό κράτος εξακολουθεί να στηρίζει την ανθεκτικότητα των πολιτών που έχουν απασχόληση, όμως πολλές κατηγορίες πληθυσμού είναι ευάλωτες και η ανθεκτικότητά τους γίνεται πιο δύσκολη λόγω των αλλαγών στους θεσμούς κοινωνικής πολιτικής που αναλύθηκαν πιο πάνω. Οι στρατηγικές ανθεκτικότητας που καταγράφηκαν από την έρευνα του RESCuE δείχνουν το σημαντικό υπόβαθρο του κοινωνικού κράτους είτε με την ευρεία έννοια (εκπαιδευτικό επίπεδο, δεξιότητες, υπηρεσίες υγείας) είτε με τη στενή έννοια της προσαρμοστικότητας σε δημόσιους πόρους (γη, δάσος) που επιτρέπουν την παραγωγή ενός ορισμένου εισοδήματος ανθεκτικότητας.

Η βρετανική προσέγγιση στις ενεργητικές προνοιακές πολιτικές⁴ είναι η πλέον σκληρή, σε βαθμό που οι δυνατότητες ανθεκτικότητας των νοικοκυριών που βρίσκονται σε ανάγκη να υπονομεύονται σοβαρά. Μια σημαντική διάσταση της βρετανικής προσέγγισης στις ενεργητικές προνοιακές πολιτικές είναι οι προϋποθέσεις και οι κυρώσεις που χρησιμοποιούνται προκειμένου να αλλάξουν τη συμπεριφορά των αποδεδειγμένων κοινωνικής πρόνοιας και να επιταχύνουν την επανένταξή τους στην αγορά εργασίας. Μια άλλη κυρίαρχη μακροχρόνια εξέλιξη ήταν η αύξηση της στοχευμένης στήριξης και τα εισοδηματικά κριτήρια προκειμένου να διευκολυνθεί η στόχευση. Όπως επεσήμανε ένας δημοτικός εργαζόμενος στο Λονδίνο, «προοδευτικά, ξέρεις, έχει αναπτυχθεί μια λατρεία όσον αφορά τη στόχευση με το σκεπτικό ότι ωραία, αν πρόκειται να δώσουμε λεφτά, θέλουμε να είμαστε σίγουροι πως αυτή η οικογένεια σίγουρα τα αξίζει» (Donoghue και Dagdeviren, 2016).

Το φιλελεύθερο βρετανικό κράτος πρόνοιας χρησιμοποιεί το στίγμα ως αντικίνητρο για τη διεκδίκηση παροχών, το οποίο είναι εμ-

φανές στο σχήμα «βιοπαλαιστές εναντίον τεμπέληδων» (*strivers vs skivers*). Αυτό μπορεί να οδηγήσει τον κόσμο να εσωτερικεύσει τις εντάσεις και τις αντικρουόμενες θέσεις, όπως τονίζει ένας διαχειριστής τράπεζας τροφίμων στο Ανατολικό Λονδίνο:

Εκείνο το οποίο κάνει τον περισσότερο κόσμο να αγανακτεί, είναι ότι έχει δικαίωμα στήριξης σε αυτές τις συνθήκες, ως δικαίωμα του πολίτη, ξέρεις, και πως πρέπει παρ' όλ' αυτά να παίξεις με το σύστημα για να πάρεις εκείνο που ούτως ή άλλως δικαιούσαι.

Αυτό τονίζει, σύμφωνα με τη Βρετανική Έκθεση (Donoghue και Dagdeviren, 2016), ότι υπάρχουν εμπόδια στην πρόσβαση ακόμα και για όσους δικαιούνται υποστήριξη. Οι τοπικές αρχές (περιλαμβανομένων της χώρας, της περιφέρειας, του δήμου και του δημοτικού συμβουλίου) προΐστανται στην παροχή καίριων υπηρεσιών και κάποιων προνοιακών επιδομάτων. Η ικανότητά τους να στηρίζουν την ανθεκτικότητα (των ατόμων και των νοικοκυριών) έχει επηρεαστεί από τις περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, οι οποίες είχαν αισθητή επίδραση στις υπηρεσίες στέγασης, εκπαίδευσης, μεταφορών, πυρασφάλειας, κοινωνικής φροντίδας, βιβλιοθηκών, απορριμμάτων και ανακύκλωσης. Επί του παρόντος, η άκαμπτη και στοχευμένη λογική του βρετανικού συστήματος πρόνοιας, σε συνδυασμό με τις μεγάλες περικοπές στον προϋπολογισμό, έχει ως αποτέλεσμα να βρεθεί εκτός συστήματος κοινωνικής προστασίας ένα μεγάλο ποσοστό ευάλωτων ατόμων. Κατ' ακολουθία οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών αναγκάζονται να καλύψουν ανάγκες που παραδοσιακά καλύπτονταν από το κράτος πρόνοιας (Donoghue και Dagdeviren, 2016: 17).

Ιδιαίτερα ευάλωτες είναι οι μονογονείς γυναίκες, των οποίων η ενίσχυση συνδέεται με την πολιτική απασχόλησης και είναι υποχρεωμένες να δεχτούν πρόταση εργασίας αν το παιδί τους είναι πάνω από επτά χρονών, καθώς και οι δικαιούχοι του επιδόματος αναπηρίας που «μεταφέρθηκαν» σταδιακά στο επίδομα στήριξης της απασχόλησης. Με τις περικοπές στα οικογενειακά επιδόματα (τέκνων, κήσης, λοχείας κ.λπ) και στις φορολογικές ελαφρύνσεις, όπως επίσης με τη ραγδαία συρρίκνωση των υπηρεσιών πρόνοιας για τους εργαζόμενους γονείς,

βάλλεται το σύστημα πρόνοιας που επιτρέπει την ένταξη των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και το πρότυπο του νοικοκυριού των δύο εργαζομένων που είχε κατακτηθεί στο Ηνωμένο Βασίλειο κατά τις τελευταίες δεκαετίες (Rubery κ.ά., 2015: 200). Απόπειρες ανάπτυξης ανθεκτικότητας που καταγράφηκαν από την έρευνα του RESCuE στο Ηνωμένο Βασίλειο δείχνουν τη μεγάλη δυσκολία των πολιτών να αποκτήσουν πρόσβαση στα δικαιώματά τους, είτε επειδή οι όροι είναι εξαιρετικά ανελαστικοί,⁵ είτε επειδή ο αιτών πρέπει να πληροί μια σειρά προκαθορισμένων κριτηρίων.⁶

Το σύστημα πρόνοιας στο Ηνωμένο Βασίλειο έχει διαδραματίσει από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 ένα σημαντικό ρόλο στην ανθεκτικότητα των οικογενειών σε περιόδους ανεργίας, ασθένειας, αναπηρίας και γήρατος. Ωστόσο, το σύστημα βρίσκεται σε διαδικασία σταδιακής αλλαγής τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες. Με την πάροδο του χρόνου, τα εισοδηματικά κριτήρια και οι στοχευμένες δράσεις έχουν γίνει ολοένα και πιο σημαντικά. Οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, αρχίζοντας από τη δεκαετία του 1980, έχουν μετασχηματιστεί από μια πολιτική (επανα)κατάρτισης και στήριξης των ανέργων σε ένα σύστημα προϋποθέσεων και κυρώσεων, το οποίο τιμωρεί τους ανέργους εκτός εάν συναινέσουν σε μια σειρά απαιτήσεων αποδεικνύοντας την προσπάθειά τους να βρουν εργασία.

Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ελλάδα, Πορτογαλία) και η Ιρλανδία οι οποίες βρέθηκαν κάτω από τις περιοριστικές πολιτικές των μνημονίων ή της βίαιης λιτότητας (Ισπανία) έχουν ιδιαίτερα προβλήματα ως αποτέλεσμα των πολύ μεγάλων περικοπών αλλά και των ανατροπών που υπέστη η αρχιτεκτονική του κοινωνικού τους κράτους. Στην Ιρλανδία, οι περικοπές των δημοσίων δαπανών και η αυξημένη φορολογία έχουν επηρεάσει προς το χειρότερο την ανθεκτικότητα των περισσότερων ανθρώπων στην ιρλανδική κοινωνία. Οι αλλαγές στις οικονομικές συνθήκες και οι περικοπές στις δημόσιες υπηρεσίες όπως η κοινωνική προστασία, οι υπηρεσίες απασχόλησης, η εκπαίδευση και η κατάρτιση, η υγεία και η κοινωνική στέγαση έχουν επηρεάσει αισθητά τις μειονεκτούσες ή ευάλωτες ομάδες και τα νοικοκυριά χαμηλού και μέσου εισοδήματος. Οι συνέπειες της λιτότητας έγιναν αισθητές κυρίως στα νοι-

κοκυριά χαμηλού εισοδήματος, στις μονογονεϊκές οικογένειες και στα χαμηλόμισθα στρώματα του δημόσιου τομέα. Τη μεγαλύτερη απειλή βίωσαν, εκτός από τις μονογονεϊκές οικογένειες, οι πολυμελείς οικογένειες, τα νοικοκυριά χωρίς ενήλικους με αμειβόμενη απασχόληση ή με άτομα σε χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας και με ανάπηρα μέλη. Τα μονογονεϊκά νοικοκυριά, τα οποία στην πλειονότητά τους αποτελούνται από γυναίκες, βιώνουν τις πλέον επαχθείς συνέπειες της κρίσης, καθώς και τη σταθερή υπονόμευση της ανθεκτικότητάς τους (Barry και Conroy, 2015: 301). Επίσης, έχει αποσταθεροποιηθεί η ανθεκτικότητα των φτωχών νοικοκυριών και των νοικοκυριών της μεσαίας τάξης, λόγω συσσωρευμένων χρεών δεδομένου ότι αδυνατούν να αποπληρώσουν τα δάνεια που έλαβαν για αγορά πρώτης κατοικίας, καθώς και τους τόκους των δανείων τους (Barry και Conroy, 2015: 300). Συν τοις άλλοις, η πρόσβαση των δικαιούχων στις παροχές είναι μια εξαιρετικά επίπονη και γραφειοκρατική διαδικασία κυρίως για τα νοικοκυριά με παιδιά, ιδιαίτερα με παιδιά που υποφέρουν από κάποια αρρώστια ή αναπηρία.

Επιπλέον, η ζήτηση εργασίας από άτομα με χαμηλά προσόντα και κυρίως από γυναίκες με μικρά παιδιά, θα αποφέρει πολύ χαμηλό εισόδημα ενώ συγχρόνως το νοικοκυριό κινδυνεύει να χάσει τα βοηθήματα που του επιτρέπουν να καλύπτει τα έξοδα των παιδιών. Η Μελίσα και ο Τζακ, ένα ζευγάρι με παιδιά, είναι μια αντιπροσωπευτική περίπτωση. Ο Τζακ εργάζεται με πλήρη απασχόληση, ενώ η Μελίσα φροντίζει τα τέσσερα παιδιά τους, που όλα έχουν κάποια αρρώστια ή μαθησιακή δυσκολία, εκ των οποίων καμιά όμως δεν αναγνωρίζεται ως τέτοια από το κράτος πρόνοιας. Ο μισθός του Τζακ δεν είναι αρκετός για να συντηρήσει το νοικοκυριό και όπως λέει η Μελίσα «είναι παγιδευμένη» γιατί οι απαιτήσεις των παιδιών τους δεν της αφήνουν χρόνο να εργαστεί και αν προσπαθούσε να βρει δουλειά φοβάται πως θα έχανε την κάρτα υγείας που χρειάζεται για να καλύπτει το κόστος των προβλημάτων υγείας των παιδιών (Donoghue και Dagdeviren, 2016: 13).

Στην Ελλάδα, η απώλεια 27 μονάδων του ΑΕΠ μέσα σε πέντε χρόνια (2009-2014) είχε ως συνέπεια το κλείσιμο επιχειρήσεων, την απώλεια μεγάλου αριθμού θέσεων εργασίας και πολύ υψηλά ποσοστά ανεργίας. Ιδιαίτερα το ποσοστό ανεργίας στους νέους έχει φτάσει σε ιστορικά

υψηλό σημείο ανάλογα φαινόμενα προκλήθηκαν στην Ιρλανδία, στην Ισπανία και στην Πορτογαλία. Η Ισπανία έχασε τις περισσότερες θέσεις εργασίας: από το 2009 μέχρι και το δεύτερο τρίμηνο του 2014 η οικονομία έχασε 3,2 εκατομμύρια θέσεις εργασίας (από το σύνολο των 17,2 εκατομμυρίων), μακράν η μεγαλύτερη απώλεια θέσεων εργασίας (σε απόλυτο αριθμό) μεταξύ όλων των χωρών της ΕΕ των 28. Σε όρους ποσοστών, ωστόσο, η Ελλάδα επίσης βίωσε μεγάλη μείωση θέσεων, μια και το 30% του εργατικού δυναμικού (δηλαδή 1 εκατομμύριο άνθρωποι) έχασε τη δουλειά του την ίδια περίοδο, ενώ στην Πορτογαλία χάθηκαν πάνω από μισό εκατομμύριο θέσεις εργασίας κατά τη διάρκεια της κρίσης. Όπως δείχνει ο Cutiérriz στο άρθρο που έγραψε στο πλαίσιο του προγράμματος CABISE (στο Πετμεζίδου κ.ά., 2015), στις δύο χώρες που βρίσκονταν σε πρόγραμμα διάσωσης η κρίση και η λιτότητα εξαφάνισαν όλες τις εργασιακές βελτιώσεις που είχαν εισαχθεί κατά την περίοδο ανάπτυξης. Επιπλέον, σε αυτές τις δύο χώρες τα επίπεδα απασχόλησης επιδεινώθηκαν και έπεσαν σε επίπεδα χαμηλότερα του 1995.

Ως αποτέλεσμα, οι νέοι με τα πιο υψηλά προσόντα μεταναστεύουν σε άλλες χώρες προκειμένου να εξασφαλίσουν εργασία και βιώσιμες συνθήκες διαβίωσης. Τη στρατηγική ανθεκτικότητας μέσω της μετανάστευσης επιλέγουν και Ιρλανδοί άνεργοι, κυρίως οι νέοι και οι νέες, ενώ η μετανάστευση έχει αυξηθεί δραματικά και στην Πορτογαλία. Η επιχειρηματικότητα μικρής κλίμακας, χαρακτηριστικό του μοντέλου της Νότιας Ευρώπης, δέχτηκε μεγάλο πλήγμα συντελώντας στην αποσταθεροποίηση της ανθεκτικότητας σημαντικού τμήματος της μεσαίας τάξης.⁷ Μέσα από τη μαζική ανεργία, στην οποία προστίθενται και οι χρεοκοπημένοι επιχειρηματίες, δύο εκατομμύρια άνθρωποι θα βρεθούν χωρίς ασφαλιστική κάλυψη υγείας,⁸ αφού η πρόσβαση στις υπηρεσίες αυτές καθορίζεται από το επαγγελματικό ταμείο, ενώ οι χρεοκοπημένοι επιχειρηματίες όντας σε αδυναμία να καλύψουν τις ασφαλιστικές τους εισφορές θα βρεθούν επιπλέον υπερχρεωμένοι απέναντι και στα ταμεία κοινωνικής ασφάλισής τους.

Η θεσμική ανατροπή της εργατικής νομοθεσίας που στόχευε στη νομοθετική προστασία της εργασίας⁹ προκαλεί μια συνολική αποσταθεροποίηση της μισθωτής εργασίας τόσο στο δημόσιο όσο και στον

ιδιωτικό τομέα. Παρόμοιες πολιτικές, όπως είδαμε, εφαρμόζονται στην Ισπανία και στην Πορτογαλία, αν και οι μεταρρυθμίσεις προς αυτή την κατεύθυνση στις συγκεκριμένες χώρες είχαν προηγηθεί κατά πολύ της τελευταίας κρίσης, αυξάνοντας την προσωρινή εργασία σε μεγάλη ύψη (Πετμεζίδου κ.ά., 2015: 15).

Στο στόχαστρο, και στις χώρες αυτές, βρίσκονται τα πιο προστατευμένα στρώματα της μισθωτής εργασίας αποσταθεροποιώντας ένα βασικό μηχανισμό ανθεκτικότητας που είναι η προστασία της μισθωτής εργασίας είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα. Στην Ελλάδα, το αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας είναι η «ελεύθερη πτώση» των μισθών στον ιδιωτικό τομέα, η ανασφάλεια, και η αύξηση των προσωρινών συμβάσεων εργασίας κατά 50% τα έτη 2009-2015 (Πετράκη, 2016), η μισθολογική εξίσωση προς τα κάτω, η διευκόλυνση των απολύσεων (Κουζής, 2016) και η ανάπτυξη της τριγωνικής απασχόλησης και στο δημόσιο τομέα (Πετράκη, 2014, 2016). Η επιστημονική έρευνα καταδεικνύει ότι οι στρατηγικές που οδηγούν σε μεγαλύτερη ευελιξία και απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, οι οποίες προωθήθηκαν σθεναρά με τα «προγράμματα διάσωσης» στην Ελλάδα και την Πορτογαλία και σε μεγάλο βαθμό υιοθετήθηκαν και στην Ισπανία, δεν κατάφεραν να αντικαταστήσουν τη «δυσαισθησία» της αγοράς εργασίας με ένα πιο συμπεριληπτικό μοντέλο, ιδιαίτερα στην Ισπανία και την Ελλάδα. Τα ευρήματα δείχνουν μια μείωση της εργασιακής προστασίας και αποδόμηση των εργασιακών δικαιωμάτων, ενώ παράλληλα αυξάνεται ο κίνδυνος φτώχειας και εισοδηματικής ανισότητας (πρόγραμμα CABISE [2014] στο Πετμεζίδου, 2015: 15). Σύμφωνα με την Γκονζάλεζ Γκάγκο κ.ά., (2015), η μείωση του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας στην Ισπανία μπορεί επί της αρχής να οδηγήσει σε σύγκλιση των μόνιμων εργαζομένων και των συμβασιούχων. Αν και αυτό μπορεί να μειώσει τις έμφυλες διαφορές όσον αφορά τις συμβάσεις εργασίας, πιθανότατα θα το επιτύχει με μια εξίσωση προς τα κάτω χωρίς να μειωθεί η επισφάλεια των γυναικών (Gonzalez Gago κ.ά., 2015: 355).

Στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, η σύνταξη είναι το βασικότερο στοιχείο του κοινωνικού κράτους δεδομένου ότι οι κοινωνικές παροχές εξαρτώνται σημαντικά από τις συντάξεις (Πετμεζίδου κ.ά., 2015) και οι

οικογενειακές δαπάνες είναι χαμηλές. Ο ρόλος των συντάξεων ήταν πολύ σημαντικότερος κατά την εξεταζόμενη περίοδο λόγω της υψηλής ανεργίας που όπως είδαμε έφτανε για τους νέους στο 50%. Η συνεχής μείωση των συντάξεων, που στην Ελλάδα έφθασε μέχρι το 40% με 50% σε ορισμένες κατηγορίες συνταξιούχων, αποσταθεροποίησε την ανθεκτικότητα των νοικοκυριών χωρίς εργαζόμενα μέλη ή με μέλη που είχαν μείνει άνεργα. Οι συντάξεις, παρ' όλες τις περικοπές που υπέστησαν, εξακολούθησαν να στηρίζουν την ανθεκτικότητα, παρέχοντας τη δυνατότητα επιβίωσης σε πολυάριθμα μέλη της οικογενειακής δομής στο πλαίσιο της επιστροφής και του επαναπροσδιορισμού της οικογένειας, που έλαβε χώρα σε πολλά νοικοκυριά. Έτσι, πολλά νοικοκυριά έχουν τη δυνατότητα να επιβιώσουν χάρη στις εναπομένουσες συντάξεις. Η κυρία Σ. υποφέρει επειδή η σύνταξή της υπέστη πολλές περικοπές και πρέπει να πληρώνει η ίδια για πολλά από τα φάρμακά της, αλλά ταυτόχρονα νιώθει ασφαλής και καταφέρνει να τα φέρνει βόλτα, ενώ βοηθάει την κόρη και την εγγονή της. Στην οικογένεια της Ε., χάρη και στις δύο συντάξεις των γονιών της το νοικοκυριό της κατάφερε να αντιμετωπίσει τη χρεοκοπία. Η χρεοκοπία της οικογένειας της Ε. ήταν αποτέλεσμα ταυτόχρονης ανεργίας, υπερχρέωσης και μείωσης μισθών. Έτρωγαν στο σπίτι της μητέρας της σε καθημερινή βάση, οι γονείς της αγόραζαν τα ψώνια ολόκληρης της εβδομάδας, η μητέρα της την πήγαινε στο γιατρό για την αντιμετώπιση της κατάθλιψης κ.λπ. Γενικεύοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι πίσω από τα πιο ανθεκτικά νοικοκυριά κρύβονται ένας ή δύο συνταξιούχοι της ίδιας ή της προηγούμενης γενιάς (Καμπούρη, Μαρινούδη και Πετράκη, 2016: 14).

Επιπλέον οι μεταρρυθμίσεις των συνταξιοδοτικών συστημάτων που είχαν την ίδια κατεύθυνση και στις τρεις χώρες, αυτή της περαιτέρω μείωσης των συντάξεων μέσα από τη μείωση των ποσοστών αναπλήρωσης και της βάσης υπολογισμού τους (στην Ελλάδα η βάση υπολογισμού θα γίνεται στο μέσο όρο του εργασίου βίου και όχι των πέντε τελευταίων ετών), θα έχουν ως αποτέλεσμα την εξώθηση των συντάξεων σε επίπεδα κοινωνικής βοήθειας (ιδιαίτερα στην Ελλάδα και την Πορτογαλία). Λαμβανομένου υπόψη ότι οι επικουρικές συντάξεις δεν έχουν αναπτυχθεί επαρκώς, η υπολειμματικότητα εμφανίζεται ως το

πλέον πιθανό χαρακτηριστικό στο οποίο θα συγκλίνουν τα συνταξιοδοτικά συστήματα της Νότιας Ευρώπης (Πετμεζίδου κ.ά., 2015: 19).

Οι αλλαγές που επέρχονται σε καθμία από τις τρεις χώρες λόγω της κρίσης είναι πρωτίστως επακόλουθο των πολιτικών που στοχεύουν στην περικοπή των δαπανών και όχι στην προστασία των θυμάτων της κρίσης, με αποτέλεσμα την επιδείνωση της θέσης των ασθενέστερων στρωμάτων. Οι περικοπές αφορούν όλους τους τομείς της πρόνοιας, όπως οι υπηρεσίες για ηλικιωμένους, για άτομα με ειδικές ανάγκες κ.λπ., επιβαρύνοντας περαιτέρω τη θέση των πλέον ευάλωτων κατηγοριών. Τα παιδιά είναι τα μεγάλα θύματα της κρίσης. Στην Ελλάδα παρατηρούνται υψηλά ποσοστά παιδικής φτώχειας. Αυτό είναι απόρροια της οικονομικής κρίσης και της απουσίας κρατικών πολιτικών γύρω από την παιδική φτώχεια και τα δικαιώματα του παιδιού. Από τη στιγμή που η ασφάλιση υγείας δεν είναι καθολική αλλά εξαρτάται από τους γονείς, τα παιδιά όσων δεν έχουν ασφάλιση υγείας είναι συνεπώς ανασφάλιστα. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat του 2012, η Ελλάδα έρχεται τέταρτη στην παιδική φτώχεια στην ΕΕ με ποσοστό 26,9%, όταν ο μέσος όρος στην ΕΕ είναι 20,8%. Επιπλέον, τα μέτρα λιτότητας περιλάμβαναν την κατάργηση όλων των υφιστάμενων οικογενειακών επιδομάτων, των επιδομάτων τέκνων, των φορολογικών απαλλαγών λόγω τέκνων και την κατάργηση των επιδομάτων τέκνων για οικογένειες ανάλογα με το οικογενειακό εισόδημα (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιρλανδία).

Οι οικογενειακές πολιτικές υπήρξαν παραδοσιακά ένας λιγότερο ανεπτυγμένος τομέας πρόνοιας στις τρεις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, ωστόσο, και μέσω της ώθησης από τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η Ιταλία, και ιδιαίτερα η Ισπανία, δημιουργούν καινούρια οικογενειακά προγράμματα και επεκτείνουν τα υφιστάμενα. Αυτές οι αλλαγές συνοδεύονται από βαθιές αλλαγές στις υπόρρητες πολιτισμικές αξίες και συμπεριφορές, όσον αφορά το ρόλο των γυναικών και την ίση συμμετοχή στην ανατροφή των παιδιών και έχουν επηρεαστεί σαφώς από τη διαδικασία ευρωπαϊκής σύγκλισης. Μέσα από την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση το «οικογενειο-κεντρικό» καθεστώς φροντίδας στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου κάνει μια αποφασιστική στροφή προς την οικογενειακή πολιτική (Kara-

messini και Rubery 2015). Αλλαγές σε αυτή την κατεύθυνση εφαρμόζονται και στο Ηνωμένο Βασίλειο (Rubery κ.ά., στο Karameessini και Rubery, 2015), αλλά και στην Ιρλανδία. Όμως, πολλά από τα προγράμματα που συμβάλλουν στη μερική απο-οικογενειοποίηση του μοντέλου πρόνοιας διακόπτονται ή περιορίζονται, με αποτέλεσμα την επιστροφή στο άτυπο μοντέλο φροντίδας μέσα από την οικογένεια. Η περιστολή του επίσημου κράτους πρόνοιας οδηγεί στην ενίσχυση της ανεπίσημης κοινωνικής πρόνοιας, της οποίας βασικός πυλώνας είναι η οικογένεια, που συνήθως καταλήγει στην αύξηση της μη αμειβόμενης εργασίας των γυναικών. Σύμφωνα με τη Ferreira (2015), παρατηρείται οπισθοδρόμηση ως προς την προσπάθεια των κρατικών πολιτικών της τελευταίας δεκαετίας να εγκαταλείψουν το παραδοσιακό καθεστώς πρόνοιας της Νότιας Ευρώπης. Η υψηλή ανεργία σε τομείς όπου απασχολούνται κατά κανόνα άντρες στην πρώτη φάση της κρίσης, όσο και σε κλάδους που απασχολούνται κυρίως γυναίκες στη συνέχεια, μείωσε το χάσμα στην απασχόληση των δύο φύλων, αλλά σε ένα περιβάλλον που αποσταθεροποιεί τις συνθήκες διαβίωσης ολόκληρου του νοικοκυριού. Αν και το έμφυλο χάσμα στους δείκτες απασχόλησης βελτιώνεται, αυτή η βελτίωση είναι αποτέλεσμα αποκλειστικά της υποβάθμισης της εργασιακής θέσης των ανδρών (Καραμεσίνη, 2015: 446).

Εντούτοις, παρά τις έντονες επιπτώσεις της κρίσης στην απασχόληση των γυναικών (τόσο στις υπηρεσίες του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα), η σχέση των γυναικών με την αγορά εργασίας παραμένει στενή. Τα νοικοκυριά των δύο εργαζομένων αποτελούν πια την πλέον συνηθισμένη μορφή νοικοκυριού, με το Ηνωμένο Βασίλειο και την Πορτογαλία να παρουσιάζουν πολύ υψηλά τα σχετικά ποσοστά. Η Ferreira κάνει λόγο για μια ορισμένη «θηλυκοποίηση» του εργατικού δυναμικού και των συνθηκών στην αγορά εργασίας στην Πορτογαλία, παρόλο που εξακολουθούν να υφίστανται έμφυλες διακρίσεις, με την έννοια ότι το ανδρικό εργατικό δυναμικό γίνεται τόσο ευέλικτο και ανελώσιμο όσο ήταν ανέκαθεν το γυναικείο (Ferreira, 2015: 331).

Ο μετασχηματισμός του κράτους πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη υπονομεύει τους μηχανισμούς ανθεκτικότητας, τους οποίους είχαν σταδιακά αναπτύξει οι χώρες αυτές, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, μη-

χανισμοί που προσιδίαζαν και ως ένα βαθμό συνέκλιναν με τους αντίστοιχους των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών κρατών. Η προστασία της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας, η προστασία της εργασίας, ο αναδιανεμητικός χαρακτήρας των συντάξεων, το Εθνικό Σύστημα Υγείας, το Εθνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα, συνιστούσαν στοιχεία στα οποία βασιζόταν η ανθεκτικότητα των νοικοκυριών. Οι μνημονιακές πολιτικές και οι πολιτικές αυξανόμενης λιτότητας ανατρέπουν αυτή την πορεία και ενθαρρύνουν την επιστροφή και την ενίσχυση των τυπικών χαρακτηριστικών του υπολειμματικού κράτους πρόνοιας: την άτυπη φροντίδα στον ιδιωτικό χώρο του νοικοκυριού, την ενίσχυση της αγοράς και του ρόλου της φιλανθρωπίας. Ωστόσο, αναπτύσσονται μηχανισμοί ανθεκτικότητας, οι οποίοι υπερισχύουν του κοινωνικού κράτους ή αναζητούν τη θέσπιση εναλλακτικών μορφών παροχής φροντίδας (βλ. κεφάλαια 3 και 4).¹⁰

Στην Πολωνία, ο μετασχηματισμός του κοινωνικού κράτους ξεκινάει με την κατάρρευση του καθεστώτος το 1989 και εντείνεται μετά την ένταξη της Πολωνίας στην ΕΕ (2004). Κατά την περίοδο 1945-1989 το κράτος και οι δημόσιοι θεσμοί ανέλαβαν την ευθύνη της κάλυψης των αναγκών στην απασχόληση, την υγεία, την κοινωνική πρόνοια, μέσα από την κεντρικά σχεδιαζόμενη και ελεγχόμενη οικονομία. Οι μηχανισμοί ανθεκτικότητας στηρίζονταν στις κρατικές πολιτικές που ήταν ταυτόχρονα τακτικές πολιτικού και κοινωνικού ελέγχου. Με την κατάρρευση του καθεστώτος, οι μηχανισμοί ανθεκτικότητας (παροχή δημόσιας υγείας, απασχόλησης και οικογενειακής φροντίδας) που ενεργοποιούνταν μέσα από κρατικά ελεγχόμενες υπηρεσίες της κεντρικής εξουσίας διαλύθηκαν και δημιουργήθηκαν μαζικές ανάγκες υποστήριξης και παροχής κοινωνικών υπηρεσιών. Η αυξανόμενη ανεργία και φτωχοποίηση πολλών κοινωνικών ομάδων ήταν το βασικό πρόβλημα της Πολωνίας, ανεξάρτητα από την κρίση του 2008. Παρ' όλ' αυτά, οι υφιστάμενες υπολειμματικές δημόσιες δομές πρόνοιας ή δομές που χρηματοδοτούνταν από το κράτος (ΜΚΟ), μαζί με κάποια στοιχεία ενεργητικών κρατικών πολιτικών, εξακολουθούν να συνιστούν κάποια στήριξη της ανθεκτικότητας των νοικοκυριών. Ο ρόλος της αγοράς φαίνεται να είναι ο κυρίαρχος μηχανισμός επιβίωσης, παράλληλα με την

οικογένεια η οποία παρέχει μια άτυπη μορφή βοήθειας και την Καθολική Εκκλησία που λειτουργεί ως ένας επικουρικός μηχανισμός.

Οι υφιστάμενοι μηχανισμοί του κοινωνικού κράτους στην Τουρκία συνιστούν τη βάση ανθεκτικότητας των ατόμων, κατά κύριο λόγο των ανδρών που έχουν επίσημη εργασία. Παρ' όλ' αυτά, με δεδομένο το μεγάλο μέγεθος του άτυπου τομέα, μεγάλες κοινωνικές ομάδες δεν μπορούν να επωφεληθούν με αποτέλεσμα η ανθεκτικότητά τους να βασίζεται σε άλλους μηχανισμούς εκτός του κράτους πρόνοιας, και κυρίως στο «φιλανθρωπικό κράτος». Όμως η επιλεκτικότητα της βοήθειας των φιλανθρωπικών δομών που βασίζονται σε πελατειακά δίκτυα, και λειτουργούν στη βάση εθνικών, θρησκευτικών και πολιτικών ταυτοτήτων (Şengül και Aytekin, 2014: 52) κάνει αβέβαιη και δύσκολη την ανθεκτικότητα όσων νοικοκυριών δεν ανήκουν στις κοινότητες που επιλέγονται για στήριξη.

Η αύξηση της ανεργίας είναι επακόλουθο της πρόσφατης χρηματοοικονομικής κρίσης. Κάτι το οποίο δεν είναι ορατό από τις στατιστικές είναι ότι το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό είναι πολύ χαμηλό στην Τουρκία,¹¹ γεγονός που αποτελεί διαρθρωτικό πρόβλημα της οικονομίας της Τουρκίας από το 2001 (Şengül, Aytekin και Poyraz, 2016). Η οικονομική κρίση έπληξε επίσης τις φτωχές περιοχές, περισσότερο από τις περιοχές υψηλού εισοδήματος, με συνέπεια την αύξηση του χάσματος μεταξύ πλούσιων και φτωχών περιοχών της Τουρκίας, μεταξύ των ανατολικών και δυτικών περιοχών της χώρας. Πέρα από το αυξανόμενο πρόβλημα της φτώχειας και τις αυξανόμενες εθνοτικές, φατριακές και περιφερειακές ανισότητες στο πώς επιμερίζεται το βάρος της φτώχειας, μεγάλη δυσκολία στην ανάπτυξη ανθεκτικότητας αντιμετωπίζουν όσα νοικοκυριά δεν ανήκουν σε δίκτυα εθνικής, θρησκευτικής ή πολιτικής επιρροής.

2.1 ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΛΟΓΟ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Διακρίνονται διάφορα πλαίσια κατανόησης της κρίσης του κράτους πρόνοιας στο δημόσιο λόγο στις χώρες που συμμετείχαν στην έρευνα του RESCuE. Ένα πλαίσιο κατανόησης συνδέεται με το υψηλό του κό-

στος και την ανάγκη μείωσής του προκειμένου να βελτιωθεί η ανταγωνιστικότητα της χώρας. Σε αυτό το πλαίσιο, το κοινωνικό κράτος θεωρείται δαπανηρό για να παραμείνει ως έχει. Στη Φινλανδία επί 50 χρόνια υπήρχε η «πολιτική της συναίνεσης», η οποία βασιζόταν στη στενή συνεργασία της κυβέρνησης και των κοινωνικών εταίρων, που εγγυούνταν για το καθολικό κράτος πρόνοιας της Φινλανδίας. Ωστόσο, από το 2016 έχουν πραγματοποιηθεί αλλεπάλληλες προσπάθειες για τη συμφωνία ενός λεγόμενου «κοινωνικού συμβολαίου», το οποίο στη συνέχεια μετονομάστηκε σε «πακέτο ανταγωνιστικότητας», προκειμένου να στηρίξει την ανάκαμψη της φινλανδικής οικονομίας και να μειώσει το «χάσμα βιωσιμότητας». Σύμφωνα με την Τένμπεργκ κ.ά. (2016), οι συζητήσεις αυτές ακόμα συνεχίζονται και εάν οι κοινωνικοί εταίροι δεν καταφέρουν να συμφωνήσουν μεταξύ τους επί των μέτρων που απαιτούνται προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητα και η ανταγωνιστικότητα της φινλανδικής βιομηχανίας και των φινλανδικών εξαγωγών μέσω μειώσεων των εργοδοτικών εισφορών, των επιδομάτων των εργαζομένων και του κόστους κοινωνικής ασφάλισης, η κυβέρνηση αναμένεται να κάνει χρήση όλων των μέσων που έχει στη διάθεσή της, κυρίως νομικών, για να επιτύχει παρόμοιου τύπου προσαρμογές στην αγορά εργασίας.

Προς την ίδια κατεύθυνση μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι διεξάγεται η συζήτηση γύρω από το «χάσμα βιωσιμότητας» του συνταξιοδοτικού συστήματος που αναπτύχθηκε σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, η αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας έχει αποτελέσει θέμα συζήτησης από τη δεκαετία του 1980 και επανήλθε στο προσκήνιο μετά την παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση. Με στόχο τη μείωση του χρέους βραχυπρόθεσμα και τη συρρίκνωση του κράτους μακροπρόθεσμα, ο κυβερνητικός συνασπισμός έχει θεσπίσει μεγάλες μεταρρυθμίσεις με το επιχείρημα ότι αυτές θα αντιμετωπίσουν την έλλειψη εργασίας και θα συμβάλουν στην απόδοση της εργασίας («making work pay»), σύμφωνα με παρόμοιες προσεγγίσεις που χρησιμοποιήθηκαν από την προηγούμενη κυβέρνηση των Εργατικών (Donoghue και Dagdeviren, 2016: 3). Αυτή η κυρίαρχη ρητορική – με παραλλαγές – αναπτύσσεται και σε άλλες χώρες. Αναφερόμενες κατά βάση στο μέ-

γεθος του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα, οι πολιτικές ελίτ που βρίσκονται στην εξουσία¹² παρουσιάζουν το δημόσιο τομέα ως υπερμεγέθη, ενώ και στην Πορτογαλία γίνονται συζητήσεις για το «υπέρβαρο κράτος» (fat state) (Carucha, Calado και Estêvão, 2016).

Ένα διαφορετικό πλαίσιο νομιμοποίησης των μεταρρυθμίσεων αφορά τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας με τρόπο που να αναπτύσσει νέες αξίες όπως η αυτονομία των πολιτών, η αυτάρκεια, η ανάπτυξη κινήτρων καθώς και η ελευθερία επιλογής υπηρεσιών, δίνοντας τη δυνατότητα στα άτομα να πάρουν τον έλεγχο της ζωής τους. Ένα πλαίσιο νομιμοποίησης της μείωσης των κοινωνικών δαπανών ως συνέπεια της λιτότητας είναι η ρητορική για «τη σωτηρία του έθνους». Η εν λόγω ρητορική αναπτύχθηκε από τις πολιτικές ελίτ στην εξουσία χωρών όπου επιβλήθηκαν μνημόνια. Οι κυβερνώσες πολιτικές ελίτ ισχυρίζονται ότι έχουν εμπλακεί σε ένα φαινομενικά «οδυνηρό» αγώνα κατά του χρέους, που τους αναγκάζει να υιοθετήσουν «αντιδημοφιλή» μέτρα λιτότητας, τα οποία επιδεινώνουν το βιοτικό επίπεδο και τις προοπτικές επιβίωσης των φτωχών. Αυτά τα μέτρα, ωστόσο, φαινομενικά υπαγορεύονται και νομιμοποιούνται από την προσπάθεια να σωθεί το έθνος (συνακόλουθα και οι φτωχοί), γεγονός το οποίο απαιτεί θυσίες από όλους και περισσότερο από τους φτωχούς. Όταν συζητείται η φτώχεια, παρουσιάζεται ως ένα ανεπιθύμητο αλλά αναπόφευκτο κακό που επιβάλλεται στο πλαίσιο μιας μεγαλύτερης εθνικής προσπάθειας να ξεπεραστεί η δημοσιονομική κρίση (Αθανασίου, Καμπούρη, Μαρινούδη και Πετράκη, 2014). Ο Κώστας Δουζίνας υποστηρίζει ότι οι πολιτικές που επιβάλλονται από τα διαδοχικά μνημόνια δημιουργούν τις συνθήκες για μια «βίαιη βιοπολιτική». Οι πολίτες καλούνται να συμμορφωθούν με τις «ανάγκες του έθνους», μειώνοντας την κατανάλωση και χαμηλώνοντας τις προσδοκίες και τις απαιτήσεις τους, ενώ όλες οι πλευρές της καθημερινότητάς τους μπαίνουν ολοένα και περισσότερο στο πεδίο ελέγχου του κράτους (Δουζίνας, 2011: 74). Αυτή η λογική εφαρμόζεται σε όλα τα επίπεδα και τους τομείς της διακυβέρνησης, συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης, της υγείας, της απασχόλησης, των συντάξεων και της στέγασης, όπου οι πολίτες καλούνται να συμμορφωθούν και να εσωτερικεύσουν την ενοχή για παλιές υπερβολές και την ανάγκη

για τη δραστική μείωση των δημοσίων δαπανών, της προστασίας και της πρόνοιας, και την ίδια στιγμή να αποδεχτούν ως φυσιολογική την απότομη αύξηση της φορολογίας στο όνομα του εθνικού έργου οικονομικής σωτηρίας (Αθανασίου, Καμπούρη, Μαρινούδη και Πετράκη, 2014: 21).

Μια ακαδημαϊκή κριτική που αναπτύχθηκε στην Ισπανία αλλά και στην Ελλάδα και την Πορτογαλία αφορά την ολοκληρωτική υποταγή στις ευρωπαϊκές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με την οικονομική πολιτική. Αυτό συνεπάγεται μια στρατηγική κοινωνικοποίησης του ιδιωτικού χρέους, της οποίας το αποτέλεσμα είναι η εξατομίκευση των δημοσίων προβλημάτων, πράγμα που σημαίνει ότι η ιδιότητα του πολίτη θεωρείται υπεύθυνη για οικονομικά προβλήματα που έχουν προκληθεί, σε μεγάλο βαθμό, από την αμφισβητούμενη δραστηριοποίηση του τραπεζικού συστήματος, το οποίο παρ' όλη αυτά διασώθηκε με δημόσιο χρήμα. Επίσης έχει ως επακόλουθο την ιδεολογικά επαγόμενη ιδέα πως η αιτία της κρίσης είναι οι προηγούμενες υπερβολές στις δημόσιες δαπάνες (Martín και de Castro, 2016: 3· Καμπούρη, Μαρινούδη και Πετράκη, 2016).

Στο δημόσιο λόγο που αναπτύσσεται στις περισσότερες χώρες της έρευνάς μας, οι διάφορες παραλλαγές ενοχοποίησης των φτωχών που βιώνουν φτωχοποίηση κατέχουν εξέχουσα θέση. Οι φτωχοί κατηγορούνται ότι δεν είναι ορθολογικοί, ότι βρίσκονται σε αδράνεια ή ότι δεν κινητοποιούνται επαρκώς (Promberger, Müller και Boost, 2016). Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης παίζουν ενεργό ρόλο σε αυτό το πλαίσιο, με το να προδιαθέτουν θετικά την κοινή γνώμη για τις επερχόμενες μεταρρυθμίσεις. Στην Ελλάδα, οι απολύσεις στο δημόσιο τομέα πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της δημόσιας κατακραυγής κατά του υπεράριθμου δημόσιου τομέα. Οι μεταρρυθμίσεις στην τριτοβάθμια εκπαίδευση γίνονται εν μέσω της συστηματικά καλλιεργούμενης αντίληψης περί της ανικανότητας του ακαδημαϊκού προσωπικού και της έντονης δυσφήμισης των πανεπιστημίων. Ο περιορισμός ή η κατάργηση δικαιωμάτων γίνονται εν μέσω της «ανακάλυψης» των επιδομάτων-απάτης (στην περίπτωση της Ελλάδας), όπως μερικές δεκαετίες πριν στη Γερμανία όταν οι περικοπές των επιδομάτων ανεργίας συνοδεύτηκαν από

τη δημόσια συζήτηση που ανακίνησε ο κίτρινος τύπος γύρω από τον Ρολφ, τον άνεργο Γερμανό που κάνει διακοπές στη Φλόριντα.¹³

Στο πλαίσιο της παραπάνω ρητορικής, η κρίση χρέους συνδέεται με πολίτες που «ζούσαν πάνω από τις δυνατότητές τους» τα χρόνια πριν από την κρίση και πρέπει «να αλλάξουν στάσεις και συμπεριφορές... καταναλωτικές συνήθειες... αποφεύγοντας τα περιττά και μη αναγκαία έξοδα» (Carucha, Calado και Estêvão, 2014). Στην Ελλάδα, συναντά κανείς παρόμοια ρητορική που συμπυκνώνεται στη φράση «μαζί τα φάγαμε» ενός κυβερνητικού στελέχους του ΠΑΣΟΚ, ως απάντηση στην κριτική προς την κυβερνητική ελίτ για κακοδιαχείριση και διαφθορά που οδήγησαν στην κρίση χρέους. Σύμφωνα με τον Κ. Δουζίνα (2011), αυτή η νέα βιοπολιτική κυβερνητικότητα συνιστά μια ανατροπή σε σχέση με το παρελθόν. Ενώ κατά τη διάρκεια των προηγούμενων δεκαετιών ο κόσμος ενθαρρυνόταν να ζήσει τη ζωή του στο έπακρο, να καταναλώσει και, το σημαντικότερο, να κατακτήσει την επιτυχία μέσα από τον υπέρμετρο δανεισμό, σήμερα ζητείται από τον κόσμο να νιώσει ενοχές για τις προηγούμενες «υπερβολές» και να κάνει οικονομία προκειμένου να «ξεπληρώσει» εκείνα που είχε τόσο απερισκεπτα δανειστεί. Αυτό επιτυγχάνεται με την καλλιέργεια συλλογικών αισθημάτων ενοχής και μεταμέλειας για την παρελθούσα διαφθορά και φοροδιαφυγή. Αν και κατά βάση οι πολιτικές και οικονομικές ελίτ ευθύνονταν για αυτά τα φαινόμενα, όλοι πρέπει να μοιραστούν την ενοχή (Δουζίνας, 2011: 84). Αυτό το αίσθημα συλλογικής ενοχής επισκιάζει το γεγονός ότι οι προνοιακές δομές δεν ήταν ποτέ αρκετά αποτελεσματικές και συμπεριληπτικές στην Ελλάδα. Ενώ ο υπερβολικός δανεισμός και ο καταναλωτισμός προωθούνταν ως ο ιδανικός τρόπος ζωής, υπήρχαν επίσης αρκετοί τομείς στους οποίους οι βασικές ανάγκες καλύπτονταν με ιδιωτική δαπάνη. Αυτοί ήταν περισσότερο η στέγαση, η φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, η εκπαίδευση και η υγεία, όπου η ιδιωτική δαπάνη υποκαθιστούσε την απουσία αποτελεσματικής δημόσιας πρόνοιας (Αθανασίου, Καμπούρη, Μαρινούδη και Πετράκη, 2014: 22). Η ίδια ρητορική συναντάται και στην Ισπανία όπου η λιτότητα παρουσιάζεται ως μια αναγκαιότητα και ως μια τιμωρία που πρέπει να υποστεί ο κόσμος διότι έζησε μια περίοδο «σπατάλης χωρίς όρια», τόσο στο δη-

μόσιο επίπεδο (κριτική στις πολιτικές της προηγούμενης σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης) όσο και στο προσωπικό επίπεδο (καταναλωτισμός, κατάχρηση δημόσιων πόρων και θεσμών κ.λπ.) (Martín και de Castro, 2016).

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, εντείνεται η διάκριση ανάμεσα στο «καλό» και το «κακό» κράτος πρόνοιας, κατ' αναλογία με το δίπολο «βιοπαλαίστές εναντίον τεμπέληδων», μεταξύ αυτών που αγωνίζονται και εκείνων που «αποφεύγουν τον αγώνα». Μέσα από αυτές τις καμπάνιες που επηρεάζουν την κοινή γνώμη, ο στιγματισμός γίνεται ένας σημαντικός μηχανισμός εσωτερίκευσης της ενοχής. Ένας εργαζόμενος σε φιλανθρωπική οργάνωση που ασχολείται με τη στέγαση στο ανατολικό Λονδίνο εξιστόρησε το ακόλουθο από τις εμπειρίες του με πολίτες-χρήστες υπηρεσιών:

Σίγουρα ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η κάλυψη από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι σοκαριστικός νομίζω, τόσο απέναντι στον κόσμο που λαμβάνει επιδόματα όσο και όλο ... το παραμύθι περί [τζαμπατζήδων] είναι δηλητηριώδες και μολύνει τον κόσμο, μολύνει τον τρόπο με τον οποίο, όχι όλοι, αλλά τον τρόπο με τον οποίο πολλός κόσμος μιλάει για την ίδια του τη φτώχεια, ώστε να χρειάζεται να βρίσκουν δικαιολογίες, οι άνθρωποι κάθονται κάτω, και ξέρεις, τους ρωτάω για την κατάστασή τους, και αυτοί προσπαθούν, ξέρεις, θα προσπαθήσουν να με καθησυχάσουν πως κάνουν ό,τι καλύτερο μπορούν και ξέρεις, σαν να ντρέπονται (Donoghue και Dagdeviren 2016: 5).

Στη Βρετανία, ο στιγματισμός των πολιτών που έχουν ανάγκη το κοινωνικό κράτος λειτουργεί ως αντικίνητρο για τη διεκδίκηση προνοιακής βοήθειας παρόλο που η πρόσβαση στο σύστημα δικαιολογείται από τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη. Οι Βρετανοί πολίτες δικαιούνται από την ιθαγένειά τους κάποια μορφή κρατικής στήριξης, ανάλογα με την κατάστασή τους, το εργασιακό ιστορικό τους και τις εισφορές τους στην Εθνική Ασφάλιση. Αυτό οδηγεί στην εσωτερίκευση των εντάσεων και των αντικρουόμενων θέσεων, όπως προκύπτει από τις περιγραφές ενός διαχειριστή τράπεζας τροφίμων στο ανατολικό Λονδίνο.¹⁴

Στην Πολωνία, επίσης, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μετά την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση οι φτωχοί θεωρούνται συχνότερα υπαίτιοι της φτώχειας τους. Τους αντιμετωπίζουν σαν τεμπέληδες και άχρηστους, σαν ανθρώπους που δεν θέλουν να αλλάξουν την κατάσταση τους. Ολοένα και συχνότερα, στο δημόσιο λόγο για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό εμφανίζεται μια κατηγοριοποίηση η οποία χρησιμοποιεί τη διάκριση μεταξύ ατόμων/κοινωνικών ομάδων που «αξίζουν την υποστήριξη» (μη υπαίτιοι για τη φτώχεια) και όσων «δεν αξίζουν την υποστήριξη» (υπαίτιοι για τη φτώχεια) (Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016).

Μια ακαδημαϊκή κριτική που αναπτύχθηκε στην Τουρκία αναφέρεται στο συστηματικά οργανωμένο πελατειακό κράτος που δεν αναπτύσσει κοινωνική πολιτική και μηχανισμούς πρόνοιας βασισμένους στη διαφάνεια, την αντικειμενικότητα και τα νομικά κριτήρια, αλλά σε μηχανισμούς προνοιακής βοήθειας, οι οποίοι επιλεκτικά εντάσσουν τους φτωχούς στην πολιτική εξουσία και στο κυβερνών κόμμα της Τουρκίας. Οι κριτικές επικεντρώνονται στο χαμηλό ποσοστό κρατικών δαπανών για στρατηγικές περιορισμού της φτώχειας και στη στροφή από τις κοινωνικές ή προνοιακές πολιτικές προς ένα αδιάφανο σύστημα διανομής κοινωνικής βοήθειας, όπου το κράτος λειτουργεί ως μια μη κυβερνητική οργάνωση μέσα από την ίδρυση και τη διατήρηση ενός δικτύου ιδρυμάτων κοινωνικής βοήθειας εθνικής εμβέλειας. Τα κοινωνικά βοηθήματα, τα οποία βασίζονται στον εθελοντισμό, στηρίζονται σε πελατειακές συνεννοήσεις και παρουσιάζονται ως τα θεμελιώδη συστατικά στοιχεία του κράτους πρόνοιας, συνέβαλαν στη διατήρηση της ηγεμονικής θέσης του ΑΚΡ. Η συνέχιση του ίδιου μηχανισμού καλλιεργείται σε τοπικό επίπεδο από τους δήμους και τα ιδρύματα πρόνοιας (Şengül, Aytekin και Poyraz, 2016: 47).

Στην Ελλάδα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο (2009-2015), η συρρίκνωση των κρατικών υπηρεσιών και δομών πρόνοιας γέννησε πολλές πρωτοβουλίες όπως κοινωνικά ιατρεία που τα διαχειρίζονται πολίτες, συλλογικές κουζίνες, διανομή τροφίμων «χωρίς μεσάζοντες», εκπαιδευτικές τάξεις και κέντρα νομικής βοήθειας που προσφέρουν υπηρεσίες για να καλύψουν τα κενά που άφησε η συρρίκνωση των κρατικών

υπηρεσιών και δομών πρόνοιας. Σε μεγάλο βαθμό, αυτές οι πρωτοβουλίες, ειδικά όσες αυτοπροσδιορίζονται με όρους αλληλεγγύης και όχι φιλανθρωπίας, έχουν λειτουργήσει ως έμπρακτη κριτική στη συμβατική, από τα πάνω, αντιπροσωπευτική πολιτική,¹⁵ συμπεριλαμβανομένων των προνοιακών πολιτικών. Και έτσι, οι πρωτοβουλίες αλληλεγγύης των απλών πολιτών λειτουργούν ως μια κριτική απάντηση στο κράτος πρόνοιας της Ελλάδας που βρίσκεται στο όριο της κατάρρευσης ως μέρος της νεοφιλελεύθερης λογικής και διακυβέρνησης. Διατυπώνουν, επίσης, μια κριτική στο νεοφιλελεύθερο λόγο που θεωρεί όσους βρίσκονται σε επισφαλή κατάσταση «μεμονωμένα θύματα» και «παραλήπτες φιλανθρωπίας». Τέτοιες νεοφιλελεύθερες συζητήσεις εξισώνουν την οικονομική επισφάλεια με την ατομική αποτυχία και συνεπώς επιδιώκουν να απονομιμοποιήσουν τα συλλογικά αιτήματα ενάντια στην αδικία (Kambouri, Marinoudi και Petraki, 2016: 3).

2.2 ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΤΙΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ¹⁶

Όστόσο, από τις αφηγήσεις των νοικοκυριών αναπτύσσονται διαφορετικές αξιολογήσεις του κράτους πρόνοιας. Στη Φινλανδία, την Ιρλανδία και την Πολωνία αναφέρονται κάποιες θετικές αξιολογήσεις. Στη Φινλανδία, ο Οργανισμός Κοινωνικής Ασφάλισης, ο Kela, και το κοινωνικό γραφείο έκτακτης ανάγκης αναφέρονται ως πηγές στήριξης. Στην Ιρλανδία, στο σύνολο των συνομιλητών, οι αντιλήψεις γύρω από την αποτελεσματικότητα του κοινωνικού κράτους καθορίζονται από την ευκολία με την οποία υπάρχει πρόσβαση στις πληρωμές και τις υπηρεσίες. Τα νοικοκυριά που είχαν αποκτήσει δια-γενεακή και ενδο-γενεακή εμπειρία συναλλαγών με το κράτος πρόνοιας υποστηρίχθηκαν και θεωρούν το κράτος πρόνοιας «υποστηρικτικό» με όρους πρόσβασης σε πληρωμές και υπηρεσίες. Γνώριζαν ατύπως ποιες υπηρεσίες ήταν σχετικές και πώς να διεκπεραιώσουν τις ανάγκες τους με επιτυχία (Gallagher, Gilmartin και Gray, 2016).

Στην Πολωνία, οι θετικές αφηγήσεις των νοικοκυριών για τους θεσμούς του κράτους πρόνοιας συνοδεύονται ταυτόχρονα με κριτική στην

εξάρτηση από το κράτος πρόνοιας. Οι ερωτώμενοι αντιλαμβάνονται το κράτος πρόνοιας και τους θεσμούς του ως υποστηρικτικούς διότι για πολύ κόσμο είναι μια σημαντική πηγή στήριξης σε καταστάσεις κρίσης.

[...]η οικονομική βοήθεια από τα κέντρα κοινωνικής πρόνοιας είναι μερικές φορές ευεργετική. Τα παιδιά τρώνε βραδινό, λαμβάνουν οικονομική ενίσχυση για την αγορά ρούχων και βιβλίων. Τα μέλη στη βιβλιοθήκη μου λένε πως χωρίς αυτή τη στήριξη, η κατάστασή τους θα ήταν τραγική (PL/U/Ex/01).

Εντούτοις, σύμφωνα με τους ερωτώμενους, το πολωνικό κράτος πρόνοιας αντί να βοηθά εκείνους που το χρειάζονται ωθεί τον κόσμο στην ανικανότητα και στην εξάρτηση από την οικονομική βοήθεια:

Υπάρχει αυτή η τάση και είναι μεγάλο πρόβλημα. Βλέπω αυτό το πρόβλημα εκεί που μένω. Για παράδειγμα, η φίλη μου που έχει τρία παιδιά. Ο πατέρας του πρώτου της παιδιού είναι στη φυλακή και τα άλλα δύο παιδιά έχουν άλλο πατέρα. Η φίλη μου έχει οικογενειακό επίδομα, λαμβάνει επίσης και παροχές. Το μηνιαίο της εισόδημα είναι περίπου 2.300 ζλότι, εγώ δεν θα έπαιρνα τόσα λεφτά ακόμα και αν είχα ανώτατη εκπαίδευση και δουλειά πλήρους απασχόλησης. Λέει ανοιχτά ότι η ίδια μπορεί να βγάλει μόνο 1.200 ζλότι επειδή έχει βασική εκπαίδευση και μπορεί να χάσει όλα της τα επιδόματα (PL/U/03).

Οι αρνητικές αντιλήψεις και η κριτική αφορούν τις περικοπές, τις ελλείψεις, τη δυσλειτουργία και την ακαμψία των θεσμών του κοινωνικού κράτους, την έλλειψη εμπιστοσύνης και την αδιαφορία των πολιτικών για τα προβλήματα διαβίωσης των πολιτών.

Στην Ιρλανδία, η κριτική των νοικοκυριών αφορά τη μείωση στις εβδομαδιαίες προνοιακές πληρωμές που τα ίδια υπέστησαν, ιδιαίτερα τις στοχευμένες πληρωμές όπως το επίδομα φροντίδας (respite care grant) που έγινε πλέον επίδομα στήριξης παρόχου φροντίδας (carer's support grant) ή το βοήθημα κατ' οίκον περίθαλψης. Αντίστροφα, εκείνοι που δεν είχαν εμπειρία συναλλαγής με τις κοινωνικές υπηρεσίες πριν την κρίση, ιδιαίτερα εκείνοι που ήταν αυτοαπασχολούμενοι, θεωρούν το κράτος πρόνοιας μη εξυπηρετικό και περιοριστικό.

Στη Φινλανδία, σύμφωνα με τους ερωτώμενους, το κοινωνικό κράτος δεν λειτουργεί σωστά και οι στόχοι για στήριξη είναι παράλογοι:

ενώ μια Φινλανδή, άνεργη, μόνη μητέρα λαμβάνει 500€ για στήριξη για να συντηρήσει μία οικογένεια, ένας/μία μετανάστης/τρια που έχει παντρευτεί Φινλανδό/ή λαμβάνει 800€. Επίσης ασκείται κριτική για την οργάνωση των κοινωνικών υπηρεσιών και των υπηρεσιών υγείας σε επίπεδο περιφέρειας, όσον αφορά τη διαθεσιμότητα και την πρόσβαση σε αυτές. Αναφέρονται προβλήματα σχετικά με τις αποστάσεις και την απουσία δημόσιων μεταφορών μεταξύ των χωριών στην περιφέρεια Inari.

Στις περισσότερες χώρες γίνεται λόγος για τις δυσλειτουργίες και την ακαμψία στη λειτουργία των θεσμών. Στην Ιρλανδία, η Μαρία περιγράφει την ντροπή και την αμηχανία που προκάλεσε μια σημαντική καθυστέρηση στην παροχή του εισοδήματος στήριξης στην ίδια, την οικογένειά της και το νοικοκυριό:

Χρειάστηκε να πάρουμε συμπληρωματικό κοινωνικό βοήθημα από τον κοινωνικό λειτουργό της κοινότητας. Νομίζω πως επιμένανε τρεις μήνες πριν μας δώσουν τελικά κάτι. Θέλω να πω ότι ο γιος μου ξεκίνησε την πρώτη γυμνασίου το 2007, το Σεπτέμβριο του 2007, και έπρεπε να περιμένει δύο εβδομάδες για τα σχολικά του βιβλία πριν αρχίσει και δεν το ξέχασα ποτέ αυτό. Αυτό ήταν το σκληρότερο, το σκληρότερο... ήταν η πρώτη του μέρα στο σχολείο, ήταν μικρός, μόλις είχε γίνει δώδεκα χρονών όταν πήγε, γιατί έγινε δώδεκα τον Αύγουστο και πήγε το Σεπτέμβριο και ο φουκαράς κάθε φορά που το σκέφτομαι [...] πήγαινε στο σχολείο χωρίς βιβλία για δύο εβδομάδες γιατί έπρεπε να περιμένω μέχρι να πάρω το οικογενειακό επίδομα. Είχε ξεκινήσει νομίζω στις 24 Αυγούστου, οπότε νομίζω ότι ήταν 6 Σεπτεμβρίου. Με πονάει μέχρι σήμερα, με πονάει γιατί θέλω να έχουν όλα όσα χρειάζονται από την πρώτη τους μέρα στο σχολείο. Ήταν σκληρό. Θυμάμαι αυτοί οι δύο πρώτοι μήνες ήταν τόσο, τόσο δύσκολοι (INT.HR.012).

Ομοίως, στο Ηνωμένο Βασίλειο η κριτική αφορά την ακαμψία, τη δυσλειτουργικότητα και την έλλειψη ενημέρωσης: ένα μεγάλο μέρος των συμμετασχόντων στην έρευνα πεδίου στο Ηνωμένο Βασίλειο εξέφρασε ανησυχίες για το πώς λαμβάνει χώρα η ενημέρωση σε περίπτωση αλλαγών, ιδιαίτερα όταν η ελλιπής ενημέρωση θα μπορούσε να έχει ση-

μαντικό αντίκτυπο στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση ευάλωτων νοικοκυριών. Η Σάλλυ στο Λονδίνο αναφέρεται στο χρόνιο πρόβλημα που έχει στη διεκδίκηση των επιδομάτων ανεργίας και φροντίδας, αναφέροντας ότι «την είχαν παραπληροφόρησει»:

Ανακάλυψα πως μου είχαν κόψει τα χρήματα και μου είπαν πως ήταν επειδή δεν παρουσιάστηκα, μου έστειλαν ένα γράμμα για να πάω σε μια συνέντευξη στην οποία δεν εμφανίστηκα. Τους εξήγησα ότι είχα πάει για συνέντευξη μερικές εβδομάδες πριν, γιατί να με ξανακαλέσουν για άλλη; Και ότι δεν είχα λάβει κανένα γράμμα (UK: 4).

Στη Νότια Ευρώπη η κριτική εστιάζεται στις ελλείψεις που παρουσιάζονται στην κάλυψη αναγκών. Στις συνεντεύξεις, η βασική κριτική αφορούσε τους τομείς του νοικοκυριού, των επιδομάτων ανεργίας, της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, της εκπαίδευσης και, επίσης, τις ανεπάρκειες των κοινωνικών υπηρεσιών λόγω της υπερβολικής γραφειοκρατίας, καθώς και των περιορισμένων πόρων.

Και τι γίνεται με όλες αυτές τις εξώσεις και τόσα άδεια σπίτια και τόσους ανθρώπους που ψάχνουν να βρουν πού θα μείνουν, λοιπόν θα πρέπει να βρουν έναν τρόπο να, όχι δωρεάν, δεν υπάρχει τίποτα δωρεάν σε αυτή τη ζωή, ή πολύ λίγα, οπότε, θα πρέπει να βρουν έναν τρόπο ώστε αυτοί οι άνθρωποι να μην βρεθούν σε τέτοιου τύπου καταστάσεις. Θα μπορούσαν, ίσως, να συμμετάσχουν, με τον έναν τρόπο ή τον άλλο, σε μια κλήρωση ή, δεν ξέρω, να έχουν χαμηλό νοίκι, [...] και για εκείνους χωρίς κανένα εισόδημα ή με πολύ μικρό εισόδημα, στο τέλος θα καταφέρουν να πληρώσουν κάτι (UR4).

Άλλες κριτικές αναφέρονται στην έλλειψη εμπιστοσύνης προς το κοινωνικό κράτος. Στην Ισπανία, η έλλειψη εμπιστοσύνης στις πολιτικές απασχόλησης είναι επίσης γενικευμένη, ιδιαίτερα ανάμεσα στους νέους, των οποίων τα ποσοστά ανεργίας είναι πάνω από 50% (Martín και de Castro, 2016: 5). Στην Ελλάδα, όπως το θέτουν συχνά οι συμμετέχοντες στην έρευνα, μεγάλα τμήματα του ελληνικού πληθυσμού δεν εμπιστεύονταν τους θεσμούς πρόνοιας στο παρελθόν, λόγω των ανεπαρκειών, των ανισοτήτων και των αδικιών τους. Όμως τα τελευταία χρόνια, κάτω από τη συντριπτική πίεση της χρηματοοικονομικής αναδιάρθρω-

σης, κάνουν λόγο για μια ιδιαίτερα επιταχυνόμενη απογοήτευση ως προς την ανικανότητα του κοινωνικού κράτους να παράσχει κοινωνική βοήθεια, προκειμένου να αμβλύνει το σοκ της ύφεσης και να αντισταθμίσει τις ανισότητες που δημιουργούνται από τα μέτρα λιτότητας.

Η πελατειακή λογική, με την οποία λειτουργούν οι θεσμοί κοινωνικής πολιτικής σε κάποιες χώρες, συναντάται σε πολλές αφηγήσεις μελών νοικοκυριών. Στην Ισπανία, η κριτική για τις πελατειακές πρακτικές είναι πολύ πιο συχνή στις αγροτικές περιοχές, όπως και στην Ελλάδα:

Καλά, βασικά δεν ξέρω στ' αλήθεια. Δεν ξέρω. Εδώ γύρω, για παράδειγμα, στην [όνομα πόλης] είναι ανοησίες [...]. Κοίτα, αν βγει ένα πρόγραμμα απασχόλησης υπάρχουν πάντα οι ευνοημένοι ή άτομα που ... τα ίδια άτομα πάντα το παίρνουν [...] (RU10).

Η κριτική σε κάποιες αφηγήσεις απευθύνεται στο πολιτικό σύστημα και τους πολιτικούς που βρίσκονται μακριά από τη ζωή των πολιτών, σύμφωνα με έναν Ισπανό συνομιλητή. Πάνω σε αυτό το θέμα, κάποιιοι καταγγέλλουν το ρήγμα που υπάρχει μεταξύ των πολιτικών και την πραγματική ζωή των ανθρώπων που αναζητούν αποζημίωση για την καταστροφή που έχει προκύψει από τις άδικες μεταρρυθμίσεις. Προτείνεται οι πολιτικοί να κατέβουν στο πραγματικό βιοτικό επίπεδο της πλειονότητας του πληθυσμού, ώστε να δείξουν κατανόηση και να αλλάξουν τον προσανατολισμό των πολιτικών.

Προς το παρόν δεν τα βγάζουμε πέρα, δεν τα βγάζουμε πέρα στην Ισπανία. Υπάρχουν πράγματα, πράγματα στα οποία έχω προσαρμοστεί, θα πρέπει να προσαρμοστούν και οι πολιτικοί σε αυτά. Γιατί πρέπει να έχουν τόσο υψηλούς μισθούς, αν εγώ έχω να ζήσω με πεντακόσια ή εξακόσια ευρώ; Θα έπρεπε να προσαρμοστούν και αυτοί! Και νομίζουν πως εγώ μπορώ να τα βγάλω πέρα και αυτοί δεν μπορούν. Θα ήθελα να δω μερικούς από αυτούς στην κατάσταση μου, καταλαβαίνεις; (RU7)

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για εθνογλωσσική ομάδα που ζει στην περιοχή της Λαπωνίας και στο βορειοδυτικό άκρο της Ρωσίας.

2. «Σχετικά ζητήματα αποτελούν η ανεπάρκεια των δημόσιων προϋπολογισμών, ιδιαίτερα σε επίπεδο δήμων, η οποία οδηγεί είτε σε αυξανόμενα τέλη και κόμιστρα ή σε περικοπές στις δημόσιες συγκοινωνίες και στα δημόσια έργα κάθε είδους, με αποτέλεσμα την παρακμή των δημόσιων υποδομών» (Meier και Promberger, 2014).

3. Η Γερμανία είχε εφαρμόσει ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης πριν από τη «στροφή προς την ενεργοποίηση», οι οποίες ανέπτυξαν την εξειδίκευση και την κατάρτιση του εργατικού δυναμικού ενώ, κατά τον Bonoli (2010: 8), τα μέτρα ενεργοποίησης εφαρμόστηκαν με μεγαλύτερη δυσκολία στο μπισμαρκιανό μοντέλο. Σύμφωνα με την ανάλυση του Bonoli, η Γερμανία καθυστέρησε να εφαρμόσει το πρότυπο της ενεργοποίησης, παρά το γεγονός ότι είχε αναπτύξει ένα σύστημα ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης με βάση το επάγγελμα (Bonoli, 2010: 23).

4. Σύμφωνα με την ανάλυση του Bonoli, το Ηνωμένο Βασίλειο υπήρξε πρωτόπορο στη φάση της «στροφής προς τις ενεργητικές πολιτικές», εφαρμόζοντας την εκδοχή των ενεργητικών πολιτικών που σχετίζονται με την εργασία (Bonoli, 2010 : 23).

5. Ο Μπάρνυ από την Κορνουάλη αγνόησε μια επαγγελματική ευκαιρία επειδή οι δημόσιες συγκοινωνίες στην περιοχή του δεν λειτουργούσαν αρκετά νωρίς ώστε να μπορεί να πηγαίνει στη δουλειά στην ώρα του. Παρ' όλ' αυτά, ο εργασιακός του σύμβουλος στο τοπικό Κέντρο Ανεύρεσης Εργασίας τον υποχρέωσε να πάει για συνέντευξη και έτσι «έπρεπε να πάω σε μια συνέντευξη και να πω στον τύπο στη συνέντευξη ότι δεν είχα συγκοινωνία για να έρχομαι στη δουλειά και ... ακριβώς ό,τι μου είχε πει το Κέντρο, δεν συγκινήθηκε ιδιαίτερα!». Ο Στίβεν είχε παρόμοια προβλήματα στην Κορνουάλη με μια δουλειά η οποία ξεκινούσε στις 8 π.μ. και τελείωνε στις 5 μ.μ.: «Το πρόβλημα δεν ήταν στις 5 η ώρα, αλλά στις 8, διότι τα λεωφορεία δεν λειτουργούν» (Donoghue και Dagdeviren, 2016: 9).

6. Η εταιρεία ATOS διαχειρίζεται διαδικασίες αναφορικά με την καταλληλότητα για εργασία, κατά τις οποίες προσφέρεται υποχρεωτική εκπαίδευση για τους αιτούντες και υποτίθεται ότι είναι προσομοιωμένη στις συγκεκριμένες δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο αιτών. Όμως, συγχρόνως ασκεί πειθαρχική λειτουργία. Μαρτυρίες για τον πειθαρχικό ρόλο της εταιρείας ATOS δίνονται στις σελίδες 135-136 (Donoghue και Dagdeviren, 2016: 9).

7. Βλέπε Κεφάλαιο 1, υποσημείωση 25.

8. Οι στατιστικές δείχνουν μια έντονη αύξηση ανικανοποίητων ιατρικών αναγκών, ψυχικών διαταραχών, βρεφικής θνησιμότητας και του ποσοστού αυτοκτονιών (Petmesidou, Pavolini και Cuillé, 2013).

9. Με την αιτιολογία της αντιμετώπισης της κατάτμησης της αγοράς εργασίας και τη μείωση της ανισότητας μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, μεταξύ συμβάσεων οριστού και ορισμένου χρόνου ή προσωρινής απασχόλησης.

10. Βλέπε το κεφάλαιο 4.

11. Στην Τουρκία, το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό τον Οκτώβριο του 2012 ήταν 51%, ενώ ο μέσος όρος για τις χώρες του ΟΟΣΑ ήταν 73% και ο μέσος όρος στην ΕΕ 69% (Şengül και Aytekin, 2014: 52).

12. Η περίοδος αναφοράς είναι από την έναρξη της κρίσης στην Ελλάδα (2009) μέχρι το τέλος του 2014 και τις αρχές του 2015 (25/01/2015) που ανατράπηκε ο κυβερνητικός συνασπισμός, ο οποίος διαχειρίστηκε τα δύο πρώτα μνημόνια.

13. Στη Γερμανία η συζήτηση σχετικά με την υπαιτιότητα και την επίρριψη ευθυνών βρέθηκε στο απόγειό της το 2009, όταν ο πρόεδρος του (σημαντικά συρρικνούμενου) φιλελεύθερου κόμματος FDP κατηγορήσε τους δικαιούχους του κοινωνικού επιδόματος Hartz IV για «ύστερη ρωμαϊκή χλιδή», λίγο μετά την αποκάλυψη από τη συντηρητική σκανδαλοθηρική εφημερίδα *BILD* ενός Γερμανού ωφελούμενου του Hartz IV που ζούσε σε παραλία της Φλόριντας (ΗΠΑ), τον οποίο αποκάλεσε «Φλόριντα-Ρολφ» (Promberger, Müller και Boost, 2016: 9).

14. Βλέπε απόσπασμα σ. 89 (Donoghue και Dagdeviren, 2016: 5).

15. Γενικά, η χρηματοοικονομική κρίση ενέτεινε την κρίση των πολιτικών θεσμών. Δεν πρόκειται μόνο για τη νομιμοποίηση των πολιτικών κομμάτων, αλλά και άλλων αντιπροσωπευτικών θεσμών όπως οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και ενώσεις, το δικαστικό σώμα, καθώς επίσης οι οργανισμοί κοινωνικής πρόνοιας και οι ΜΚΟ, που έχουν υπονομευθεί. Αυτό είναι έκδηλο στις μορφές πολιτικής κινητοποίησης (καταλήψεις, τοπικές συνελεύσεις, διαμαρτυρίες, συλλογικά προγράμματα αλληλεγγύης), οι οποίες έλαβαν χώρα μετά το ξέσπασμα της κρίσης και ήταν περισσότερο οργανωμένες ενάντια στην αρχή της αντιπροσώπευσης, υπεράσπιζαν την ποικιλομορφία των αιτημάτων και στόχευαν στη δημιουργία συνθηκών για αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων και ενεργητικής συμμετοχής των πολιτών (Athanasiou, Kambouri, Marinouidi, Petraki, 2016: 21).

16. Πολλές Εθνικές Εκθέσεις στα πλαίσια του RESCuE δεν περιλαμβάνουν δεδομένα σχετικά με το πώς βλέπουν οι ερωτώμενοι το κράτος πρόνοιας. Σύμφωνα με την Εθνική Έκθεση της Γερμανίας, σχετικά με τα νοικοκυριά τα οποία αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας του RESCuE στη Γερμανία, αυτό το ζήτημα δεν απασχολεί τα νοικοκυριά, ανθεκτικά ή μη (Promberger, Müller και Boost, 2016).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Τοπικοί θεσμοί πρόνοιας

3.1 ΒΑΣΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΟΠΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Οι Δήμοι/Δημοτικά Συμβούλια είναι οι βασικοί θεσμοί που ευθύνονται για την εφαρμογή πολιτικών πρόνοιας σε τοπικό επίπεδο και είναι συχνά υπεύθυνοι για τη δημιουργία και το συντονισμό των δικτύων άλλων τοπικών θεσμών. Οι δήμοι σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ έχουν αποκτήσει περισσότερες αρμοδιότητες σε σχέση με τη δεκαετία του 1990, με εξαίρεση την Πορτογαλία και την Ισπανία, οι οποίες είχαν ήδη αποκεντρωμένα συστήματα πρόνοιας. Επίσης, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου διατέθηκαν περισσότερες ευκαιρίες χρηματοδότησης από την ΕΕ, στο πλαίσιο της προσπάθειας να προαχθεί η επικουρικότητα σε τοπικό επίπεδο. Η μακρόχρονη εμπειρία των δήμων σε θέματα πρόνοιας έχει δώσει στις δημοτικές αρχές αξιόλογη εμπειρία και γνώση, αν και οι αλλαγές στην πολιτική ηγεσία μπορεί να δημιουργούν ασυνέχειες. Μολονότι αντιμετωπίζονται ως βασικοί παράγοντες στην πρόνοια, δεν έχουν την ικανότητα να επηρεάζουν τις συγκεντρωτικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Παρά την άμεση εμπλοκή τους στην υλοποίηση, η ικανότητά τους να προσδιορίσουν τις εθνικές πολιτικές πρόνοιας περιορίζεται και συχνά δρουν ως όργανα εφαρμογής πολιτικών οι οποίες έχουν αποφασιστεί σε εθνικό επίπεδο. Παρέχουν υπηρεσίες που σχετίζονται με την πρόνοια κατά βάση στους ακόλουθους τομείς ανάλογα με το εθνικό πλαίσιο πολιτικής: απασχόληση, ανεργία, ενσωμάτωση μεταναστών, εκπαίδευση, φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων. Είναι οργανισμοί που λειτουργούν από τα πάνω προς τα κάτω

και σπανίως χρησιμοποιούν διαδικασίες διαβούλευσης για να πάρουν αποφάσεις σε θέματα πρόνοιας.

Οι ΜΚΟ συνεργάζονται με την κεντρική διοίκηση και τις δημοτικές αρχές και στις περισσότερες περιπτώσεις χρηματοδοτούνται από εθνικούς και κοινοτικούς θεσμούς. Αν και έχουν μια μακρά ιστορία στις προνοιακές πολιτικές της ΕΕ, έχουν παίξει βασικό ρόλο στην παροχή πρόνοιας και ιδιαίτερα στην παροχή πόρων και στήριξης σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης-κρίσης, σε εκείνους που δεν δικαιούνται κρατικά επιδόματα, βοηθήματα και προστασία, κυρίως σε κράτη και περιοχές όπου η κρατική χρηματοδότηση έκτακτης ανάγκης καταργήθηκε λόγω περικοπών στο πλαίσιο της λιτότητας. Οι περιοχές της ειδικεύσής τους εκτείνονται από ιατρική και φαρμακευτική βοήθεια σε δωρεάν σίτιση και στήριξη σε πολίτες που πρέπει να ολοκληρώσουν πολύπλοκες γραφειοκρατικές διαδικασίες για να πάρουν επιδόματα και βοηθήματα. Αν και συχνά συνεργάζονται με εθελοντές, είναι οργανώσεις που λειτουργούν από πάνω προς τα κάτω και οι αποφάσεις λαμβάνονται σε υψηλό επίπεδο.

Οι θρησκευτικές φιλανθρωπικές οργανώσεις έχουν γίνει πολύ σημαντικοί παράγοντες πρόνοιας σε τοπικό επίπεδο, ιδιαίτερα σε αγροτικές περιοχές. Ιστορικά, οι θρησκευτικοί οργανισμοί, κυρίως οι χριστιανικοί, εμπλέκονταν σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη στη φιλανθρωπική παροχή πρόνοιας. Μετά την οικονομική κρίση του 2009, ο ρόλος τους ανανεώθηκε και αναδιαμορφώθηκε προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις αναδυόμενες ανάγκες του πληθυσμού που έμεινε χωρίς κρατική προστασία. Η οικονομική κρίση με τους αυξανόμενους αριθμούς φτωχών, άπορων, άνεργων και άστεγων νοικοκυριών αποτέλεσε πρόκληση η οποία αναζωογόνησε την παραδοσιακή φιλανθρωπική αποστολή των θρησκευτικών θεσμών. Δυνατοί δεσμοί μεταξύ της Εκκλησίας και του κράτους εξακολουθούν να υπάρχουν σε διάφορα κράτη μέλη της ΕΕ, αλλά περισσότερο στα κράτη που χτυπήθηκαν χειρότερα από την κρίση, όπως η Ελλάδα, η Ιταλία, η Ιρλανδία, η Ισπανία και η Πορτογαλία. Ειδικεύονται σε φιλανθρωπική εργασία, περιλαμβανομένων συσσιτίων, διανομής ρουχισμού και βιβλίων, εκπαίδευσης και φροντίδας για παιδιά και ηλικιωμένους, καθώς επίσης παρέχουν πρόσβαση σε άπορα

και απομονωμένα νοικοκυριά στις θρησκευτικές κοινότητες. Οι θρησκευτικοί θεσμοί ακολουθούν μια αυστηρή ιεραρχία, στην οποία οι γυναίκες υπο-εκπροσωπούνται στις υψηλές βαθμίδες λήψης αποφάσεων.

Πολιτιστικοί σύλλογοι: Υπάρχουν πολλοί εκπαιδευτικοί και πολιτιστικοί σύλλογοι οι οποίοι προσφέρουν πρόνοια με τη στήριξη εθνικής και ευρωπαϊκής χρηματοδότησης. Οι πολιτιστικοί σύλλογοι είναι σημαντικοί ειδικά για τις εθνοτικές μειονότητες και τις κοινότητες μεταναστών γιατί προσφέρουν μια αίσθηση κοινότητας και ταυτότητας. Λειτουργούν με τυπικά και άτυπα μέσα για να στηρίξουν άπορα μέλη: περιστασιακά λαμβάνουν κρατική χρηματοδότηση, όμως σε μερικές περιπτώσεις βρίσκουν μόνοι τους κονδύλια, όπως για παράδειγμα η Ένωση των Φιλιππινέζων Μεταναστών στην Αθήνα, η οποία στηρίζει μέλη που είναι άνεργα, άρρωστα ή σε ανάγκη. Είναι συνήθως οργανώσεις με δομή από κάτω προς τα πάνω. Παρά την ποικιλομορφία τους, στις περισσότερες πολιτιστικές οργανώσεις οι αποφάσεις λαμβάνονται από εκλεγμένες επιτροπές ή από συνελεύσεις στις οποίες συμμετέχουν όλα τα μέλη συγκεκριμένων εθνοτήτων ή πολιτισμικών ομάδων και μειονοτήτων.

Συνεταιρισμοί και Εργατικά Σωματεία: Κάποιοι από τους συνεταιρισμούς και τα εργατικά σωματεία στις μελέτες περιπτώσής μας είχαν σημαντική δύναμη και εφάρμοζαν στο παρελθόν προγράμματα απασχόλησης και ανεργίας. Ωστόσο, η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας σε πολλά κράτη μέλη της ΕΕ –ιδιαίτερα σε εκείνα που υφίστανται προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής–, η επίθεση στα βασικά εργασιακά δικαιώματα και η επέκταση της επισφαλούς εργασίας είχαν καθοριστική επίπτωση στην ικανότητά τους να παράσχουν πρόνοια. Σε άλλες περιπτώσεις, τα εργατικά συνδικάτα και οι συνεταιρισμοί έπρεπε να μεταφέρουν τις αρμοδιότητές τους σε θέματα ανεργίας και δημόσιων προγραμμάτων απασχόλησης στους δήμους, ύστερα από αλλαγές που προέκυψαν από το 2003 και μετά στη νομοθεσία της ΕΕ σε θέματα ανταγωνισμού. Δύο παραδείγματα αποτελούν στη Φινλανδία ο τοπικός σύλλογος ανέργων στο Ivalo (Ivalon Seudun Työttömien Yhdistys) και ο σύλλογος Kemijärvi για τους ανέργους (Kemijärven Työn-

hakijat), οι οποίοι πρόσφεραν ευκαιρίες κατάρτισης και απασχόλησης πριν το 2003, αλλά από το 2003 και μετά έπρεπε να μεταφέρουν αυτές τις δράσεις στους δήμους λόγω της ευρωπαϊκής νομοθεσίας (Tenhberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Την ίδια στιγμή, σε κράτη πρόνοιας κορπορατιστικής παράδοσης όπως της Γερμανίας τα εργατικά συνδικάτα συνεχίζουν να έχουν αξιόλογη επιρροή στις προνοιακές πολιτικές και να παρέχουν προνοιακές υπηρεσίες. Κατά κανόνα, είναι οργανώσεις που λειτουργούν από κάτω προς τα πάνω.

Κοινωνικά κινήματα/κέντρα αλληλεγγύης: Με εξαίρεση την Ελλάδα, όλες οι άλλες μελέτες περίπτωσης δείχνουν καμία ή πολύ περιορισμένη και συγκεκριμένη επιρροή των κοινωνικών κινήματων σε θέματα πρόνοιας. Γενικά, τα κοινωνικά κινήματα απέτυχαν στα περισσότερα κράτη να επηρεάσουν τις αποφάσεις που σχετίζονται με την πρόνοια και να παράσχουν υπηρεσίες αντίστοιχες. Εντούτοις, το παράδειγμα της Ελλάδας δείχνει ότι σε ακραίες περιπτώσεις, όπου τα κονδύλια για την πρόνοια περικόπτονται λόγω των πολιτικών λιτότητας και μεγάλα μέρη του πληθυσμού βρίσκονται στην ανεργία, είναι δυνατόν να δημιουργηθούν αλληλέγγυες δομές πρόνοιας με δομή από τα κάτω προς τα πάνω που θα υποκαταστήσουν τους εθνικούς και τοπικούς θεσμούς πρόνοιας.

3.2 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ο αντίκτυπος της μεταφοράς των υπηρεσιών πρόνοιας σε τοπικό επίπεδο διαφέρει σημαντικά στους αστικούς και τους αγροτικούς χώρους. Οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών αντιμετωπίζουν μεγαλύτερα εμπόδια όσον αφορά την πρόσβαση σε υπηρεσίες πρόνοιας λόγω της απόστασης και του υψηλού κόστους της μεταφοράς προκειμένου να μετακινηθούν στους θεσμούς του κράτους πρόνοιας που είναι συγκεντρωμένοι στα αστικά κέντρα. Ωστόσο ακόμα και σε εύπορα κράτη πρόνοιας, ο προϋπολογισμός των τοπικών θεσμών πρόνοιας μειώνεται από τις πολιτικές λιτότητας, επειδή θεωρούνται δαπανηροί και μη βιώσιμοι. Στη μελέτη περίπτωσης σε αγροτική περιοχή της Φινλανδίας,

για παράδειγμα, ο δήμος του Inari αποτελεί τον βασικό «πάροχο πολλών κοινωνικών και ιατροφαρμακευτικών, πολιτιστικών και εκπαιδευτικών υπηρεσιών για τους κατοίκους». Λόγω της απόστασης από τα αστικά κέντρα της περιφέρειας, η οποία επιδεινώνεται από τις δύσκολες καιρικές συνθήκες, αυτές οι παροχές είναι απολύτως απαραίτητες για την ανθεκτικότητα των τοπικών νοικοκυριών. Εφόσον έκλεισε το γραφείο του τοπικού Κέντρου Ανάπτυξης, Περιβάλλοντος και Συγκοινωνιών στο Inari, ο δήμος επέκτεινε τις λειτουργίες του για να συμπεριλάβει τοπικές υπηρεσίες ανεύρεσης εργασίας. Αν και η κρατική χρηματοδότηση γι' αυτές τις δραστηριότητες είναι «ζωτικής σημασίας», συνεντεύξεις με εκπροσώπους του δήμου του Inari έδειξαν ότι θεωρούνται αναπόφευκτες οι περαιτέρω περικοπές στη χρηματοδότηση και στις υπηρεσίες (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Οι αγροτικές περιοχές είναι οι πρώτες που επηρεάζονται από μειώσεις στον προϋπολογισμό και τη συγχώνευση των διοικητικών υπηρεσιών, επειδή στις αγροτικές περιοχές μειώνεται ο πληθυσμός και αυξάνεται το κόστος διατήρησης ξεχωριστών δομών πρόνοιας.

Στις αστικές περιοχές, η πρόσβαση στις υπηρεσίες πρόνοιας είναι ευκολότερη διότι οι κρατικές αρχές διαθέτουν γραφεία σε αστικά κέντρα, αλλά σε πολλές περιπτώσεις τα προνοιακά συστήματα είναι υπερφορτωμένα από τον αυξανόμενο αριθμό ατόμων που χρειάζονται διάφορες υπηρεσίες, ενώ είναι και υποστελεχωμένα. Η υπερφόρτωση των τοπικών κέντρων πρόνοιας στα αστικά κέντρα μεταφράζεται σε σημαντικές καθυστερήσεις και μειωμένη ποιότητα υπηρεσιών. Οι ενδιαφερόμενοι στις αστικές περιοχές συχνά παραπληροφορούνται ή στερούνται πρόσβαση σε οργανισμούς πρόνοιας και χρίζουν βοήθειας και καθοδήγησης, την οποία οι τοπικοί οργανισμοί δεν μπορούν να παράσχουν λόγω υποστελέχωσης. Επιπλέον, πολλοί κάτοικοι των αστικών περιοχών δυσκολεύονται και μπερδεύονται με τις πολλαπλές δομές και υπηρεσίες που προσφέρονται και έτσι συχνά χάνουν ευκαιρίες να επωφεληθούν από βοηθήματα, παροχές και προγράμματα τα οποία δικαιούνται. Σε ορισμένες αστικές περιοχές, οι περικοπές λόγω λιτότητας οδήγησαν στη συγχώνευση τοπικών γραφείων και στη μείωση

του προσωπικού των τοπικών προνοιακών θεσμών, γεγονός το οποίο ενέτεινε περαιτέρω τα εν λόγω προβλήματα.

Σε γενικές γραμμές, στα περισσότερα συστήματα πρόνοιας η εξάρτηση από τις άτυπες οικογενειακές δομές τείνει να είναι σημαντικότερη στις αγροτικές περιοχές, ενώ στις αστικές περιοχές οι κρατικές δομές πρόνοιας είναι πιο σημαντικές. Για παράδειγμα, στη μελέτη περίπτωσης στην Πολωνία οι ερωτώμενοι στις αστικές περιοχές εξέφρασαν μεγαλύτερη εξάρτηση από τις δομές κρατικής πρόνοιας, αν και δέχονταν ταυτόχρονα τις ανεπάρκειες και την αναποτελεσματικότητα των τοπικών θεσμών, ενώ στις αγροτικές περιοχές οι περισσότεροι ενδιαφερόμενοι υπογράμμισαν το ρόλο της οικογένειας, των φίλων, των γνωστών και της Εκκλησίας ως παρόχων πρόνοιας (Wódz, Faliszek, Trzeszkowska-Nowak, 2016). Ταυτόχρονα, στις αστικές περιοχές η επιρροή των ΜΚΟ, των κέντρων αλληλεγγύης και των κοινωνικών κινημάτων είναι κατά πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι είναι στις αγροτικές περιοχές. Στα αστικά κέντρα, όπου οι οικογενειακοί δεσμοί και οι δεσμοί της γειτονιάς είναι ασθενέστεροι, τα άτομα και τα νοικοκυριά που πετιούνται έξω από το δίκτυ ασφαλείας της κρατικής πρόνοιας, όπως οι παράνομοι μετανάστες και οι παράνομες μετανάστριες ή τα μέλη εθνοτικών μειονοτήτων, τείνουν να βρίσκουν πρόνοια μόνο μέσα σε αυτούς και μέσω αυτών των θεσμών.

Αν και υπάρχουν γενικές τάσεις σε όλες τις κοινωνίες, η εξάρτηση των νοικοκυριών από τους τοπικούς θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας εξαρτάται και από τις ανισότητες μεταξύ των αστικών και των αγροτικών δήμων και περιφερειών αλλά και στο εσωτερικό τους. Παρότι η διάκριση μεταξύ αστικού-αγροτικού είναι χρήσιμη, δεν είναι επαρκής για την κατανόηση της άνισης πρόσβασης σε υπηρεσίες πρόνοιας ανάμεσα στις περιοχές. Περιοχές με μεγαλύτερη πρόσβαση σε προνοιακούς πόρους τείνουν να τα πηγαίνουν καλύτερα με όρους προνοιακών παροχών απ' ό,τι περιοχές που αντιμετωπίζουν εμπόδια και οι οποίες δεν έχουν επαρκή τεχνογνωσία και δικτύωση για να συγκεντρώσουν τους απαραίτητους πόρους προκειμένου να χρηματοδοτήσουν προγράμματα πρόνοιας. Στην ισπανική και στην ελληνική περίπτωση, για παράδειγμα, οι αστικές περιοχές που ερευνηθήκαν είχαν πιο περιορι-

σμένη πρόσβαση σε πόρους απ' ό,τι οι αγροτικές. Για παράδειγμα, στην ελληνική μελέτη περίπτωσης, η αγροτική περιοχή είναι μια σχετικά μη προνομιούχα περιοχή λόγω της υψηλής ανεργίας και της απουσίας επαγγελματικών προοπτικών, όμως οι τοπικές αρχές, τα εργατικά συνδικάτα και τα νοικοκυριά έχουν μεγάλη εμπειρία στη διεκδίκηση παροχών και πόρων για την αντιμετώπιση της ανεργίας και για την εξασφάλιση επιδομάτων για τους ανέργους. Αντιθέτως, η αστική περιοχή αποτελεί μέρος ενός μεγάλου δήμου της Ελλάδας, του Δήμου Αθηναίων, ο οποίος έχει άφθονους προνοιακούς πόρους. Λόγω του μεγάλου ποσοστού μεταναστών στην περιοχή, ωστόσο, η περιοχή είναι παραμελημένη και οι κεντρικές δημοτικές αρχές την αγνοούν, με αποτέλεσμα η πρόσβαση στους πόρους να είναι περιορισμένη. Γενικά, οι κάτοικοι που είναι μετανάστες/ριες και μέλη εθνοτικών μειονοτήτων έχουν μειωμένη πρόσβαση και πολύ περιορισμένη εμπειρία σε προγράμματα πρόνοιας ή αποκλείονται εντελώς από αυτά διότι δεν έχουν τα απαραίτητα νομιμοποιητικά έγγραφα. Σε γενικές γραμμές, η «τοπικοποίηση» και η τάση για εξάρτηση από τοπικές δομές πρόνοιας στηρίζεται σε προϋπάρχουσες ανισότητες, οι οποίες φαίνεται να ενισχύονται όταν επιχειρείται η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο.

Ο βαθμός αποκέντρωσης των συστημάτων πρόνοιας ποικίλλει σημαντικά ανάμεσα στα κράτη μέλη, με την Ισπανία και την Πορτογαλία να έχουν τις πιο αποκεντρωμένες δομές. Ορισμένες κριτικές επισημαίνουν ότι στα κράτη μέλη της ΕΕ, ειδικά σε αυτά που υλοποιούν προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής, η στροφή προς την τοπική πρόνοια έχει υπονομεύσει την κοινωνική συνοχή και έχει ενισχύσει τις κοινωνικές ανισότητες (Andreotti κ.ά., 2010). Από αυτή την οπτική, η ανάπτυξη της πρόνοιας σε τοπικό επίπεδο συχνά εντείνει τις προϋφιστάμενες ανισότητες μεταξύ και εντός των περιφερειών, μια και η πρόσβαση σε οικονομικούς και κοινωνικούς πόρους και η ικανότητα χρηματοδότησης της πρόνοιας διαφέρει ανάμεσα στους τοπικούς θεσμούς (Johansson και Panican, 2016).

3.3 ΚΑΘΕΤΗ ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΤΗΤΑ: ΜΕΤΑΤΟΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΥΘΥΝΗ ΤΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΣΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Από τη δεκαετία του 1990 υπάρχει η τάση στους θεσμούς της ΕΕ να ενθαρρύνουν και να στηρίζουν τη μεταβίβαση της εξουσίας και των αρμοδιοτήτων για την πρόνοια από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο. Αυτή η πίεση νομιμοποιείται από επιχειρήματα που θεωρούν ότι η τοπική πρόνοια είναι πιο «αποτελεσματική, πιο συμμετοχική (δημοκρατική) και πιο βιώσιμη» (Adreotti κ.ά., 2010: 3). Η στροφή της πολιτικής της ΕΕ προς την τοπική πρόνοια, συχνά αναφερόμενη και ως «κάθετη επικουρικότητα», (vertical subsidiarity) έχει εισαχθεί στη χάραξη πολιτικής κυρίως για να μειώσει το κόστος και την πολυπλοκότητα των εθνικών διοικητικών διαδικασιών και να απαντήσει στην κρίση νομιμοποίησης των συστημάτων πρόνοιας που αντιμετωπίζουν την αυξανόμενη ετερογένεια και ποικιλομορφία των αιτούντων και των δικαιούχων προνοιακών υπηρεσιών (Brenner, 2004· Ferrera, 2005· Moulart, Swynge-douw και Wilson, 1988).

Η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο έχει σημαντικές επιπτώσεις στην ανθεκτικότητα των νοικοκυριών, οι οποίες ποικίλλουν ανάλογα με το βαθμό αποκέντρωσης που έχουν επιτύχει τα διαφορετικά συστήματα πρόνοιας. Στα περισσότερα κράτη μέλη της ΕΕ η αποκέντρωση των αρμοδιοτήτων περιορίζεται σε συγκεκριμένους τομείς κοινωνικής πολιτικής, κυρίως στην εκπαίδευση, τη στέγαση, τη φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων. Σε μερικά κράτη μέλη της ΕΕ, ωστόσο, οι δήμοι αναλαμβάνουν την ευθύνη για την εφαρμογή πολιτικών που στοχεύουν στην καταπολέμηση της ανεργίας, όπως για παράδειγμα η βραχυχρόνια απασχόληση στο δημόσιο και τα σχήματα επιταγών κατάρτισης (voucher) στην Ελλάδα ή τα προγράμματα απασχόλησης στη Φινλανδία (Καμπούρη, Μαρινούδη και Πετράκη, 2016· Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016).

Η διαδικασία της μεταφοράς της πρόνοιας σε τοπικό επίπεδο σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ εγείρει το ερώτημα του εάν η στροφή προς το τοπικό έχει ως αποτέλεσμα μόνο τη μεταβίβαση της ευθύνης της διοικητικής και γραφειοκρατικής διαδικασίας ή εάν αφορά και πιο ουσια-

στικές μορφές αποκέντρωσης, συμπεριλαμβανομένης της συμμετοχής των τοπικών θεσμών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Ένα επιπλέον ζήτημα σχετίζεται με το βαθμό της αυτονομίας την οποία έχουν οι τοπικοί θεσμοί σε ό,τι αφορά την πρόνοια, περιλαμβανομένης της ικανότητάς τους να αντιμετωπίζουν τις τοπικές ιδιαιτερότητες, τις στερήσεις, την ανεργία, την εξάρτηση και τη φτώχεια με πολιτικές που έχουν σχεδιαστεί και οι οποίες εστιάζουν στις πιο ευάλωτες περιοχές, σε εθνικές μειονότητες ή κοινωνικές ομάδες (Andreotti κ.ά., 2010: 3).

Αν και η μετατόπιση των πολιτικών αρμοδιοτήτων από το εθνικό στο τοπικό είναι ορατή σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ, η τοπική πρόνοια περιορίζεται τις περισσότερες φορές στην εφαρμογή των πολιτικών οι οποίες είναι σχεδιασμένες και των οποίων η διαχείριση γίνεται από τις κεντρικές κυβερνήσεις. Οι τοπικές αρχές και οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών σπάνια χαίρουν αυτονομίας και συνήθως διαδραματίζουν δευτερεύοντα και σε μεγάλο βαθμό γραφειοκρατικό ρόλο στη χάραξη πολιτικής, ιδιαίτερα όσον αφορά το σχεδιασμό της πολιτικής, τον προϋπολογισμό και τη διαχείριση. Ως αποτέλεσμα, δεν είναι σπάνιο οι ειδικές ανάγκες των τοπικών κοινοτήτων να αγνοούνται ή να αποσιωπώνται στις πολιτικές αντιμετώπισης της φτώχειας, της ανεργίας και της εξαθλίωσης σε πολλά κράτη μέλη της ΕΕ.

Υπάρχουν δύο εξαιρέσεις σε αυτή την τάση. Πρώτον, υπάρχει το πορτογαλικό σύστημα πρόνοιας, το οποίο ιδρύθηκε πριν τη στροφή προς την τοπικότητα της δεκαετίας του 1990, και βασίζεται κυρίως στη συνεργασία μεταξύ του κράτους και των θεσμών της κοινωνικής οικονομίας. Θέτοντας εξαρχής ως στόχο τη στήριξη και τη χρηματοδότηση ομάδων και οργανώσεων που ήδη λειτουργούσαν σε δράσεις κατά της φτώχειας και υπέρ της κοινωνικής προστασίας, το πορτογαλικό σύστημα πρόνοιας έχει προωθήσει δίκτυα συνεργασίας σε τοπικό επίπεδο τα οποία είναι ικανά να πάρουν μέρος και να επηρεάσουν τη λήψη αποφάσεων σε διαφορετικά επίπεδα της διαδικασίας χάραξης πολιτικής. Έτσι, τα πορτογαλικά δημοτικά συμβούλια παίζουν έναν ενεργό ρόλο σε ένα πρόγραμμα με τίτλο Κοινωνικό Δίκτυο, του οποίου ο σκοπός είναι να διαχειριστεί και να συντονίσει διαφορετικούς κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς παράγοντες που εξειδικεύονται σε δράσεις

καταπολέμησης της φτώχειας και σε δράσεις κοινωνικής ανάπτυξης. Τα δημοτικά συμβούλια είναι υπεύθυνα για τις λεγόμενες «Επιτροπές Τοπικής Κοινωνικής Δράσης», οι οποίες ενσωματώνουν τις αποκεντρωμένες κρατικές κοινωνικές υπηρεσίες, τις ΜΚΟ και τα συμβούλια των ενοριών. Μέσω των κοινωνικών δικτύων παρέχεται η δυνατότητα στα δημοτικά συμβούλια, τις ΜΚΟ και θεσμούς της κοινωνικής οικονομίας να παίξουν έναν ενεργό ρόλο στην πολιτική διάγνωση. Τα δημοτικά συμβούλια αναλαμβάνουν την ευθύνη να συντάσσουν κάθε χρόνο ένα Σχέδιο Κοινωνικής Ανάπτυξης, το οποίο διέπει όλες τις δράσεις τους όπως και τις δράσεις των κοινωνικών εταίρων τους. «Το κοινωνικό δίκτυο βασίζεται στην αρχή της επικουρικότητας, μέσω της οποίας τα υφιστάμενα προβλήματα λύνονται τοπικά και ολιστικά. Δράσεις υψηλότερου επιπέδου απαιτούνται μόνο όταν τα τοπικά μέσα αποδειχθούν ανεπαρκή» (Carucha, Calado και Estêvão, 2016: 9).

Δεύτερον, υπάρχει το ισπανικό σύστημα πρόνοιας το οποίο είναι πολύ αποκεντρωμένο. Διαιρείται σε τρία επίπεδα (κρατικό, περιφερειακό και τοπικό) και εκχωρεί σημαντικές αρμοδιότητες και ορισμένη ικανότητα λήψης αποφάσεων στις τοπικές αρχές, όπως για την κοινωνική στέγαση στις αστικές περιοχές, για επιδόματα και βοηθήματα, για κέντρα φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων και για προγράμματα προσωρινής απασχόλησης. Το ζήτημα της μεταβίβασης ουσιαστικών αρμοδιοτήτων από το κράτος σε τοπικούς θεσμούς γίνεται πιο επιτακτικό στο πλαίσιο της κοινωνικοοικονομικής κρίσης και της λιτότητας. Ένα από τα ευρήματα της έρευνας RESCuE είναι ότι όπου έχουν εφαρμοστεί πολιτικές λιτότητας από τις κεντρικές κυβερνήσεις (Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ισπανία) επιβλήθηκαν μεγάλες περικοπές στις κοινωνικές υπηρεσίες, στα προνοιακά επιδόματα και βοηθήματα, ενώ αυξήθηκε και η φορολογία, γεγονός τα οποία είχαν καταστροφικές συνέπειες στην ικανότητα των πολιτών και των μεταναστών/ριών να παραμείνουν ανθεκτικοί/ές σε περιόδους κρίσης. Όπως καταδεικνύουν παραδείγματα από την Ελλάδα, την Ιρλανδία, την Πορτογαλία και την Ισπανία, οι τυπικοί και άτυποι τοπικοί θεσμοί υπήρξαν καθοριστικοί στη δημιουργία εφήμερων ή πιο μακροχρόνιων δομών, όπως τα συσσίτια και οι συλλογικές κουζίνες, τα δελτία τροφίμων, οι ξενώνες για αστέγους και

οι ειδικές κοινωνικές υπηρεσίες για τους άπορους σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Στην ισπανική περίπτωση υπάρχει ακόμα και μια πλατφόρμα κατά των εξώσεων, η οποία παρέχει πληροφόρηση και συντονισμό της στήριξης εκείνων των νοικοκυριών που αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο εξώσης από το σπίτι τους (Martín και de Castro, 2016).

Σε αυτό το πλαίσιο, πολλοί τοπικοί θεσμοί (όπως δήμοι, ΜΚΟ, θρησκευτικές οργανώσεις ή κέντρα αλληλεγγύης) έχουν γίνει οι πρωταρχικές ή ακόμα και οι μόνες πηγές πρόνοιας για άπορα άτομα και νοικοκυριά που στερούνται κοινωνικών δεσμών και δικαιωμάτων λόγω της κοινωνικής απομόνωσης που προκαλείται από τη φτώχεια, την ανεργία, ή και την παρανομία. Παρ' όλ' αυτά, οι τοπικοί θεσμοί πρόνοιας εξακολουθούν να μένουν στο περιθώριο κατά τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων σχετικά με τις πολιτικές πρόνοιας και να υπομένουν μεγάλες περικοπές στους προϋπολογισμούς τους που υπονομεύουν την ικανότητά τους να παράσχουν βοήθεια και αλληλεγγύη σε ευάλωτες ομάδες. Όπως επιχειρηματολογεί ένας πληροφοριοδότης στη βρετανική μελέτη περίπτωσης:

Ο αντίκτυπος όλων αυτών των περικοπών, η διαχείριση και η υλοποίηση των συγκεκριμένων περικοπών προς τον κόσμο, έχει δοθεί στις τοπικές αρχές, οπότε το φταίξιμο πέφτει στις τοπικές αρχές, ξέρεις, αυτοί χειρίζονται την κατάσταση, αυτών η χρηματοδότηση κόπηκε, εκείνοι έρχονται σε επαφή με τον κόσμο του οποίου τα επιδόματα κοπήκανε, αυτοί πρέπει να βρουν τη λύση, ξέρεις, τοπικά, αυτοί πρέπει να βρουν τη λύση, οπότε ο κόσμος τα έχει βάλει με τις τοπικές αρχές (Donoghue και Dagdeviren, 2016: 9).

Από αυτή την οπτική, η συνεχιζόμενη προσπάθεια να μεταφερθεί τοπικά η ευθύνη της πρόνοιας σε περιόδους λιτότητας έχει δεχτεί δριμεία κριτική από ορισμένους ακαδημαϊκούς ως μια πολιτική που εξυπηρετεί μικροπολιτικούς σκοπούς. Ενώ η τοπική πρόνοια θεωρείται ότι μειώνει το κόστος υλοποίησης προνοιακών πολιτικών, επιτρέπει επίσης στις κεντρικές κυβερνήσεις και στις πολιτικές δυνάμεις να αποποιηθούν τις ευθύνες τους για την εμπλοκή τους στην επιβολή των πολιτικών λιτότητας, οι οποίες περιλαμβάνουν περικοπές στην πρόνοια και οι οποίες

δημιούργησαν εξαρχής τις συνθήκες έκτακτης ανάγκης (Featherstone κ.ά., 2012). Επομένως, η ανάπτυξη της πρόνοιας στο τοπικό επίπεδο έχει χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο της λιτότητας ως ένας τρόπος για τη μετάθεση της ευθύνης εφαρμογής ενός ανεπαρκούς προγράμματος πρόνοιας από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο, ενώ διατηρείται ο συγκεντρωτικός κυβερνητικός έλεγχος στη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε εθνικό επίπεδο.

Ένα άλλο ζήτημα το οποίο συναντάται στην Τουρκία και την Ελλάδα σχετίζεται με τα προβλήματα της διαφθοράς και των πελατειακών σχέσεων που ανακύπτουν σε τοπικό επίπεδο. Η ανάπτυξη της πρόνοιας στο τοπικό επίπεδο δημιουργεί εξαρτήσεις των πολιτών από τις τοπικές πολιτικές ελίτ. Στην περίπτωση της Τουρκίας, ο έλεγχος των δήμων από το κυβερνών κόμμα δημιουργεί μορφές αποκλεισμού και ένταξης πολιτών.

Αυτές οι συνυφασμένες άτυπες και τυπικές δομές ελέγχονται κατά κύριο λόγο από το κυβερνών κόμμα και τους δήμους του και αποκλείουν μεγάλα κομμάτια του πληθυσμού. Σύμφωνα με αρκετούς ερωτώμενους, το υφιστάμενο κοινωνικό χάσμα δημιουργεί σοβαρά εμπόδια στην πρόσβαση ορισμένων φτωχών σε πόρους. Για παράδειγμα, το να είναι κανείς μέλος της αίρεσης των Αλεβιτών μειώνει την πιθανότητά του να πάρει κοινωνικό βοήθημα. Η συνομιλήτρια U9 (Γ, 42) θεωρεί πως ακόμα και αν έκαναν αίτηση για βοήθεια σε πολλά κρατικά ιδρύματα, δεν θα τα κατάφερναν λόγω της θρησκευτικής τους αίρεσης. Η κοινή απάντηση των Αλεβιτών και πολλών άλλων υποδεικνύει ότι υπάρχει μια προκατάληψη ενάντια στους Αλεβίτες όσον αφορά την πρόσβαση στα κοινωνικά βοηθήματα. Φαίνεται ότι οι Αλεβίτες μπορούν να είναι μέρος ενός δικτύου βοήθειας, αλλά μόνο αν γίνουν μέρος της τοπικής πολιτικής του κυβερνώντος κόμματος (Şengül, Aytekin και Roğraz, 2016: 18).

Αυτές οι μορφές αποκλεισμού από την πρόνοια στη βάση εθνοτικών, θρησκευτικών και κυρίως πολιτικών γραμμών είναι επίσης εμφανείς στην αγροτική μελέτη περίπτωσης της Ελλάδας, όπου οι ελίτ των πολιτικών κομμάτων, των οποίων η εκλογική ελκυστικότητα έχει μειωθεί, συνεχίζουν να έχουν δύναμη σε τοπικούς θεσμούς λόγω της ικα-

νόητάς τους να ελέγχουν την πρόσβαση στην πρόνοια. Ιδιαίτερα η πρόσβαση σε προγράμματα προσωρινής απασχόλησης και κατάρτισης των οποίων η διαχείριση γίνεται από τους δήμους παρέχει μια δεξαμενή πιθανών ψηφοφόρων, πρωτίστως σε περιοχές όπου οι ευκαιρίες απασχόλησης εκτός της παραοικονομίας είναι σπάνιες ή ακόμα και ανύπαρκτες. Όπως σημειώνει και ένας πληροφοριοδότης στη μελέτη περίπτωσης των Şengül, Aytekin και Roğraz, «η κοινωνική ενίσχυση» παρουσιάζεται «ως ένα δώρο σε αυτούς που έχουν ανάγκη ακόμα και αν αποτελεί συνταγματική ευθύνη» (Şengül, Aytekin και Roğraz, 2016: 17). Οι τοπικές δομές πρόνοιας χρησιμοποιούνται από τις πολιτικές ελίτ για την ενίσχυση της κυριαρχίας τους σε τοπικό πλαίσιο και την κατοχύρωση του ελέγχου τους στα πελατειακά δίκτυα που τις συντηρούν στην εξουσία.

3.4 ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΤΗΤΑ: Ο ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΦΟΡΕΩΝ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Μια από τις πιο σημαντικές διαστάσεις της μετατόπισης του πλαισίου προνοιακής πολιτικής από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο είναι ότι συνδέεται με τον πολλαπλασιασμό των δρώντων που εμπλέκονται στις πολιτικές πρόνοιας, αυτό που συχνά ονομάζεται «οριζόντια επικουρικότητα» (Andreotti κ.ά., 2010). Προβλέπεται ότι στο τοπικό επίπεδο οι δήμοι και οι περιφέρειες, αλλά και πολλοί άλλοι δρώντες –από ΜΚΟ, φιλανθρωπικές οργανώσεις, τοπικές ομάδες και συλλόγους έως νοικοκυριά και μεμονωμένα άτομα– θα παράσχουν επιπλέον διεξόδους και πόρους για την κατανομή των προνοιακών παροχών σε όλη την κοινωνία. Αυτή η διάσταση της τοπικής πρόνοιας έχει συνδεθεί με τις «προνοιακές καινοτομίες», οι οποίες αναμένεται να παράσχουν νέες μορφές πρόνοιας που θα έχουν ένα θετικό αντίκτυπο όχι μόνο στους δικαιούχους αλλά και στην ευρύτερη κοινότητα.¹ Ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης σημασίας της οριζόντιας επικουρικότητας, η τοπική πρόνοια σε πολλά ευρωπαϊκά πλαίσια βασίζεται σε τυπικές και άτυπες συμμαχίες και συνεργασίες μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών θεσμών.

Στις περιπτώσεις που ερευνήσαμε στο RESCuE, παρατηρήθηκε ευρέως η μεταφορά συγκεκριμένων προνοιακών καθηκόντων σε ΜΚΟ, συλλόγους και ομάδες, τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην πολωνική, υπάρχει πικρία και έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στις ΜΚΟ επειδή θεωρούνται ανεπαρκείς και επιβαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις υπήρχε θετική άποψη για τους μη κρατικούς δρώντες. Εξαρτώνται ολοκληρωτικά από την κρατική χρηματοδότηση και οι δράσεις τους καθορίζονται από κεντρικά σχεδιασμένους στόχους και σκοπούς, τιθέμενους από τις εθνικές κυβερνητικές αρχές που σχεδιάζουν προνοιακές πολιτικές. Η οικονομική κρίση και οι πολιτικές λιτότητας που επιβάλλονται σε πολλά κράτη μέλη της ΕΕ έχουν προκαλέσει ρωγμές σ' αυτές τις συνεργασίες και καθίσταται πλέον δύσκολο να διατηρηθούν ανάλογες συμπράξεις δημοσίου και ιδιωτικού τομέα. Σύμφωνα με την ιρλανδική έκθεση (Dagg και Grey, 2016), πριν το 2009 η πλειονότητα των μη κυβερνητικών παροχών στην Ιρλανδία βασίζεται στην κρατική χρηματοδότηση και τείνει να αναπαράγει την προϋφιστάμενη κρατική ατζέντα για την πρόνοια. Αυτά άρχισαν από τη «διαδικασία κοινωνικής συνεργασίας», η οποία ξεκίνησε τη δεκαετία του 1990, με σκοπό τη δημιουργία συναίνεσης μεταξύ του κράτους, των εργοδοτών, των εργατικών συνδικάτων και ομάδων της κοινωνίας, των πολιτών και των κοινοτήτων. Οι δραματικές περικοπές στη χρηματοδότηση που υιοθετήθηκαν μετά τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής του 2009, σε συνδυασμό με την ακαμψία των γραφειοκρατικών διαδικασιών όσον αφορά τις αιτήσεις για κρατική χρηματοδότηση, αύξησαν τις εσωτερικές πιέσεις και τον ανταγωνισμό μεταξύ των οργανώσεων αυτών για χρηματοδότηση και μείωσαν την ικανότητά τους να συνεχίσουν επιτυχείς στρατηγικές του παρελθόντος (Gallagher κ.ά., 2016). Στο πλαίσιο των αυξημένων περικοπών στην πρόνοια η ικανότητα πολλών ΜΚΟ και συλλόγων να παράσχουν υπηρεσίες μειώνεται, καθιστώντας ασταθείς τις συμπράξεις δημοσίου-ιδιωτικού τομέα οι οποίες συντηρούσαν την ανθεκτικότητα στο παρελθόν.

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ωστόσο, οι ΜΚΟ ασκούν ολοένα και μεγαλύτερη επιρροή στην παροχή προνοιακών υπηρεσιών για άπορα

άτομα και νοικοκυριά που δεν μπορούν πλέον να διεκδικήσουν πρόσβαση σε εθνικούς και τοπικούς προνοιακούς θεσμούς. Μια σημαντική λειτουργία την οποία εκτελούν οι ΜΚΟ είναι ότι βοηθούν και καθοδηγούν ευάλωτα άτομα. Η βοήθεια σε αιτούντες κοινωνική πρόνοια να πλοηγηθούν στην άκαμπτη κατηγοριοποίηση, τις περίπλοκες γραφειοκρατικές διαδικασίες και τις αγχωτικές και απαιτητικές διαδικασίες ελέγχου, είναι μια πολύτιμη και απαραίτητη υπηρεσία, η οποία επηρεάζει σημαντικά την καθημερινότητα των ατόμων που χρειάζονται την υποστήριξη των κοινωνικών υπηρεσιών. Τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Βρετανία, ο ρόλος των ΜΚΟ ενισχύθηκε την περίοδο της κρίσης. Εν μέρει λόγω του αυξημένου αριθμού των φτωχών και άπορων ανθρώπων και εν μέρει λόγω των περικοπών λιτότητας στο κράτος πρόνοιας, οι ΜΚΟ έχουν αναλάβει από το κράτος στοιχειώδεις υπηρεσίες πρόνοιας που εγγυώνται την επιβίωση μεγάλου αριθμού νοικοκυριών.

Στη Γερμανία, το κορπορατίστικο μοντέλο επεκτείνεται σε μη κυβερνητικούς οργανισμούς, οι οποίοι εργάζονται μαζί με τις τοπικές αρχές και το κράτος για να παράσχουν και να διαχύσουν προνοιακές υπηρεσίες, όμως η ικανότητα αυτών των οργανισμών να επηρεάσουν τις προτεραιότητες και τις ανάγκες βάσει της εμπειρίας τους είναι περιορισμένη. Οι περισσότερες ΜΚΟ, θρησκευτικές και φιλανθρωπικές οργανώσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν ως «εναλλακτικές πηγές ανθεκτικότητας», δεδομένου ότι λαμβάνουν τους πόρους τους και εξαρτώνται αποκλειστικά από την κρατική χρηματοδότηση. Θα πρέπει να ιδωθούν περισσότερο ως «συμπληρωματικές και διασυνδεδεμένες» με την κρατική πρόνοια (Promtberger, Müller και Boost, 2016: 22). Ακόμα και σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, όπως κατά τη διάρκεια προσφυγικών κρίσεων, όταν τα κοινωνικά κινήματα κινητοποιούνται περισσότερο, για την παροχή έκτακτης αλληλέγγυας στήριξης σε άπορες ομάδες (φαγητό, στέγη, νομικές συμβουλές), το κράτος πρόνοιας τείνει να υποκαθιστά γρήγορα αυτές τις οργανωμένες από τα κάτω προς τα πάνω πρωτοβουλίες αλληλεγγύης και να παίρνει τον έλεγχο της έκτακτης ανακούφισης και πρόνοιας.

Στην άλλη μεριά του φάσματος, η ελληνική και η ισπανική περίπτωση αποτελούν ενδιαφέρουσες εξαιρέσεις στη γενική εξάρτηση των

οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών από το κράτος. Στην Ισπανία, αν και οι ΜΚΟ εξαρτώνται από την κρατική χρηματοδότηση τείνουν να είναι ιδιαίτερα επικριτικές απέναντι στις κυρίαρχες κρατικές πολιτικές. Επιπλέον, κινήματα όπως αυτό κατά των εξώσεων έχουν σφυρηλατημένους δεσμούς με ΜΚΟ και τοπικούς θεσμούς πρόνοιας, οι οποίοι αφηφούν τις συγκεντρωτικές κρατικές πολιτικές πρόνοιας (Martín και de Castro, 2016).

Δεδομένης της σχετικής υπανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, κοινής σε όλα τα μεσογειακά μοντέλα, με το ξέσπασμα της κρίσης δημιουργήθηκε ένα προνοιακό κενό. Αυτό το κενό καλύφθηκε από άτυπες, οργανωμένες από τα κάτω προς τα πάνω πρωτοβουλίες πρόνοιας. Κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της κρίσης στην Ελλάδα αυτά τα κέντρα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανθεκτικότητα, μιας και παρείχαν ορισμένες απαραίτητες λειτουργίες πρόνοιας που βρίσκονταν εκτός και συχνά σε αντίθεση προς το κεντρικό κράτος, τους δήμους αλλά και ενάντια στην καπιταλιστική λογική της εμπορευματοποίησης των κοινωνικών υπηρεσιών. Μολονότι οι από τα κάτω προς τα πάνω πρωτοβουλίες δεν διαθέτουν άλλους πόρους εκτός από τις συνεισφορές σε είδος και σε χρόνο των συμμετεχόντων, πολλαπλασιάζονταν καθώς τα κοινωνικά κινήματα γίνονταν ισχυρότερα και η κρίση βάθαινε, καθιστώντας ολοένα και περισσότερο κόσμο άπορο και απογυμνωμένο. Σταδιακά, ωστόσο, οι κρατικές και τοπικές αρχές επιτέθηκαν σε αυτές τις δομές, θεωρώντας τες «επικίνδυνες» για τη δημόσια υγεία και βλαβερές για την κοινωνική συνοχή. Η απουσία κρατικής στήριξης για τις συγκεκριμένες δομές που έφτανε μέχρι το σημείο του κλεισίματος από την αστυνομία κατειλημμένων κτιρίων όπου φιλοξενοούνταν κέντρα αλληλεγγύης, συνοδευτήκε από αναδυόμενα προγράμματα των δήμων που «μιμούσαν» αυτές τις επιτυχείς πρωτοβουλίες και δημιουργούσαν παρόμοιες δομές μέσα στο επίσημο σύστημα πρόνοιας. Από πολλές απόψεις οι δημοτικές δομές πρόνοιας παρέχουν σήμερα προνοιακή στήριξη, όμως ο από τα πάνω προς τα κάτω χαρακτήρας τους υπονομεύει τη δημόσια απήχηση και την αποτελεσματικότητά τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η λήψη βοήθειας από τους εν λόγω θεσμούς ενέχει το στίγμα της φτώχειας και της απορίας.

Βασιζόμενα πάνω σε μια παραδοσιακά αριστερή και αναρχική κουλτούρα, πολλά άτυπα κέντρα αλληλεγγύης εξακολουθούν να λειτουργούν σε μία ανταγωνιστική και συχνά συγκρουόμενη σχέση με τους τοπικούς θεσμούς, τις φιλανθρωπικές οργανώσεις και τις ΜΚΟ. Αυτά τα κέντρα αλληλεγγύης βρίσκονται συχνά σε κατελημμένα ή νοικιασμένα κτίρια όπου λειτουργούν κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, συλλογικές κουζίνες, κοινωνικά παντοπωλεία, παζάρια ανταλλαγής και τράπεζες χρόνου. Σε αντίθεση με όλες τις άλλες δομές αλληλεγγύης, συμπεριλαμβανομένων εκείνων των δήμων και των ΜΚΟ, τούτες οι από τα κάτω προς τα πάνω πρωτοβουλίες λειτουργούν στη βάση της κοινής λήψης αποφάσεων, δεδομένου ότι όλες οι αποφάσεις λαμβάνονται από συλλογικές συνελεύσεις που αποτελούνται από τους ακτιβιστές και τους δικαιούχους που συμμετέχουν σε αυτά τα πειράματα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι μετά από το τέλος της έρευνας πεδίου μας έγιναν πολλές νέες καταλήψεις, στις οποίες ιδρύθηκαν κέντρα υποδοχής για πρόσφυγες και μετανάστες. Η διαχείριση αυτών των κέντρων γίνεται από τις γενικές συνελεύσεις των ακτιβιστών και των μεταναστών ή προσφύγων.

Η ενδιαφέρουσα πλευρά της εμπειρίας αυτών των άτυπων, από τα κάτω δομών αλληλεγγύης είναι πως δεν σχετίζονται με κανενός είδους στίγμα, μια και οι περισσότεροι δικαιούχοι παίρνουν ενεργό μέρος στη λήψη των αποφάσεων και στην καθημερινή λειτουργία των κέντρων. Αυτή η αίσθηση του να είναι κανείς μέρος ενός κοινού σχεδίου με το να μαγειρεύει, να μεταφέρει αγαθά, να καθαρίζει, να συλλέγει, να οργανώνει και να διαδηλώνει, παρά να είναι απλώς ένα υποκείμενο που δέχεται τη βοήθεια του κράτος ή των ΜΚΟ, είναι αρκετά σημαντική. Το να συνεισφέρει κανείς ενώ ταυτόχρονα ωφελείται από αυτές τις δομές κάνει την πρόνοια πολύ λιγότερο προβληματική και στιγματίζει λιγότερο απ' ό,τι σε άλλο πλαίσιο, ενώ παρέχει τρόπους ενδυνάμωσης που λείπουν από τις αφηγήσεις των ωφελούμενων πιο τυπικών, από τα πάνω προς τα κάτω δημόσιων και ιδιωτικών δομών πρόνοιας.

Έτσι, η ανθεκτικότητα που πηγάζει από την ενεργό συμμετοχή σε τέτοιες κοινές πολιτικές δράσεις στην Ελλάδα μπορεί να συγκριθεί με την ανθεκτικότητα που προκύπτει από τα κοινωνικά κινήματα στη Γερμανία, τα οποία φαίνονται πολύ πιο ατομικιστικά αν και ακολουθούν

τις αρχές της συμμετοχικής λήψης αποφάσεων. Η γερμανική μελέτη παρέχει παραδείγματα ανθεκτικότητας νοικοκυριών τα οποία συνδέονται σε γενικές γραμμές με τα κοινωνικά κινήματα της πράσινης/περιβαλλοντικής και εναλλακτικής οικονομίας ή και με το γυναικείο κίνημα, τα οποία υιοθετούν στρατηγικές περιβαλλοντικής συνείδησης, προκειμένου να επιβιώσουν, ενώ ελαχιστοποιούν την πιθανή βλάβη που προκαλούν στο περιβάλλον (Promberger, Müller και Boost, 2016). Κάποια τέτοια νοικοκυριά, όπως αντίστοιχα νοικοκυριά ή άτομα που συμμετέχουν στα κοινωνικά κινήματα στην Ελλάδα, συμμετέχουν σε πρακτικές επιβίωσης εκτός του κυρίαρχου και περιβαλλοντικά ζημιολόγου καπιταλιστικού πλαισίου. Εντούτοις, σε αντίθεση με τις στρατηγικές ανθεκτικότητας των ελληνικών κοινωνικών κινήματων, δεν φαίνεται να βρίσκονται σε ανταγωνιστική σχέση με τις κρατικές και τοπικές αρχές, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις τα νοικοκυριά αποφεύγουν τις τυπικές δομές πρόνοιας για ιδεολογικούς λόγους. Παρά τις διαφορές, πρέπει να τονιστεί ότι αμφότερα τα σχήματα ανθεκτικότητας που πηγάζουν από τις εναλλακτικές ιδεολογίες και τον ακτιβισμό δεν στιγματίζουν. Και στις δύο περιπτώσεις, τα νοικοκυριά περιγράφουν τις εμπειρίες ανθεκτικότητας ως ενδυναμωτικές, που τα καθιστούν κοινωνικά πιο ενεργά και ικανοποιημένα με τον τρόπο ζωής τους απ' ό,τι νιώθουν οι παθητικοί παραλήπτες πρόνοιας από το δημόσιο ή από τις ΜΚΟ.

Τέλος, στην Ισπανία φαίνεται ότι υπάρχουν αρκετές ΜΚΟ οι οποίες ασκούν κριτική στις πολιτικές πρόνοιας και είναι ικανές να αμφισβητήσουν τις εθνικές και τοπικές κυβερνητικές πολιτικές. Υπάρχουν ΜΚΟ που υιοθετούν διαδικασίες συλλογικής λήψης αποφάσεων και δίνουν ιδιαίτερη σημασία στην εμπλοκή των πολιτών στη διαδικασία. Αν και δεν έχουν αυτόνομη χρηματοδότηση και δεν είναι κοινωνικά κινήματα, έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν κριτικά αιτήματα και να ασκήσουν πίεση στις κρατικές και τις τοπικές αρχές για τη βελτίωση των προνοιικών τους προγραμμάτων.

Από τη μια πλευρά, οι παρεμβάσεις των ΜΚΟ κάνουν ορατά ορισμένα κενά στο σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών, κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε σύγκρουση νομιμοποίησης. Από την άλλη πλευρά, οι ΜΚΟ συνάπτουν συλλογικές συμφωνίες, τις οποίες η επίσημη διοίκηση δεν

μπορεί να καταφέρει, οπότε η σχέση μερικές φορές περιλαμβάνει τη συνεργασία μεταξύ των δύο. Τελικά, είναι συχνό οι ΜΚΟ και οι θεσμοί να έχουν διαφορετικές ιδεολογικές εννοιολογήσεις σχετικά με το τι είναι (και το τι θα έπρεπε να είναι) το σύστημα πρόνοιας, αλλά αυτό το πλέγμα οργανώσεων εντέλει χρηματοδοτείται κατά βάση από δημόσιους πόρους και συμβάσεις, οπότε οι οργανώσεις είναι ταυτόχρονα εντός και εκτός του επίσημου δημοσίου συστήματος, χρηματοδοτούνται από αυτό ενώ διατηρούν μια σχετικά κριτική οπτική.

Από τη δεκαετία του 1990 οι ευρωπαϊκές αρχές για την οριζόντια και την κάθετη επικουρικότητα έχουν μεταμορφώσει τα συστήματα πρόνοιας στην ΕΕ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την τοπική ανάπτυξη της πρόνοιας και μια μεγαλύτερη ποικιλομορφία τοπικών δρώντων που εμπλέκονται στην πρόνοια με την ευρύτερη έννοια της λέξης. Η τοπική πρόνοια παραμένει περιορισμένη στα περισσότερα κράτη, με εξαίρεση την Πορτογαλία και την Ισπανία, ενώ οι ΜΚΟ ακόμα αντιμετωπίζονται με καχυποψία σε αρκετές περιοχές.

Σημείωση

1. Για παραδείγματα καινοτόμων τοπικών προνοιακών πολιτικών, βλέπε Evers κ.ά., 2014.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ο αντίκτυπος των κυβερνητικών και των μη κυβερνητικών θεσμών πρόνοιας στην ανθεκτικότητα διαφόρων κοινωνικών ομάδων

4.1 ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΕΙΘΑΡΧΗΣΗΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

Στα κράτη με υψηλό επίπεδο παροχών, όπου η γραφειοκρατική οργάνωση του κράτους σχεδιάζεται μεθοδικά και συστηματικά, είναι προφανής ο διπλός και αντικρουόμενος χαρακτήρας του κράτους πρόνοιας ως παρόχου κοινωνικών δικαιωμάτων αλλά και ως μιας μορφής κοινωνικού ελέγχου. Αυτή η διάσταση του κράτους πρόνοιας τονίζεται από κριτικές προσεγγίσεις που προέκυψαν μετά τη δεκαετία του 1990 και οι οποίες αντλούν στοιχεία κυρίως από τις φιλοσοφικές αναλύσεις του Φουκώ, σύμφωνα με τις οποίες υπάρχει μια συνάφεια ανάμεσα στις κοινωνικές πολιτικές και τον κοινωνικό έλεγχο μέσω της παραγωγής κοινωνικών υποκειμένων και κατηγοριών σε λογοθετικό επίπεδο (Αλεξίου, 1998).

Οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις των δικαιούχων επιδομάτων ως «ανεύθυνων», «τεμπέληδων» και «παθητικών» σε συνδυασμό με την εφαρμογή των ενεργητικών πολιτικών στην αγορά εργασίας που απαιτούν αποδείξεις για την προσπάθεια των πολιτών να βρουν απασχόληση, θέτουν τους χρήστες των θεσμών υπό αφόρητη πίεση. Αυτοί οι βιοπολιτικοί τρόποι λειτουργίας του συστήματος πρόνοιας ουσιαστικά οικοδομούν μια εικόνα του «υπεύθυνου πολίτη» και είναι εμφανές τότε οι κυρώσεις και οι περιορισμοί λειτουργούν προς αυτή την κατεύθυνση.

Στην περίπτωση της Γερμανίας, για παράδειγμα, οι περιορισμοί είναι τόσο πολλοί που μερικοί πολίτες αποθαρρύνονται από τη διεκδίκηση επιδομάτων πρόνοιας, τα οποία περιορίζουν την κάθε τους κίνηση. Οι διαδικασίες ελέγχου μπορούν να επεκταθούν στην καθημερινή και προσωπική ζωή των ατόμων και ενδέχεται να πάρουν διαφορετικές μορφές· για παράδειγμα, να γίνουν υπερβολικά χρονοβόρες, αφού μπορεί να υποχρεώνουν κάποιον/α να επισκέπτεται το κοινωνικό γραφείο ή το γραφείο ευρέσεως εργασίας ή να δεχτεί υποχρεωτικά οποιαδήποτε προσφερόμενη θέση εργασίας χωρίς να την έχει επιλέξει.

Πολύ συχνά οι σχέσεις των πολιτών με τους θεσμούς πρόνοιας χαρακτηρίζονται από ενοχές και φόβο, μιας και το στίγμα που αποδίδεται στους χρήστες των θεσμών είναι πολύ έντονο. Στην τυπολογία του Έσπινγκ-Άντερσεν, αυτή η κουλτούρα του στιγματισμού των ανθρώπων σε ανάγκη παραπέμπει στα φιλελεύθερα κράτη πρόνοιας. Το στίγμα είναι δομικό στοιχείο, ιδιαίτερα των δομών πρόνοιας που επιχορηγούνται από ιδιωτικές πρωτοβουλίες, και χρησιμοποιείται ως πρακτική για να αποθαρρύνεται όποιος αντιμετωπίζει δυσκολίες από το να διεκδικεί επιδόματα. Εντούτοις, φαίνεται να χαρακτηρίζει τη δομή των περισσότερων ευρωπαϊκών συστημάτων πρόνοιας, ανεξαρτήτως κατηγοριοποίησής τους. Εξάλλου, όπως υποστηρίζει η Σαμικού, «η έννοια της πρόνοιας δεν περιγράφει μια στατική δομή μέριμνας, αλλά ένα δυναμικό συναρμολόγημα πρακτικών και λόγων με συνεχόμενες μεταβολές στο περιεχόμενό της» (Σαμικού, 2014). Οι δομικές μετατοπίσεις προς τις νεοφιλελεύθερες πρακτικές φαίνεται να αποτελούν την κανονιστική τάση για τα περισσότερα ευρωπαϊκά συστήματα πρόνοιας. Όπως τονίζει ο Λοϊκ Βακάν, το κράτος πρόνοιας στη Δύση βιώνει «τη σταδιακή αντικατάσταση ενός κράτους (ημι)πρόνοιας από ένα κράτος αστυνόμευσης και σωφρονισμού, για το οποίο η ποινικοποίηση του περθηριού και ο σωφρονιστικός περιορισμός των αποστερημένων κατηγοριών επιτελούν το ρόλο της κοινωνικής πολιτικής στον πυθμένα της ταξικής και εθνοτικής ιεραρχίας» (Wasquant, 2009: 41). Σε χώρες τόσο διαφορετικές όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, η Πολωνία, η Πορτογαλία και η Ισπανία, οι ρητορικές του στιγματισμού των πολιτών που βρίσκονται σε ένδεια είναι ορατές, κάτι που μπορεί να υπαινίσσεται ότι η

λογική του συστήματος πρόνοιας στην Ευρώπη επισκιάζεται από τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και πολιτική.

Η ρητορική περί στιγματισμού εντάθηκε ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα της κρίσης του 2008 και τη συνακόλουθη φτώχεια και εξαθλίωση των μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων. Οι αφηγήσεις που στοχοποιούν και μεροληπτούν εναντίον αυτού του πληθυσμού συνδέουν τη χρήση των θεσμών πρόνοιας από τους πολίτες με την απάτη, την ενοχή και την αντικοινωνική συμπεριφορά. Μια παραδειγματική περίπτωση της συγκεκριμένης λογικής πειθάρχησης είναι αυτή του βρετανικού καθεστώτος πρόνοιας, το οποίο περνάει μια σταδιακή διαδικασία αλλαγής τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες. Όπως ρητά υποστηρίζουν οι Χάνκοκ και Μούνεϋ αναφορικά με τη βρετανική πρόνοια: «Ανησυχίες σχετικά με την έλλειψη υπευθυνότητας, τη διάλυση της οικογένειας, την απουσία δεσμών εντός των κοινοτήτων, την αγένεια και βιαιότητα και την αντικοινωνική συμπεριφορά πηγάζουν, σύμφωνα με αυτή την άποψη, από τη διάβρωση των ηθικών αρχών που προκλήθηκε μέσα σε δεκαετίες από την κρατική πρόνοια» (Hancock και Mooney, 2013).

Το σύστημα πρόνοιας και οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, οι οποίες εφαρμόστηκαν ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1980, έχουν θέσει υπερβολικά απαιτητικές προϋποθέσεις προκειμένου να παρασχεθούν τα επιδόματα που χρειάζονται τα άτομα για να παραμείνουν ανθεκτικά. Αυτή η τιμωρητική προσέγγιση έχει ενταθεί από την κρίση του 2008 και μετά την εφαρμογή κυρώσεων και ασφυκτικών ελέγχων. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις των ερωτηθέντων, κατά την εμπειρία συναλλαγών με το σύστημα πρόνοιας συνήθως νιώθουν αβοήθητοι και αβοήθητες. Περιγράφουν αυτές τις διαδικασίες πειθάρχησης ως τραυματικές, ιδιαίτερα όταν τους ζητείται να αποδείξουν ότι ψάχνουν για δουλειά και ότι δεν έχουν κάνει απάτη για να εισπράξουν επιδόματα. Όπως αναφέρει ένας ερωτώμενος:

Το μόνο που κάνουν [οι ATOS]¹ είναι «Πρέπει να κάνεις αυτό το πρόγραμμα εργασίας, αν δεν το κάνεις θα σταματήσουμε, θα σου επιβάλουμε κυρώσεις», εντάξει; Και αυτές οι κυρώσεις είναι αδιάσπαστες, ενώ αν σου επιβληθούν κυρώσεις μια φορά και κάνεις και άλλο λάθος... οι κυρώσεις διαρκούν περι-

σότερο... αν κάνεις τρία λάθη, τότε οι κυρώσεις διαρκούν επ' αόριστο (Donoghue και Dagdeviren, 2016: 9).

Αυτή η ρητορική στη Βρετανία, η οποία στιγματίζει τους ανθρώπους που αιτούνται επιδόματα ως παθητικούς και τεμπέληδες, είναι ιδιαίτερα έντονη και συχνά εσωτερικεύεται από τα ίδια τα υποκείμενα. Όπως επισημαίνει ένας εργαζόμενος σε φιλανθρωπική οργάνωση στο Λονδίνο που ασχολείται με τη στέγαση, «ο κόσμος θα λέει ότι... ω ναι, πολύς κόσμος κάνει αίτηση για επιδόματα» (Donoghue και Dagdeviren, 2016). Όπως επισημαίνεται στη βρετανική έκθεση της έρευνάς μας: «Υπάρχει μια έντονη επιθυμία να δικαιολογήσει κανείς την κατάσταση του/της. Για παράδειγμα, ο Ντέιβ στην Κορνουάλη εφησύχασε τους ερευνητές ότι “αν μπορούσα να εργαστώ θα το έκανα, σας το ορκίζομαι”. Η Μάρτζορι, στο Λονδίνο, ήθελε απεγνωσμένα δουλειά, απευθυνόταν σε κόσμο που ήξερε λέγοντας “Είμαι αγχωμένη, χρειάζομαι να δουλέψω” (Donoghue και Dagdeviren, 2016).

Οι συνομιλητές Στίβεν και η Τζίλιαν, επίσης από τη Βρετανία, ανέφεραν τις εγγενείς πιέσεις των διαδικασιών αναζήτησης εργασίας στην αγροτική περιοχή Πέμπροκσιρ και το εντεινόμενο αίσθημα του να είσαι υπό εξουχιστικό έλεγχο:

‘Έτσι πολύς κόσμος κοιτάει οποιονδήποτε δεν έχει δουλειά, αν είναι απλώς τεμπέληδες και δεν θέλουν να δουλέψουν, ξέρεις, όλα αυτά, πώς να το πω, προσπαθώ να το διατυπώσω σωστά, ξέρεις, ότι ο κόσμος σε κριτικάρει επειδή δεν έχεις δουλειά όμως ποτέ κανείς δεν σου προσφέρει δουλειά, αν πραγματικά το πιστεύανε αυτό δεν θα μου την πρόσφεραν [...]. Το πρώτο πράγμα που μου είπε ο αδελφός της Τζίλιαν είναι «Γεια σου Στίβ», το πρώτο πράγμα που μου είπε, «βρήκες τελικά δουλειά;» αμέσως [...] «Δεν καταλαβαίνω γιατί δεν μπορείς να βρεις δουλειά, εγώ πήγα και βρήκα δουλειά, έτσι απλά», και αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο σκέφτονται οι άνθρωποι (Donoghue και Dagdeviren, 2016).

Οι κρατικές στρατηγικές και καμπάνιες στοχοποίησης αποθαρρύνουν τους ανθρώπους από το να θέσουν τις ανάγκες και τα αιτήματά τους και ταυτόχρονα κάνουν τα άτομα που ωφελούνται από το σύστημα πρόνοιας να αισθάνονται αδύναμα, παθητικά και αβοήθητα, αφού οι απει-

κόνισεις και οι λόγοι που τους στιγματίζουν, τους παρουσιάζουν ως ανήθικους και ανήθικες, κοινωνικά επιλήψιμους/ες, ως κοινωνική επιβάρυνση ή ως ύποπτους/ες για απάτη προκειμένου να παίρνουν επιδόματα. Επιπλέον, τα άτομα που βρίσκονται σε δύσκολη θέση εσωτερικεύουν αυτή τη ρητορική και αναπτύσσουν αισθήματα ενοχής. Στην εθνογραφική του μελέτη σχετικά με την ποινικοποίηση του κόσμου που λαμβάνει βοήθημα στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο Στιούαρτ Κόννορ έδειξε πώς η κυβέρνηση των Νέων Εργατικών το 2000 διαμόρφωσε ένα διαχωρισμό μεταξύ των άξιων και των ανάξιων φτωχών. Προκειμένου να εντοπιστούν οι ύποπτοι για απάτη εις βάρος του κράτους διενεργήθηκε σχετική επιχείρηση (Καμπάνια Καταπολέμησης της Απάτης των Επιδομάτων).² Για να εντοπίσουν όσους όντως διέπρατταν απάτη, η κυβέρνηση προσέλαβε ακόμα και επιτροπή για την εκπαίδευση των κρατικών υπαλλήλων ώστε να τους αναγνωρίζουν. Επιπλέον, καλλιεργούσαν την ηθική καταδίκη τους στην κοινή γνώμη (Connor, 2007).

Ο αρνητικός αντίκτυπος που έχουν οι πολιτικές στοχοποίησης και επιβολής στη σχέση μεταξύ πολιτών και κράτους είναι έκδηλη και στις αφηγήσεις των πολιτών της Πολωνίας. Σύμφωνα με την άποψη της κοινής γνώμης, τα επιδόματα κάνουν τον κόσμο παθητικό και αδύναμο αντί να τους βοηθούν να βρουν δικούς τους τρόπους κοινωνικής παραγωγής:

Μπορείς να λάβεις επιδόματα μόνο αν δεν ξεπερνάς ένα κατώφλι, και αυτό είναι όλο. Ο κόσμος δεν παρακινείται να οργανώσει το στιδήποτε. Χωρίς την προσωπική μου πρωτοβουλία για αναζήτηση εργασίας, να οργανώσω κάτι για ένα παιδί, να συναντηθώ με τους γείτονες, θα καθόμουν εκεί και θα έπαιρνα επιδόματα. Πολύς κόσμος εδώ ζει με αυτόν τον τρόπο ([PL/U/06] Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016).

Στην Πολωνία, από το τέλος της δεκαετίας του 1990, συντελούνται αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτοί οι πραγματικοί λόγοι που προκαλούν τη φτώχεια, με κλιμάκωση της ρητορικής ενοχοποίησης των ίδιων των υποκειμένων για τη φτώχεια τους και πιο συγκεκριμένα με τη στοχοποίησή τους ότι είναι τεμπέληδες και ανίκανοι,

ότι δεν θέλουν να αλλάξουν την κατάστασή τους (Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016).

Και στην Ισπανία η στιγματισμένη εικόνα και τα συναισθήματα ενοχής και ντροπής αποθαρρύνουν τον κόσμο από το να απευθύνεται σε θεσμούς πρόνοιας. Αυτή η αίσθηση του κοινωνικού ελέγχου εσωτερικεύεται σε τέτοιο βαθμό που η αναζήτηση στήριξης από το σύστημα πρόνοιας μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την αυτοεικόνα κάποιου και τις κοινωνικές σχέσεις με φίλους και συγγενείς.

Καλά, στην πραγματικότητα... πρέπει να προσαρμοστείς, ή να κάνεις πράγματα τα οποία... τα οποία προς το παρόν, λοιπόν κοίτα, δεν τα κάνω από ντροπή... δεν ξέρω. Αλλά η κατάσταση είναι αυτή, αποφάσισε, λοιπόν έτσι είναι τα πράγματα και «μπορείς να με βοηθήσεις, σε παρακαλώ». Σε αυτή τη ζωή δεν ξέρεις τι θα καταλήξεις να κάνεις ([UR9] Martín και de Castro, 2016).

Έτσι νομίζω. Ο κόσμος που... αυτοί που εκμεταλλεύονται λίγο, και μετά είναι ο κόσμος που ντρέπεται και δεν πάει. Εννοώ, ειλικρινά, ντρέπομαι αρκετά. Ντρέπομαι σας λέω. Η ξαδέλφη της, Pablo's [ψευδώνυμο], δουλεύει στην κοινωνική ασφάλιση. Και εγώ, η αλήθεια είναι πως αυτοί ... αυτή δουλεύει, είναι υπηρέτρια, ο πατέρας της έχει ενοικιαζόμενα... και... το παραδέχομαι, εκείνη την περίοδο, δεν ντρετόμουν μιας και δεν είχα τίποτα, όμως δεν ένιωθα πως μπορούσα να τους πω για την κατάσταση της, ούτε για την κατάστασή μου, ώστε τότε να πάει στο σπίτι της μητέρας της και να μιλήσει για το τι συμβαίνει σε μένα. Ή ότι αργότερα η μητέρα της θα ήταν με τους φίλους της πεθεράς μου και θα ... δεν το θέλω αυτό. ([RU10] Martín και de Castro, 2016).

Φτωχοί άνθρωποι στην Πορτογαλία επίσης αρνούνται να δεχτούν κοινωνικά βοηθήματα ώστε να αποφύγουν το στίγμα της τεμπελιάς. Ως αποτέλεσμα, πέφτουν βαθύτερα μέσα στη φτώχεια (Carucha, Calado και Estêvão, 2016: 13).

Στο πλαίσιο αυτής της δυσμενούς οικονομικής και πολιτικής κατάστασης ο ηγεμονικός λόγος της στοχοποίησης συχνά ποινικοποιεί τους φτωχούς, τους μετανάστες, τους άνεργους, ακόμα και τους άρρωστους και ανάπηρους, ως κοινωνικές ομάδες που απειλούν την ευημερία του

ευρύτερου πληθυσμού. Στην πραγματικότητα η ανάπτυξη τέτοιων μηχανισμών πειθάρχησης και η αποδόμηση του κράτους πρόνοιας δημιουργούν εντάσεις και προστριβές στον ιστό των κοινωνικών σχέσεων. Το αποτέλεσμα των διαδικασιών επιτάχυνσης της εξοικονόμησης, του ανταγωνισμού και των ανισοτήτων είναι ότι οι άνθρωποι που έχουν ανάγκη συχνά δεν μπορούν να αναπτύξουν ανθεκτικότητα.

4.2 ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η ανθεκτικότητα ορίζεται ως «η ικανότητα να τα πηγαίνει κανείς καλά παρά τις δυσμενείς εμπειρίες». Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, οι θεσμοί πρόνοιας, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης εξοικονόμησης, αποδείχθηκαν ανεπαρκείς στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας των πολιτών και στη διασφάλιση του βιοτικού τους επιπέδου. Ωστόσο, ενόψει μιας συνεχιζόμενης κρίσης και ενός αποσαθρωμένου κράτους πρόνοιας η ανθεκτικότητα των ατόμων αναδεικνύεται ως μια μακρά, πολυδιάστατη, προσωρινή και, επισφαλής διαδικασία σωματικής και πνευματικής προσαρμογής, ελιγμών, ατομικών και συλλογικών στρατηγικών επιβίωσης και τελικά, ανάκαμψης από την κρίση και τα οδυνηρά της αποτελέσματα. Στην καθημερινή τους ζωή οι άνθρωποι βρίσκουν ποικιλία πρακτικών για να αντιμετωπίσουν τις συνθήκες εντεινόμενης επισφάλειας και να αναπτύξουν ανθεκτικότητα.

Ελεύθερη πρόσβαση στις ιατρικές και υγειονομικές υπηρεσίες

Όπως αναφέρεται στην Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Παρατηρητηρίου το 2010: «Η καθολική πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας είναι μια δέσμευση που έχουν αναλάβει όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης». ³ Μέχρι στιγμής, αυτές οι νομικές και πολιτικές υποχρεώσεις υπάρχουν μόνο ως αρχές, εφόσον υφίστανται ορισμένα κοινωνικά και οικονομικά εμπόδια σε κάθε κράτος μέλος ως προς την παροχή καθολικής υγειονομικής περίθαλψης, ειδικά όταν αφορά ευάλωτες και μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες. Η καλή υγεία δεν είναι ούτε «φυσικό»

φαινόμενο ούτε μια προσωπική επιλογή, αλλά μάλλον ένας συνδυασμός κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών παραγόντων που καθορίζουν τις συνθήκες εργασίας, σίτισης και μόρφωσης και τις κυβερνητικές και προνοιακές δομές που συνεισφέρουν καθοριστικά στην ποιότητα ζωής και υγείας. Συχνά οι πολίτες που χρειάζονται υγειονομική περίθαλψη δεν έχουν πρόσβαση σε ποιοτικές υπηρεσίες. Η ελλιπής πληροφόρηση, η απουσία υποστηρικτικών υπηρεσιών, οι γεωγραφικοί παράγοντες και η απουσία μέσων μετακίνησης, η ελλιπής υποδομή, τα γλωσσικά εμπόδια, οι μεγάλες λίστες αναμονής και οι ανεπαρκείς υπηρεσίες είναι ορισμένες από τις προκλήσεις που πρέπει να αντιμετωπίσουν όσοι κάνουν χρήση υγειονομικών υπηρεσιών.

Επιπλέον, η πρόσφατη και τρέχουσα οικονομική κρίση είχε ως συνέπεια σημαντικές περικοπές των δημοσίων δαπανών για υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης.⁴ Αν και διαφορετικές χώρες έχουν αντιδράσει αλλιώς στην κρίση, τα μέτρα λιτότητας που έχουν εφαρμοστεί σε χώρες που επλήγησαν σοβαρά από αυτήν, όπως η Ισπανία, η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ιρλανδία, προκάλεσαν μεγάλη καθυστέρηση στην περίθαλψη των ασθενών, απουσία προσωπικού, περικοπές στον προϋπολογισμό των φαρμάκων και του μισθολογικού κόστους, καθυστερήσεις πληρωμών, περικοπές στα προγράμματα επισκευής και συντήρησης, και επιβάρυνση των ασθενών (Houston και de Lago, 2011· Zarocostas, 2011· Karanikolis κ.ά., 2013). Οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις και οι περικοπές στον κλάδο της υγείας, που ήταν επακόλουθο της χρηματοοικονομικής κρίσης, επηρεάζουν σε κρίσιμο βαθμό τη δέσμευση για καθολική κάλυψη (Σαμικού, 2014· Ongaro, Ferre και Fattore, 2015).

Παρά τις δομικές μετατοπίσεις, το δικαίωμα στις κάρτες ασφάλισης υγείας και πρόνοιας είναι μια σημαντική ανακούφιση για πολίτες και νοικοκυριά που αντιμετωπίζουν αντιξοότητες και ένας παράγοντας ο οποίος διευκολύνει αποφασιστικά ή ενισχύει την ανθεκτικότητά τους. Όπως έγινε έκδηλο σε πολλές συνεντεύξεις από διάφορες χώρες, τα βιβλιάρια υγείας παίζουν ζωτικό ρόλο στην ενεργοποίηση της ανθεκτικότητας των φτωχών πολιτών. Η παροχή δωρεάν υγειονομικής περίθαλψης γίνεται ακόμα πιο επιτακτική για τις οικογένειες με εισόδημα κάτω του ορίου της φτώχειας, για τους άνεργους, για τις μονογονεϊκές

οικογένειες και τις οικογένειες με άρρωστα ή ανάπηρα παιδιά. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ιρλανδίας, οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης που προαναφέρθηκαν έθεσαν μια σειρά περιορισμών, οι οποίοι έχουν αντίκτυπο στην ικανότητα να διατηρήσει ο κόσμος τους τίτλους πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας. Όπως περιγράφει μια συνομιλήτρια:

Από τότε δεν μπορώ να εργαστώ αλλά θα ήθελα πάρα πολύ να μπορούσα να εργαστώ για να έχω τα δικά μου λεφτά, την ανεξαρτησία μου αλλά δεν μπορώ, έχω παγιδευτεί. Αν πάω να εργαστώ, τα χρήματα που παίρνω τώρα δεν είναι αρκετά, αγωνιζόμαστε με ό,τι παίρνουμε, αλλά αν πάω να εργαστώ, χάνω την κάρτα υγείας για τα παιδιά. Με τις παθήσεις που έχουν τα παιδιά, απλώς δεν μπορώ να τα βγάλω πέρα. Υπάρχουν πολλά θέματα υγείας και ο λογαριασμός θα έβγαине πάνω από 8.000€ το μήνα αν το έκανα αυτό (INT.HU.007) (Dagg και Grey, 2016).

Η εμπειρία της συνομιλήτριας περιγράφει τόσο τη σημασία του βιβλιαρίου πρόνοιας όσο και τη δυσκολία να το διατηρήσει κανείς, καθώς η στέρηση μίας τέτοιας παροχής έχει καθοριστική επίδραση στην ανθεκτικότητα του νοικοκυριού.

Μετά τη δημοσιονομική κρίση του 2000-2001 και ενώ στην Τουρκία λαμβάνει χώρα μια μετατόπιση σε ένα πιο ελλειμματικό καθεστώς πρόνοιας, «οι νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις όπως η ιδιωτικοποιημένη υγειονομική περίθαλψη και κοινωνική ασφάλιση λειτουργούν παράλληλα με την επέκταση της κρατικής εξουσίας» (Eder, 2009: 152). Σε αυτό το πλαίσιο, ο αριθμός των κατόχων ασφάλισης υγείας με βάση εισοδηματικά κριτήρια (Πράσινη Κάρτα) έχει εκτιναχθεί. Το σύστημα της Πράσινης Κάρτας, το οποίο βασίζεται σε εισοδηματικά κριτήρια, θεσπίστηκε για τους φτωχούς που δεν έχουν πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας του κράτους. Εφαρμόστηκε σε εθνικό επίπεδο τη δεκαετία του 1990 στο πλαίσιο ενός λαϊκίστικου αλλά επιλεκτικού μοντέλου κοινωνικής προστασίας. Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου, έγινε αντικείμενο κριτικής από τους συνομιλητές ο μερικός σχηματισμός του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης» (Şengül, Aytekin και Poyraz, 2016).

Στην Ελλάδα, ένας ερωτώμενος σε αγροτική περιοχή διηγήθηκε την οικογενειακή ιστορία οικονομικής παρακμής. Η οικογένεια είχε μια επι-

χείρηση στο λιμάνι της πόλης και ήταν αρκετά πλούσια κατά τη δεκαετία του 2000. Κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων η επιχείρησή τους ήταν αρκετά επιτυχημένη και κερδοφόρα. Με το ξέσπασμα της κρίσης, ωστόσο, η επιχείρηση έκλεισε με μεγάλα χρέη προς τα ασφαλιστικά ταμεία. Η γυναίκα ήταν ευγνώμων που τελικά κατάφερε να βγάλει κάρτα πρόνοιας διότι ο άντρας της ήταν άρρωστος και δεν είχαν χρήματα για τα ιατρικά έξοδα. Η παρακμή αυτής της οικογένειας, από εύποροι επιχειρηματίες σε δικαιούχους κοινωνικής πρόνοιας, είναι emblematicή των τρόπων με τους οποίους επηρεάζεται η ανθεκτικότητα των νοικοκυριών σε περιόδους κρίσης. Ωστόσο, δεν καταφέρνουν όλοι οι άνθρωποι να αποκτήσουν κάρτα ασφάλισης υγείας και δωρεάν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας. Έτσι, το κενό στον τομέα της υγείας καλύπτεται από κέντρα υγείας τα οποία διαχειρίζονται πολίτες και ΜΚΟ. Η κριτική βιβλιογραφία εφιστά επίσης την προσοχή στις ανάγκες που δεν καλύπτονται από τις κάρτες υγείας, μια και αυτές παρέχουν μια εκλεκτική γκάμα υπηρεσιών, ενώ αγνοούν άλλες. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα, οι πολίτες έχουν οικονομική συμμετοχή στις δαπάνες για φάρμακα. Επίσης, ακριβές εξετάσεις και χειρουργεία μπορεί να μην καλύπτονται πλήρως. Επομένως, η καθολική κάλυψη της υγειονομικής περιθάλψης υπάρχει ως αρχή, όμως ορισμένες ανισότητες επιμένουν ιδιαίτερα κάτω από την πίεση της νεοφιλελεύθερης εξοικονόμησης.

4.3 ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΑΝΕΡΓΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Η ανεργία, ιδιαίτερα η μακροχρόνια, είναι ένα από τα σκληρότερα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσουν οι άνθρωποι προκειμένου να τα βγάλουν πέρα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, αν και εμφανίζεται σε διαφορετικό βαθμό και κλίμακα σε καθεμία από αυτές. Από τη δεκαετία του 1990, έχει πραγματοποιηθεί μια μετατόπιση από τη διανομή επιδομάτων ανεργίας σε πιο «ενεργά» μέτρα προκειμένου να γίνει εφικτή η επανένταξη στην αγορά εργασίας. Μετά το ξέσπασμα της κρίσης αυτές οι ενεργητικές πολιτικές εντάθηκαν και επεκτάθηκαν

σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Αν και σε διαφορετικές εκδοχές που σχετίζονται με το διαφορετικό υπόβαθρο πρόνοιας, οι πρόσφατες πολιτικές απασχόλησης που εφαρμόζονται σε αυτές τις χώρες εστιάζουν στην «ενεργοποίηση» των ανέργων, γεγονός το οποίο δείχνει μια μετατόπιση από τις προηγούμενες στρατηγικές των «παθητικών» πολιτικών σχετικά με την ανεργία. Η εργασία παίρνει τη θέση των επιδομάτων και επιβάλλονται αντικίνητρα ώστε να μη στηρίζεται κάποιος στα επιδόματα. Οι άνεργοι και οι άνεργες καλούνται να παρέχουν αποδείξεις ότι ψάχνουν εντατικά για εργασία, με εκτεταμένες εκθέσεις και με την αποδοχή οποιασδήποτε θέσης εργασίας τούς προσφέρεται ακόμα και αν δεν είναι κατάλληλοι/ες γι' αυτή, ειδάλλως θα αντιμετωπίσουν κυρώσεις. Έτσι, αναγκάζονται να εργαστούν υπό πιεστικές εργασιακές συνθήκες, συχνά χωρίς εργασιακά και συνδικαλιστικά δικαιώματα. Μέσα από αυτές τις εκτεταμένες διαρθρωτικές αλλαγές στο στάτους εργασίας/ ανεργίας επιβάλλονται νέες συνθήκες της απορρυθμισμένης αγοράς εργασίας, ενώ οι παροχές πρόνοιας περιορίζονται.

Εντούτοις, αυτά τα προγράμματα και οι μηχανισμοί για επαγγελματική κατάρτιση και επανένταξη περιγράφονται συχνά από τους συμμετέχοντες της έρευνας ως η μόνη διέξοδος και μια ζωτική στρατηγική ανθεκτικότητας για τους ανέργους και τις άνεργες.

Η εφαρμογή των ενεργητικών πολιτικών στις χώρες της Μεσογείου όπως η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία είναι αρκετά πρόσφατη. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, από τη δεκαετία του 1990 αυτές οι πολιτικές είναι διεθνείς, όμως το νομικό, πολιτικό και κοινωνικό υπόβαθρο της εφαρμογής τους ποικίλλει σημαντικά. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, η συμμετοχή σε πρόγραμμα παροχής κοινωνικής πρόνοιας προϋποθέτει δύο χρόνια ανεργίας, ενώ οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού αυτού στο μεταξύ είναι οριακές. Επομένως, τα αισθήματα και οι στάσεις των πολιτών απέναντι στις πολιτικές ενεργοποίησης δοκιμάζονται και είναι αμφιλεγόμενα. Όπως συμπεραίνει ρητά η Ισπανική Έκθεση: «μια επισφαλής δουλειά γίνεται το μικρότερο από δύο κακά», αλλά ακόμα και τότε τα κοινωνικά μέτρα στο πλαίσιο της ανταποδοτικής πρόνοιας «λειτουργούν ως μια στιγμιαία ελάχιστη στήριξη βραχυ-

πρόθεσμα ενώ παράγουν αποκλεισμό μακροπρόθεσμα» (Martín και de Castro, 2016).

Παροχή πληροφοριών και συμβουλών

Η παραπληροφόρηση, η κακή πληροφόρηση και η απουσία πληροφοριών είναι προκλήσεις τις οποίες οι πολίτες αντιμετωπίζουν εκτεταμένα στις συναλλαγές και τις διαπραγματεύσεις τους με τους κυβερνητικούς θεσμούς. Όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, στα περισσότερα ευρωπαϊκά συστήματα πρόνοιας οι πολίτες έρχονται αντιμέτωποι με περίπλοκες γραφειοκρατικές υπηρεσίες. Επιπλέον, οι διαδικασίες των πολιτικών ενεργοποίησης και άλλες μεταρρυθμίσεις υποδεικνύουν ορισμένες μετατοπίσεις στη διάδραση κράτους και πολιτών. Αν και αυτό το χαρακτηριστικό συντελεί στη μετατόπιση από την εξάρτηση και τις πατερναλιστικές προσεγγίσεις προς την ενεργή ιδιότητα του πολίτη, στις περισσότερες περιπτώσεις τούτες οι πολιτικές γίνονται εμπόδιο στην ανθεκτικότητα των ανθρώπων μιας και συσχετίζονται με τις ακαμψίες του συστήματος, ενώ αφήνουν αλώβητες τις κοινωνικές ανισότητες. Επομένως, η πρόσβαση σε συμβουλευτική και πληροφόρηση συνιστά κρίσιμη πλευρά της συνεργασίας των πολιτών με κρατικές υπηρεσίες και των διαπραγματεύσεών τους με τους θεσμούς κατά τη διεκδίκηση παροχών.

Στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου η πληροφόρηση και οι συμβουλές είναι ζωτικής σημασίας, εφόσον οι προϋποθέσεις και η περίπλοκη γραφειοκρατία είναι δύσκολο να αντιμετωπιστούν χωρίς κάποιου τύπου εξειδικευμένη γνώση. Όπως στην περίπτωση της Τζιλιαν και του Στίβεν που κέρδισαν δίκη χάρη σε διαμεσολάβηση ενός εργαζόμενου:

Το προσωπικό των κέντρων ανεύρεσης εργασίας επίτηδες δεν δίνει πληροφορίες εκτός αν τους ζητηθεί συγκεκριμένα, έτσι ώστε να μην ξέρει κανείς σε τι έχει δικαίωμα, δεν μπορείς απλώς να μπει μέσα και να πεις «Τι δικαιούμαι;». Όντως η Τζιλιαν πάλεψε δύο χρόνια για να αποδείξει ότι δικαιούται Επίδομα Στήριξης Απασχόλησης και ένωσε πως κέρδισε μόνο

εξαιτίας της βοήθειας που έλαβε από το τοπικό Γραφείο Συμβουλευτικής Πολιτών: Είχα τη στήριξη των γιατρών και πήγαινα πέρα δώθε στο νοσοκομείο, όμως [οι αξιολογητές] φαίνεται να αγνοούσαν τα πάντα [...] στο τέλος πήραμε τη βοήθεια από το Γραφείο Συμβουλευτικής Πολιτών, ήταν εξαιρετικοί... όταν περνούσαμε δύσκολα, και μια κυρία που την έλεγαν Μάργκαρετ, ήταν καταπληκτική... ήρθε στο δικαστήριο και είπε, «Όμως πες τους πώς νιώθεις», ξέρεις, και απλώς κατέρρευσα και έπαθα υστερία, όμως το κερδίσαμε στο τέλος μετά την ανάμειξή της (Donoghue και Dagdeviren 2016).

Αυτός ο υποστηρικτικός ρόλος αναλαμβάνεται από τους Οργανισμούς Υπηρεσιών προς τους Πολίτες. Χωρίς τη συνεργασία του η δυνατότητα των πολιτών να ενημερωθούν για όσα δικαιούνται και να διεκδικήσουν επιδόματα δεν εξυπηρετείται. Μετά το ξέσπασμα της κρίσης, ωστόσο, έχουν πραγματοποιηθεί περικοπές και σε αυτές τις υπηρεσίες.

Όπως το θέτει έμπειρος δικηγόρος σε νομικό κέντρο στο ανατολικό Λονδίνο: «Είναι πολύ πιο δύσκολο να βρεθεί συμβουλευτική και εκπροσώπηση πάνω σε τέτοια ζητήματα διότι η Νομική Στήριξη περιστάλθηκε για όλα τα ζητήματα επιδομάτων, έτσι την ίδια στιγμή που έγινε πιο πολύ, πάντα ήταν αρκετά περίπλοκο, όμως τη στιγμή που έγινε πιο, ξέρεις, περισσότερο τιμωρητικό, η εκπροσώπηση και η συμβουλευτική που κάποτε υπήρχε έχει κατά βάση εκλείψει ή παρέχεται ad hoc και πιστεύω συχνά αναξιόπιστα, έτσι ώστε ο κόσμος δεν βρίσκει απαραίτητα βοήθεια και αυτό είναι άμεσο αποτέλεσμα της κρίσης γιατί η Νομική Στήριξη ήταν ένα από αυτά, ξέρεις, που μπορούσαν να κόψουν» (Donoghue και Dagdeviren, 2016).

Στην περίπτωση της Ιρλανδίας, η πληροφόρηση που παρεχόταν από τους θεσμούς πρόνοιας σχετικά με την κρατική χρηματοδότηση προγραμμάτων κάλυπτε βασικές ανάγκες, όπως υπηρεσίες φροντίδας και ανατροφής παιδιών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η κρίσιμη πληροφόρηση έχει οδηγήσει στην εύρεση εργασίας, όπως στην περίπτωση μιας συνομιλήτριας η οποία ανακάλυψε ότι θα μπορούσε να συμμετάσχει σε πρόγραμμα ενεργοποίησης. Και εδώ ανακύπτει το ζήτημα του να γνωρίζει κανείς τι δικαιούται: «Η επαρκής διάχυση της πληροφορίας ήταν κρίσιμη στην επιτυχή αλληλεπίδραση των νοικοκυριών με τους

θεσμούς του κράτους πρόνοιας, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη στήριξη εισοδήματος και τις πρωτογενείς πληρωμές, καθώς πολλά νοικοκυριά αντιμετώπισαν δυσκολίες στην προσπάθειά τους να καταλάβουν τι δικαιούνται ή να επιχειρήσουν να διαμεσολαβήσουν μεταξύ διαφορετικών υπηρεσιών στην περίπτωση ασθένειας ή αναπηρίας» (Dagg και Grey, 2016).

Επιπλέον, στο πλαίσιο της ευθύνης των πολιτών να διεκδικούν τα δικαιώματά τους διακυβεύεται η κοινωνική προστασία των ανθρώπων που προσπαθούν να διαπραγματευτούν τα συμφέροντά τους με τις υπηρεσίες πρόνοιας, αλλά στερούνται τις κοινωνικές ή ακόμα και γλωσσικές δεξιότητες για να διεκδικήσουν επιτυχώς τα αιτήματά τους, όπως στην περίπτωση των Σαάμι στη Φινλανδία οι οποίοι διαμαρτύρονται για το επίπεδο της διαθεσιμότητας και της προσβασιμότητας των κοινωνικών υπηρεσιών (Tenhberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Στην Ελλάδα, ένας Ρομά, ο οποίος δεν μπορούσε να διαβάσει ή να γράψει πολύ καλά, μετέφερε το αίσθημα του αποκλεισμού από αυτές τις υπηρεσίες, το οποίο απέδωσε στη δυσπρόσιτη γραφειοκρατία. Ως συνέπεια της δυσκολίας του να διαχειριστεί τη διαδικασία η αναπηρική του σύνταξη καθυστέρησε δραματικά, με αποτέλεσμα να μην έχει χρήματα για το νοίκι. Οι γραφειοκρατικές υπηρεσίες στην Ελλάδα ενισχύουν αυτές τις ανισότητες και τους αποκλεισμούς και αναπαράγουν τις αντιξοότητες. Είναι πολύ πιο δύσκολο για τους/τις μετανάστες/ριες και άλλες μειονοτικές ομάδες που αποκλείονται από το εθνικό ανήκειν να διαπραγματευτούν το στάτους τους απευθυνόμενοι στους θεσμούς. Επιπλέον, δεν υπάρχει υπηρεσία συμβουλευτικής στήριξης. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι ΜΚΟ και πρωτοβουλίες απλών πολιτών παρέχουν νομικές συμβουλές, όπως στην περίπτωση ενός Σύρου, ο οποίος κατάφερε να αποφύγει ένα πρόστιμο που του είχε επιβληθεί ως μικροπωλητή με τη βοήθεια μιας εθελόντριας δικηγόρου που συμμετείχε σε αυτές τις δομές αλληλεγγύης.

Όπως φαίνεται από τα ευρήματά μας, η πρόσβαση στην πληροφόρηση είναι υψίστης σημασίας όταν πρόκειται για τη διεκδίκηση προνοιακής στήριξης. Η τρέχουσα κατάσταση δεν φαίνεται να βοηθάει την εύκολη επαφή με τους θεσμούς και παρά το γεγονός ότι οι πολίτες

εφευρίσκουν τρόπους προάσπισης των δικαιωμάτων τους, αυτή η απόσταση μεταξύ του πολίτη και των δικαιωμάτων του υπογραμμίζει ένα ανησυχητικό έλλειμμα δημοκρατίας, εάν λάβουμε υπόψη ότι οι μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες είναι εγκλωβισμένες σε αυτό το κενό πληροφόρησης, με αποτέλεσμα να χάνουν τα δικαιώματά τους. Η ανθεκτικότητα πηγάζει από τη γνώση των πολιτών για τα δικαιώματά τους, από τη διεκδίκησή τους και την επιτυχή πρόσβαση σε όσα δικαιούνται.

4.4 ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΩΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η σχέση του κοινωνικού αποκλεισμού με την ανεργία και τη φτώχεια έχει υπάρξει αντικείμενο ανάλυσης και αντιπαράθεσης (Madanipour, Shucksmith και Talbot, 2015). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το στίγμα που επιβάλλεται στους φτωχούς, τους άνεργους και τους παραλήπτες πρόνοιας επίσης αυξάνει το αίσθημα του μη ανήκειν και περιθωριοποιεί εκείνους που δεν συμμορφώνονται με τους συμβατικούς κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, δηλαδή του παραγωγικού και υπεύθυνου πολίτη. Ωστόσο, η ίδια η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού είναι συζητήσιμη, μιας και δεν χρειάζονται, ούτε θέλουν, όλοι να συμμορφωθούν ή να συμπεριληφθούν στις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας που πλάθουν τις κανονιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικοποίησης. Επιπλέον, ένας αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ δύο αντίθετων πεδίων, της κοινωνικής ένταξης και του κοινωνικού αποκλεισμού, είναι προβληματικός. Συχνά, η αλληλοεπικάλυψη μεταξύ φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού προέρχεται από επιχειρηματολογία που είναι υπέρ των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης χωρίς κριτική προσέγγιση. Από την άλλη μεριά, αν ληφθεί υπόψη ότι η εργασία είναι μια κοινωνική κατασκευή και το εργασιακό περιβάλλον επιβάλλει κοινωνικές ταυτότητες, ο αποκλεισμός από αυτές τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις παράγει κάποια απομόνωση. Μέχρι ένα βαθμό, οι άνθρωποι στερούνται κοινωνικών δικτύων και σχέσεων οι οποίες σε άλλη περίπτωση θα ενίσχυαν την αυτοεκτίμησή τους. Η αποστασιοποίηση από τις κοινωνικές σχέσεις έχει

και κάποιες πρακτικές συνέπειες, αφού η δικτύωση παρέχει στους ανθρώπους πολύτιμη πληροφόρηση και στήριξη.

Ως απάντηση σε αυτό το αίσθημα κοινωνικού αποκλεισμού και στην εσωτερίκευση αισθημάτων του μη ανήκειν, η συμμετοχή σε οργανώσεις, σε ομάδες βασισμένες στην κοινότητα, σε πρωτοβουλίες απλών πολιτών, σε ομάδες αλληλεγγύης, σε οργανώσεις κοινοτήτων, δίνει πρόσβαση σε δίκτυα κοινωνικών σχέσεων. Αυτές οι διαδικασίες κοινωνικοποίησης παράγουν ανθεκτικότητα σε πρακτικό επίπεδο, αφού άνθρωποι που έχουν ανάγκη λαμβάνουν βοήθεια και στήριξη, αλλά και σε συναισθηματικό επίπεδο αφού επανακτούν το αίσθημα του ανήκειν, γεγονός που ενισχύει την αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθησή τους.

Η Ελλάδα είναι ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για τους ανθρώπους που καταφεύγουν σε εναλλακτικά δίκτυα ως μηχανισμούς για την παραγωγή ανθεκτικότητας. Ως απάντηση στην οριακή κατάρρευση του ελληνικού κράτους πρόνοιας, η ζήτηση στον μη κρατικό τομέα να καλύψει το κενό στις υπηρεσίες πρόνοιας εντάθηκε αξιοσημείωτα. Ένα σημαντικό θέμα που προέκυψε από τις συνεντεύξεις αφορά τον τρόπο με τον οποίο ο κοινωνικός ρόλος του κράτους πρόνοιας υποκαθίστατο ολοένα και περισσότερο από εθελοντές, φιλανθρωπικές οργανώσεις, οργανώσεις της Εκκλησίας και ΜΚΟ που παρέχουν κοινωνικές υπηρεσίες σε ευάλωτες ομάδες. Κοινωνικά ιατρεία, συνεργατικά κέντρα σίτισης, διανομή προϊόντων χωρίς μεσάζοντες, εκπαιδευτικά σεμινάρια και κέντρα νομικής βοήθειας δημιουργήθηκαν για να καλύψουν το κενό από την περιστολή των κρατικών υπηρεσιών και δομών πρόνοιας. Σε μεγάλο βαθμό αυτές οι πρωτοβουλίες, συγκεκριμένα όσες αυτοπροσδιορίζονται με όρους αλληλεγγύης και όχι φιλανθρωπίας, λειτούργησαν ως πρακτική κριτική στις συμβατικές, από τα πάνω προς τα κάτω, πολιτικές αντιπροσώπησης, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών του κοινωνικού κράτους. Αρθρώνουν επίσης κριτική απέναντι και στη νεοφιλελεύθερη ρητορική, η οποία θεωρεί όσους βρίσκονται σε επισφαλή κατάσταση ως «μεμονωμένα θύματα» και «αποδέκτες φιλανθρωπίας». Αυτή η νεοφιλελεύθερη ρητορική εξισώνει την οικονομική επισφάλεια με την ατομική αποτυχία και έτσι απονομιμοποιεί τις συλλογικές διεκ-

δικήσεις για δικαιοσύνη. Από την άλλη, οι πρωτοβουλίες αυτές δεν καλύπτουν τις κοινωνικές ανάγκες που προκύπτουν, ούτε και είναι σε θέση να υποκαταστήσουν το κράτος πρόνοιας. Σε κάποιες περιπτώσεις, ο ρόλος τους παραμένει συμβολικός, ενώ οι πολιτικές διαστάσεις των κοινωνικών φαινομένων δεν αναδεικνύονται.

Η έρευνά μας σε ευρωπαϊκές χώρες καταδεικνύει ότι αυτή η αναπτυσσόμενη δέσμευση στο ρόλο των πολιτών ως ενεργών παραγόντων ανθεκτικότητας συναντάται περισσότερο στην Ελλάδα. Μια κριτική απάντηση, όπως στην περίπτωση των εναλλακτικών δομών αλληλεγγύης, απουσιάζει ακόμα και στις χώρες όπου μεγάλα τμήματα του πληθυσμού δεν εμπιστεύονταν τους θεσμούς του κράτους πρόνοιας λόγω των ανεπαρκειών, των ανισοτήτων και των αδικιών τους, όπως στην Ισπανία και την Πολωνία. Αυτή η παθητική στάση δείχνει ότι παρά την ευρέως διαδεδομένη απογοήτευση με την ανικανότητα του κράτους πρόνοιας να παράσχει κοινωνική βοήθεια, οι άνθρωποι εξακολουθούν να στηρίζονται στη συγκεκριμένη κοινωνική σχέση κράτους-πολίτη για να εξισορροπηθούν οι ανισότητες που παράγουν η κρίση και τα μέτρα λιτότητας. Ωστόσο, σύμφωνα με την πρόσφατη σύγκλιση των συστημάτων πρόνοιας με τη νεοφιλελεύθερη λογική, οι «ανεργοί» πολίτες αναμένεται να συμμορφωθούν με το μοντέλο του «ενεργού» και «υπεύθυνου» επιχειρηματικού υποκειμένου.

Από την άλλη μεριά, η συμμετοχή των πολιτών σε τοπικούς συλλόγους με βάση την κοινότητα, που συχνά χρηματοδοτούνται από το κράτος, είναι κοινή πρακτική σε διάφορες χώρες. Ιδιαίτερα οι άνεργοι, οι ηλικιωμένοι και οι ανάπηροι έχουν ανάγκη από ορισμένες παροχές φροντίδας σε επίπεδο κοινότητας και από μια αίσθηση του ανήκειν. Τα κέντρα συνταξιούχων και τα κέντρα νεότητας, καθώς και οι αθλητικοί όμιλοι είναι διαδεδομένοι στην Ιρλανδία (Dagg και Gray, 2016). Οι δραστηριότητες αυτών των πρωτοβουλιών που λειτουργούν κυρίως σε τοπικό επίπεδο παρέχουν ένα αίσθημα του ανήκειν σε μια κοινότητα και μια κοινωνική συνοχή, οι οποίες έχουν γίνει ζωτικά σημαντικές ως μέσα ανθεκτικότητας σε περιόδους κρίσης.

Οι εμπειρίες εθελοντισμού μερικές φορές οδηγούν στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας, όπως στην περίπτωση μιας Φινλανδής ερωτώ-

μενης, η οποία κατάφερε να μετατρέψει τις προσωπικές δυσμενείς εμπειρίες σε προσωπική τεχνογνωσία και σε εργασία επ' αμοιβή στη συμβουλευτική και στην παροχή πρακτικής βοήθειας σε νέα άτομα που κινδυνεύουν με κοινωνικό αποκλεισμό (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Σε ορισμένες περιπτώσεις, πολίτες και νοικοκυριά που βιώνουν ακραία φτώχεια και στερήσεις καταφεύγουν στον τομέα της φιλανθρωπίας. Κουπόνια, οικονομική στήριξη και ρούχα παρέχονται σε όσους τα χρειάζονται και έχουν σημαντικό αντίκτυπο στην ανθεκτικότητά τους. Στην περίπτωση της Ελλάδας, της Ιρλανδίας και της Ισπανίας, τέτοιες φιλανθρωπικές οργανώσεις παρέχουν υλική αλλά και ψυχολογική στήριξη σε ευάλωτους πολίτες.

4.5 ΕΤΕΡΟΠΟΙΗΣΗ

Αρνητικές διαδικασίες ανθεκτικότητας λαμβάνουν επίσης χώρα, όπως οι λόγοι και οι πρακτικές ξενοφοβίας και ρατσισμού. Στο πλαίσιο της κρίσης, το πεδίο των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ κοινωνίας, κράτους, οικονομίας και πολιτών επανακωδικοποιείται, ενώ αναδύονται καινούριες πολιτικές σχηματοποιήσεις του εαυτού και των άλλων. Ενίοτε, αισθήματα πικρίας και αποκλεισμού προβάλλονται σε άλλους, ιδιαίτερα σε εθνικά άλλους, έτσι δημιουργούνται φαντασιώσεις αυτάρκειας, καθώς επίσης εθνικής και εθνικιστικής ανωτερότητας. Η φεμινιστική και μετααποικιακή βιβλιογραφία έχει εντυφώσει σε αυτές τις ψυχικές διαδικασίες και τους τρόπους που διασταυρώνονται με τις σχέσεις εξουσίας (Said, 1985).

Στην Ελλάδα, η ρητορική που κατηγορεί τους παραλήπτες επιδομάτων για την καταστροφή των υπηρεσιών πρόνοιας συνήθως στοχεύει στους μετανάστες. Επίσης, ένας ομιλητής από την Ιρλανδία απερίφραστα λέει πως υπάρχει κακομεταχείριση των Ιρλανδών πολιτών, ενώ οι μετανάστες έχουν προνομιακή μεταχείριση:

Πιστεύω πραγματικά πως οι ξένοι εκπαιδεύονται πριν έρθουν εδώ, ειλικρινά στο Θεό, γιατί μου το έχουν ξαναπεί. Ξέρω έναν τύπο που οδηγεί ταξί και πήρε έναν τύπο μια μέρα [...] οι δύο

αδελφές της φίλης μου τώρα, δουλεύουν στο γραφείο κοινωνικής πρόνοιας και είναι στην [περιοχή της ενδοχώρας] και το είπαν – πως οι ξένοι τα ξέρουν όλα (INT.HU.001) (Dagg και Grey, 2016).

Στη Φινλανδία επίσης, η ρητορική ενάντια στους μετανάστες κατηγορεί το κράτος πως τους ευνοεί: «Κριτική ασκείται απέναντι στους μετανάστες και τους πρόσφυγες/αιτούντες άσυλο, οι οποίοι είναι προνομιούχοι σε σχέση με τους ντόπιους νέους και τις ντόπιες οικογένειες. Παραδόξως τόσο η ανεργία τους όσο και η εργασία τους θεωρείται πρόβλημα» (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016).

Η διαμόρφωση της εθνικιστικής ταυτότητας και η άμυνα μέσα από την «ετεροποίηση», δηλαδή μέσα από την κατασκευή επικίνδυνων άλλων που υποτίθεται ότι απειλούν να διεκδικήσουν τα ίδια «μας» τα υπάρχοντα, αναδύεται ως διαδικασία οικοδόμησης ατομικιστικών ή και εθνικιστικών μορφών ανθεκτικότητας για την αντιμετώπιση των αντιξοοτήτων σε περιόδους κρίσης, ιδιαίτερα σε πλαίσια προϋπάρχουσας κουλτούρας εθνοκεντρισμού και ακροδεξιού λαϊκισμού.

4.6 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΣΤΗΡΙΞΗ ΚΑΙ ΣΥΓΓΕΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ

Ο ρόλος των οικογενειακών και συγγενικών δεσμών στον τομέα της αναπαραγωγής και της φροντίδας έχει αναλυθεί ιδιαίτερα στην περίπτωση των χωρών της νότιας Ευρώπης, μιας και έχει αποτελέσει έναν από τους μεγαλύτερους παράγοντες διαφοροποίησης αυτού του μοντέλου (Ferreira, 1996). Πρόσφατες αναλύσεις έχουν φωτίσει τις υφιστάμενες διασταυρώσεις μεταξύ οικογένειας, πρόνοιας και αγοράς. Έχει υποστηριχθεί πως παρά τις αλλαγές στο έμφυλο καθεστώς και στα συστήματα πρόνοιας, η οικογένεια εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στη διευθέτηση των ζητημάτων φροντίδας (Gal, 2010). Μια πρόσφατη εξέλιξη στον τομέα της οικιακής φροντίδας αφορά το ρόλο της μετανάστριας γυναίκας εργαζόμενης στην παροχή υπηρεσιών φροντίδας των νοικοκυριών, που έχει γίνει κοινό χαρακτηριστικό σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες (Gal, 2010· Akalin, 2007· Da Roit, 2007).

Στην Ισπανία οι ερωτώμενοι ανέφεραν πως στηρίζονται στις οικογενειακές δομές για τη στέγαση, μιας και δεν υφίστανται πολιτικές στέγασης και οι τιμές των ενοικίων είναι υπερβολικά υψηλές, ειδικά στις αστικές περιοχές (Martín και de Castro, 2016). Εξάλλου, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο υφιστάμενος κοινωνικός έλεγχος και το στίγμα που καταλογίζεται στους αποδέκτες πρόνοιας, αποθαρρύνουν τον κόσμο από τη διεκδίκηση στήριξης και έτσι καταφεύγουν στις παροχές της οικογένειας. Ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο κυριαρχούν οι άτυπες πρακτικές ανθεκτικότητας, οι οποίες βασίζονται κατά κύριο λόγο στην κοινωνικο-οικογενειακή ανθεκτικότητα (Martín και de Castro, 2016: 17):

Σας λέω, παίρνεις λίγο παραπάνω, σχεδόν θα προτιμούσα να πάω στη μάνα μου και να της πω, «σε παρακαλώ ψώνισε κάτι για μένα», από το να πάω εκεί και να της μιλήσω [κοινωνικές υπηρεσίες] ... (RU10).

Στην Ελλάδα, ακόμα και πριν το ξέσπασμα της κρίσης και λόγω του προβληματικού συστήματος κοινωνικής πρόνοιας, η οικογένεια—ειδικά οι γυναίκες—ήταν παραδοσιακά η βασική πάροχος φροντίδας. Ωστόσο, στο πλαίσιο της κρίσης, η οικογένεια/το νοικοκυριό δεν μπορεί πλέον να έχει τόσο κεντρική θέση στην παροχή πρόνοιας. Ζητήματα εργασιακής επισφάλειας και απώλειας εργασίας, όπως επίσης η καταστροφή των κοινωνικών υπηρεσιών και η αναμόρφωση της φροντίδας, επιβαρύνουν τις γυναίκες της εργατικής και της μεσαίας τάξης (Καραμεσίνη, 2013· Βαϊού, 2014). Έτσι, εθελοντικοί και κοινοτικοί φορείς, όπως οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και οι μη κερδοσκοπικοί συνεταιρισμοί, αναλαμβάνουν τόσο το κομμάτι της πρόνοιας που παρείχε το κράτος πρόνοιας όσο και τη στήριξη της οικογένειας.

Ωστόσο, σύμφωνα με την έρευνά μας, οι οικογενειακές παροχές φροντίδας δεν συναντώνται μόνο στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου. Στη Φινλανδία, ο πολιτισμός των Σαάμι χαρακτηρίζεται από τη σημασία των οικογενειακών δεσμών, όπου ενυπάρχει το ήθος της φροντίδας και της στήριξης. Επίσης, η εθνοτική μειονότητα των Ρομά βασίζεται σε οικογενειακούς και συγγενικούς δεσμούς (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Στην Πολωνία, η οικογένεια επίσης αναφέρεται

συχνά ως πηγή στρατηγικών ανθεκτικότητας, όπως στην περίπτωση μίας ερωτώμενης η οποία «ζητιανεύει» από τη μητέρα της ([PL/U/11] Wódz, Faliszek και Trzeszkowska-Nowak, 2016).

Οι συνεντεύξεις καταδεικνύουν ότι πρόσφατα και επί του παρόντος λαμβάνουν χώρα συνέχειες και ασυνέχειες στο οικογενειοκεντρικό μοντέλο παροχής φροντίδας του νοικοκυριού στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου και της Μεσογείου. Οι αλλαγές στις έμφυλες σχέσεις και η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας επηρέασαν το ρόλο των γυναικών ως αποκλειστικών ή βασικών παρόχων φροντίδας. Από την άλλη πλευρά, η συρρίκνωση των παροχών κρατικής πρόνοιας και η εφαρμογή των μέτρων λιτότητας οδήγησαν στην ισχυροποίηση των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας και των κυρίαρχων κοινωνικών δεσμών.

4.7 ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΖΩΗΣ/ΜΟΙΡΑΣΜΑΤΟΣ

Όπως υποδεικνύει η έρευνά μας, προκύπτουν εναλλακτικοί τρόποι ζωής εν τη απουσία παροχών πρόνοιας ή στο πλαίσιο κοινών κοσμοθεωριών για απομάκρυνση από την οικογένεια. Θα παρουσιάσουμε τρία παραδείγματα τέτοιων νοικοκυριών, τα οποία οικοδομούν ανθεκτικότητα μέσω της δημιουργίας μορφών αμοιβαίας βοήθειας. Θα επικεντρωθούμε σε δύο παραδείγματα από την Ελλάδα και ένα από τη Γερμανία, τα οποία απεικονίζουν τη διαμόρφωση αυτών των προσπαθειών σε διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά περιβάλλοντα.

Μια εικοσιπεντάχρονη πληροφοριοδότη στην Ελλάδα, η οποία προέρχεται από εργατική μονογονεϊκή οικογένεια, είναι ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ενός ανθεκτικού υποκειμένου στον αστικό χώρο. Στηρίζεται μερικώς στις δομές πρόνοιας, όμως επίσης δημιουργεί τόσο ατομικούς όσο και συλλογικούς αυτοοργανωμένους χώρους, οι οποίοι παράγουν ανθεκτικότητα. Η σχέση της με το κράτος πρόνοιας βασίζεται πρωταρχικά στις εργασιακές της εμπειρίες στο πλαίσιο μιας απορρυθμισμένης αγοράς εργασίας. Δούλευε σε ένα καφέ από όπου την απέλυσαν χωρίς προειδοποίηση ή αποζημίωση. Σύμφωνα με τους πρόσφατους εργατικούς νόμους, τα ένσημα που είχε συγκεντρώσει δεν

ήταν αρκετά για να διεκδικήσει επίδομα ανεργίας. Η ιστορία της ως επισφαλώς εργαζόμενης σκιαγραφεί αφενός τον επιβλαβή αντίκτυπο της κρίσης στους νέους, και αφετέρου τη δυνατότητα ανθεκτικότητας η οποία μπορεί να προκύψει από τις αντιξοότητες της ανεργίας και της επισφάλειας. Η συγκατοίκηση είναι ένα από τα μοντέλα ανθεκτικότητας που επιλέγεται από πολλούς που αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Η Κ. μοιράζεται ένα διαμέρισμα με άλλους δύο φίλους/συγκατοίκους: έχουν συμφωνήσει να μοιράζονται τους λογαριασμούς και τα έξοδα ανάλογα με την ικανότητα του καθενός. Όπως υποστηρίζει με σαφήνεια η συνομιλήτριά μας: «Πολύς κόσμος επιστρέφει στις οικογένειές του, όμως εγώ βρίσκω αυτή την αλληλεγγύη και την αμοιβαία βοήθεια στο κοινωνικό δίκτυο των φίλων μου». Δίνει ένα παράδειγμα στήριξης που της προσφέρθηκε από μια ομάδα φίλων της με τους οποίους είχε δεθεί μέσα από υλικές και ψυχολογικές πρακτικές αλληλεγγύης.

Όπως δείχνουν οι αφηγήσεις του Μπεράν, ενός Κούρδου από τη Συρία, οι περισσότερες από τις ανάγκες του καλύπτονται από τα δίκτυα αλληλεγγύης στα οποία συμμετέχει. Ο Μπεράν είχε ζήσει το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής του σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Προσπάθησε να σπουδάσει στη Γερμανία και τη Βουλγαρία, όμως οι προσπάθειές του απέτυχαν για οικονομικούς λόγους. Κατέληξε στην Ελλάδα όπου επανασυνδέθηκε με την οικογένειά του, τη γυναίκα του και το παιδί του, μετά από μερικά χρόνια. Ύστερα από μεγάλες γραφειοκρατικές διαδικασίες, ο Μπεράν πήρε άδεια παραμονής. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, έχει στην κατοχή του «δέκα κιλά έγγραφα». Εντούτοις, παρά τις προσπάθειές του, ποτέ δεν κατάφερε να διασφαλίσει μια σταθερή δουλειά.

Ωστόσο, ο Μπεράν κατάφερε μέσω του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), να δουλέψει για μερικούς μήνες ως εργάτης σε οικοδομή. Δυστυχώς έχει οδονηρές εμπειρίες όχι μόνο από τη δουλειά του αλλά και από τη συμμετοχή του στο εργατικό συνδικάτο, αφού αμφισβητεί τη διαφάνεια της οικονομικής διαχείρισης των συνδρομών του συνδικάτου. Είναι αρκετά επικριτικός και απέναντι στις ΜΚΟ, θεωρώντας ότι αντί να υπηρετούν τον κόσμο ανιδιοτελώς, βγάζουν λεφτά από τις κακουχίες του και κακοδιαχειρίζονται τους πόρους

που λαμβάνουν από την Ευρωπαϊκή Ένωση για τη στήριξη των μεταναστών. Μετά από ένα εξάμηνο που εργαζόταν ως μεταφραστής σε μια ΜΚΟ, του ζητήθηκε να εργαστεί εκεί εθελοντικά, όμως αρνήθηκε διότι θεώρησε πως υπήρχε εκμετάλλευση και ανειλικρίνεια σε όλο το πλαίσιο.

Ο Μπεράν ανέφερε επίσης κάποιες από τις ασυνέπειες του κράτους πρόνοιας, και ειδικότερα το γεγονός ότι η κόρη του δεν μπορεί να πάει σε δημόσιο παιδικό σταθμό όσο δεν έχει δουλειά η γυναίκα του. «Όμως πώς μπορεί να ψάξει για δουλειά αφού χρειάζεται να μείνει σπίτι και να φροντίσει την κόρη μας;» αναρωτιέται ο Μπεράν. Αυτή τη στιγμή, συμμετέχει σε ένα δίκτυο αλληλεγγύης, το οποίο μοιράζει φαγητό σε άτομα που δυσκολεύονται να τα βγάλουν πέρα. Τρέφει βαθιά εκτίμηση για τις εν λόγω πρωτοβουλίες και λαμβάνει μέρος ενεργά σε αυτές συλλέγοντας φαγητό, προωθώντας τη δικτύωση, βοηθώντας στην ασφάλεια κ.λπ. Είναι περήφανος που εμπλέκεται ενεργά στην κουλτούρα της αυτοοργάνωσης, ιδιαίτερα επειδή η οικογένειά του έχει υποστεί διώξεις στο παρελθόν λόγω της συμμετοχής της σε αγώνες για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ασκήι κριτική στη νοοτροπία του απλώς να παίρνεις βοήθεια χωρίς να συμμετέχεις ενεργά στις συνελεύσεις του δικτύου. Γενικά, αντιμετωπίζοντας συνεχώς τις αντιφάσεις, τις ασυνέπειες και την ανικανότητα των υπηρεσιών και των πολιτικών του κράτους πρόνοιας, ο Μπεράν αντλεί την ανθεκτικότητά του από μη θεσμοθετημένους χώρους αλληλεγγύης.

Η ιστορία του δείχνει τους κρίσιμους τρόπους με τους οποίους εναλλακτικές μορφές παράγουν ανθεκτικότητα σε ατομικό αλλά περισσότερο σε συλλογικό επίπεδο, σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που έχει πληγεί σοβαρά από τις αντιξοότητες. Αυτή η μορφή ανθεκτικών νοικοκυριών είναι η πιο συχνή στο πλαίσιο του περιορισμού του κράτους πρόνοιας. Εφόσον οι άνθρωποι δεν στηρίζονται επαρκώς θεσμικά, η παραγωγή ανθεκτικότητας με τα δικά τους μέσα φαίνεται ως μια από τις λίγες επιλογές που έχουν.

Στο άλλο άκρο του φάσματος, στη Γερμανία, υπάρχουν τρεις τύποι νοικοκυριών που αναπτύσσουν ανθεκτικότητα στην αλληλεπίδρασή τους με το κράτος πρόνοιας, σύμφωνα με την έκθεση των συνεργατών

μας: α) τα αυτάρκη νοικοκυριά, β) η ανθεκτικότητα που εξαρτάται από το κράτος πρόνοιας και γ) η επιχειρηματική ανθεκτικότητα (Promberger, Müller και Boost, 2016). Θα επικεντρωθούμε στον πρώτο τύπο, καθώς αντιπροσωπεύει μια εναλλακτική μορφή παραγωγής ανθεκτικότητας μέσα από αυτοοργανωμένες πρακτικές.

Η οικογένεια μένει σε ένα μικρό ιδιόκτητο σπίτι στην εξοχή. Τόσο ο σύζυγος όσο και η σύζυγος είναι ειδικευμένοι ξυλουργοί και εμπλέκονται σε ποικίλες δραστηριότητες της κοινότητας και σε δίκτυα οικονομικών, κοινωνικών και συναισθηματικών σχέσεων, οι οποίες περιλαμβάνουν αμοιβαία βοήθεια και ανεπίσημες εργασιακές δραστηριότητες. Σύμφωνα με την κοσμοθεωρία τους και το σύστημα αξιών τους, οι εμπορευματικές πρακτικές καταλαμβάνουν έναν περιθωριακό ρόλο στην καθημερινότητά τους. Ο τρόπος ζωής τους ουσιαστικά χαρακτηρίζεται από τη στενή τους σχέση με τη φύση, όπου απολαμβάνουν και βιώνουν δραστηριότητες όπως είναι η πεζοπορία, η ορειβασία, η συλλογή τροφής, η συλλογή μανιταριών και βοτάνων και οι χειροτεχνίες με υλικά που έχουν συλλέξει. Βέβαια, η οικογένεια χρησιμοποιεί και απολαμβάνει ορισμένες εγκαταστάσεις, υποδομές και πόρους που παρέχουν ένα πλαίσιο για τις δραστηριότητές τους, όπως η απερίφραχτη γη για να συλλέξουν τροφές και η συμμετοχή σε μια σειρά από τυπικές ή άτυπες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, όπως η τοπική γειτονιά, οι όμιλοι του χωριού και οι πρωτοβουλίες των πολιτών (Promberger, Müller και Boost, 2016).

Αυτά τα τρία παραδείγματα αφορούν εναλλακτικές μορφές ζωής αν και λαμβάνουν χώρα σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα, επομένως διαμορφώνονται και σε σχέση με τις γενικότερες συνθήκες διαβίωσης. Ο βαθμός της ανθεκτικότητας που παράγεται σε σχέση με ή ανεξάρτητα από τις κρατικές δομές δεν είναι θέμα ελεύθερης επιλογής των υποκειμένων, αλλά επαφίεται στη διαφοροποιημένη θέση των υποκειμένων στο σύμπλεγμα των σχέσεων εξουσίας.

Στην Ελλάδα, οι ενεργητικές αντιδράσεις στην κρίση ήταν καιρίες όσον αφορά την προσπάθεια των ανθρώπων να τα βγάλουν πέρα. Καθώς η κρίση απομυζούσε περαιτέρω πόρους τα χαμηλού αλλά και μεσαίου εισοδήματος νοικοκυριά δεν ήταν πλέον σε θέση να παρά-

σχουν επαρκή φροντίδα για τα μέλη τους, προέκυψε η ανάγκη για εναλλακτικούς χώρους κοινωνικής βοήθειας. Ο αριθμός των ατόμων που στηρίζονται στις παροχές των μη κυβερνητικών και των ανθρωπιστικών οργανώσεων αυξήθηκε δραματικά κατά τη διάρκεια της κρίσης. Ως απάντηση στις περικοπές των υπηρεσιών και των θεσμών του κράτους πρόνοιας εμφανίζονται ποικίλες μορφές στήριξης και αλληλεγγύης με δομή από τα κάτω προς τα πάνω, ενεργοποιώντας νέους, συλλογικούς και ενεργητικούς, ακτιβιστικούς τρόπους κοινωνικής προστασίας και φροντίδας. Γενικά, τέτοιοι τρόποι λειτουργούν ως μηχανισμοί ενίσχυσης της ανθεκτικότητας. Στον απόηχο της φτώχειας, των χρεών και των περικοπών στα δημόσια επιδόματα, κάποιες από τις μειονεκτούσες και ανθεκτικές οικογένειες που εξετάσαμε προσπαθούν να βρουν ατομικές λύσεις στα δομικά προβλήματα που σχετίζονται με την κρίση. Άλλοι βασίζονται σε υπηρεσίες που ενισχύουν την ανθεκτικότητα και περιστασιακά εμπλέκονται σε αυτές, στην προσπάθειά τους να αντέξουν και να αντιμετωπίσουν την ανυπαρξία πόρων και δικαιωμάτων. Οι μετανάστες/ριες, οι άνεργοι/ες και οι επισφαλώς εργαζόμενοι/ες, συνήθως μέλη κοινωνικών κινημάτων και ομάδων αλληλεγγύης που ασχολούνται με τη φτώχεια, την ανεργία, τη χαμηλόμισθη, επισφαλή εργασία και το μεταναστευτικό καθεστώς ανακαλύπτουν εναλλακτικούς τρόπους ζωής, όπως οι καταλήψεις, η συγκατοίκηση και το μοίρασμα. Λόγω της απουσίας πολιτικών στέγασης, αυτές οι στρατηγικές ανθεκτικότητας συχνά πολιτικοποιούνται. Ενώ στη Γερμανία οι ατομικές, οικογενειακές και συλλογικές στρατηγικές πραγματοποιούνται ως επιλογή και συχνά ως μια αποστασιοποίηση από τον κυρίαρχο εμπορευματοποιημένο τρόπο ζωής, στην Ελλάδα οι δημιουργικές κοινότητες αλληλεγγύης και φροντίδας σχηματίζονται κάτω από πιεστικές συνθήκες διαβίωσης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως υποστηρίξαμε στην εισαγωγή, η κατηγοριοποίηση του Έσπινγκ-Άντερσεν δεν αναφέρεται σε αμιγείς καθεστωτικές οντότητες αλλά σε

ιδεοτύπους (Ferragina και Seeleib-Kaiser, 2011: 583). Στην πράξη τα καθεστώτα πρόνοιας είναι μεικτά αφού ενσωματώνουν στοιχεία από διαφορετικές φιλοσοφίες: τα σοσιαλδημοκρατικά μοντέλα ενσωματώνουν φιλελεύθερες αρχές, τα φιλελεύθερα μοντέλα ενσωματώνουν σοσιαλδημοκρατικά στοιχεία και τα κορπορατίστικα μοντέλα συνδυάζουν τόσο φιλελεύθερες όσο και σοσιαλδημοκρατικές επιλογές (Βενιέρης, 2015: 117). Ως εκ τούτου, οι πολιτικές που εφαρμόζονται από τα κράτη δεν ταυτίζονται στην ολότητά τους με ένα συγκεκριμένο καθεστώς πρόνοιας. Αυτό ισχύει σήμερα σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στη δεκαετία του 1980, όταν γράφτηκε το βιβλίο του Έσπινγκ-Άντερσεν, μιας και όλα τα κράτη έχουν πραγματοποιήσει μεταρρυθμίσεις οι οποίες έχουν «αλλοιώσει» τα αυθεντικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού κράτους (Ζαμπαρλούκου, 2014: 3).⁵ Οι Φεράντζινα κ.ά., (2011) που αναλύουν τα καθεστώτα πρόνοιας χρησιμοποιώντας την έννοια των «ιδεοτύπων» και ασκούν κριτική στη σύγχυσή τους με «πραγματικούς τύπους» καθεστώτων, αναδεικνύουν την εγκυρότητα των «τριών κόσμων του καπιταλισμού της ευημερίας» (Ferragina κ.ά., 2011: 584). Αν και οι πραγματικοί τύποι είναι μεικτοί, κάποιες χώρες μπορούν να θεωρηθούν ως πρότυπες, δηλαδή ως χώρες των οποίων η διάρθρωση του κράτους πρόνοιας βρίσκεται πολύ κοντά στις δομές των εντοπισμένων ιδεοτύπων. Σύμφωνα με τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται από τους συγγραφείς (Ferragina κ.ά., 2011: 590) προκειμένου να ελεγχθεί η ιδεοτυπική κατασκευή του Έσπινγκ-Άντερσεν, συλλέγονται και αναδιοργανώνονται, σε ένα συνεχές, τα ποσοτικά στοιχεία που συλλέχθηκαν στη βάση της κατάταξης κάθε χώρας στις ποικίλες μελέτες, αρχίζοντας από το πιο σοσιαλδημοκρατικό στο πιο φιλελεύθερο κράτος πρόνοιας.

Έτσι, οι ακαδημαϊκοί εντοπίζουν τις ακόλουθες ομάδες χωρών με βάση τη συνοχή των κατηγοριοποιήσεων: «αμιγείς χώρες», οι οποίες εμπίπτουν κατά 80% στον ίδιο τύπο καθεστώτος, «χώρες με μέση-υψηλή εσωτερική συνοχή», οι οποίες εμπίπτουν μεταξύ 61% και 80% στον ίδιο τύπο καθεστώτος και «χώρες με μέση εσωτερική συνοχή», οι οποίες εμπίπτουν μεταξύ 51% και 60% στον ίδιο τύπο καθεστώτος. Η επισκόπηση της βιβλιογραφίας επιβεβαιώνει την ύπαρξη τριών κόσμων του καπιταλισμού της ευημερίας υπό το φως των ιδεοτύπων (Fer-

ragina κ.ά., 2011: 597). Όλες οι χώρες⁶ κατηγοριοποιούνται σε περισσότερο από το 50% των μελετών σε έναν από τους τρεις αρχικούς «κόσμους» όπως ορίζονται στο έργο του Έσπινγκ-Άντερσεν (Ferragina κ.ά., 2011, Πίνακας 2: 588).

Σε μια επόμενη έρευνα (Ferragina, Seeleib-Kaiser και Spreckelsen, 2015), υιοθετήθηκε μια ανάλυση κατά ομάδες (Cluster analysis) προκειμένου να επιβεβαιωθεί η σταθερότητα ή μη σταθερότητα των καθεστώτων κράτους πρόνοιας, όπως αυτά αναλύθηκαν από τον Έσπινγκ-Άντερσεν αλλά και τον Φερρέρα, βάσει των επιτευγμάτων των κρατών πρόνοιας σε σχέση με παλιούς και νέους κοινωνικούς κινδύνους. Ενώ οι παλιοί κοινωνικοί κίνδυνοι αφορούν τον κίνδυνο της φτώχειας των ηλικιωμένων, όπως και τα ποσοστά ανεργίας και φτώχειας των αντρών κουβαλητών, περιλαμβάνονται και νέοι κοινωνικοί κίνδυνοι, όπως η (αν)ικανότητα της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, η μονογονεϊκότητα με τον αυξημένο κίνδυνο παιδικής φτώχειας, τα χαμηλά πρόσοντα και μορφωτικό επίπεδο, καθώς επίσης η ανεπαρκής κάλυψη κοινωνικής προστασίας των άτυπων εργαζομένων. Οι Νέοι Κοινωνικοί Κίνδυνοι (NKK) τείνουν να είναι οι επικρατέστεροι ανάμεσα στους νέους, τις οικογένειες και τις γυναίκες (Bonoli, 2005).⁷ Οι μελέτες βασίζονται σε συγκεντρωτικά στοιχεία που δημοσίευσε η Eurostat⁸ για την περίοδο 2005 έως και 2012 και εστιάζουν στα κράτη μέλη της ΕΕ που εισήλθαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση πριν τη διεύρυνση του 2004 (15 χώρες στις οποίες ανήκουν οι έξι από τις εννιά χώρες έρευνας του RESCuE).

Οι συγγραφείς ξεκινούν με την υπόθεση ότι υπάρχει ένας τέταρτος τύπος καθεστώτος, αυτός της Μεσογείου, διαφορετικός από τα αρχικά τρία καθεστάτα, και υπολογίζουν εμπειρικά τέσσερις διαφορετικές ομαδοποιήσεις χωρών που αντιπροσωπεύουν αυτά τα καθεστάτα κοινωνικού κράτους. Σύμφωνα με την προσέγγισή τους, «τα καθεστάτα πρόνοιας συνεχίζουν να αποτελούν ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο». Τα ευρήματά τους δείχνουν ότι στις 15 χώρες της ΕΕ, αρκετές ομάδες χωρών επιδεικνύουν ισχυρή σταθερότητα στην παραγωγή επαναλαμβανόμενων κοινωνικών αποτελεσμάτων.⁹ Όλα τα ευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας έχουν την ικανότητα να μειώνουν τη φτώχεια και την ανισότητα. Ωστόσο, ο βαθμός ποικίλλει αισθητά, ειδικά όταν ερευνώνται

συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, όπως οι άνεργοι, τα παιδιά, οι νέοι και οι ηλικιωμένοι. Αυτά τα ευρήματα συμφωνούν με τη βιβλιογραφία σχετικά με τους θεσμικούς τύπους διαφοροποίησης μεταξύ συντηρητικών, φιλελεύθερων, μεσογειακών και σοσιαλδημοκρατικών καθεστώτων. Ως βασική εξαίρεση αναγνωρίζεται η Γερμανία, η οποία σύμφωνα με ορισμένους δεν μπορεί πια να χαρακτηριστεί ως το πρότυπο ενός συντηρητικού κοινωνικού κράτους, λόγω των υψηλών ποσοστών φτώχειας ανάμεσα στους ανέργους (Ferragina, Seeleib-Kaiser και Spreckelsen, 2015: 296). Στην ανάλυση των παλιών κοινωνικών κινδύνων, όπως η ανεργία και η τρίτη ηλικία, η Ευρώπη φαίνεται να χαρακτηρίζεται από δύο ομάδες, δηλαδή μια ομάδα που αποτελείται από σοσιαλδημοκρατικές και συντηρητικές χώρες με υψηλότερα επίπεδα μείωσης της ανισότητας σε σύγκριση με τις χώρες της δεύτερης ομάδας, η οποία συγκροτείται από τις φιλελεύθερες και τις μεσογειακές χώρες (Ferragina, Seeleib-Kaiser και Spreckelsen, 2015, Σχήμα 2: 298).¹⁰ Αντιθέτως, οι νέοι κίνδυνοι, όπως η παιδική και νεανική φτώχεια, ακολουθούν πολύ στενά τη θεωρητική τυπολογία των τεσσάρων ομαδοποιήσεων με εξαίρεση τη Γερμανία, η οποία τοποθετείται στη σοσιαλδημοκρατική ομάδα, και την Αυστρία που τοποθετείται στη φιλελεύθερη καπιταλιστική ομάδα μαζί με το Ηνωμένο Βασίλειο. Συνεπώς, για να συλλάβει κανείς τη δυναμική των κρατών πρόνοιας, φαίνεται ότι θα ήταν κατάλληλο να αναλύσει τα καθεστώτα πρόνοιας μέσα από το πλέγμα εργασία-φροντίδα-πρόνοια, μιας και ο περιορισμός σε μια διάσταση μπορεί να συμπίπτει με την επέκταση των πολιτικών σε μια άλλη (Ferragina, Seeleib-Kaiser και Spreckelsen, 2015: 301).

Σύμφωνα με τους ιδεοτύπους του Έσπινγκ-Άντερσεν, το Ηνωμένο Βασίλειο ορίζεται ως φιλελεύθερο καθεστώς πρόνοιας, στο οποίο τα επιδόματα είναι περιορισμένα, ενθαρρύνονται οι ιδιωτικές υπηρεσίες, και η λήψη επιδομάτων συνοδεύεται από στίγμα (Arts και Gelissen, 2002· Esping-Andersen, 1990: 26-27). Ωστόσο, το καθεστώς πρόνοιας του Ηνωμένου Βασιλείου παρεκκλίνει και από τον φιλελεύθερο τύπο με μια σειρά τρόπων, όπως σε ό,τι αφορά την καθολική υγειονομική περίθαλψη που είναι δωρεάν στα σημεία εξυπηρέτησης—ένα χαρακτηριστικό που συναντάται πιο συχνά στο σοσιαλδημοκρατικό κράτος πρό-

νοιας— και στο ότι οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης είναι υποχρεωτικές (Εθνική Ασφάλιση) – πράγμα το οποίο συναντάται πιο συχνά σε ένα κορπορατίστικο κράτος πρόνοιας. Τα ευρήματα της έρευνας του RESCuE δείχνουν ότι ο στιγματισμός κατά τα τελευταία χρόνια είναι ιδιαίτερα συστηματικός, ενώ οι πολιτικές λιτότητας έχουν πιθανώς προκαλέσει αύξηση στην εμπορευματοποίηση (Donoghue και Dagdeviren, 2016). Στο ιδεοτυπικό συνεχές τους των τριών κόσμων του καπιταλισμού της ευημερίας, οι Φεράντζινα, κ.ά. (2011) βρήκαν πως το Ηνωμένο Βασίλειο ανήκει στην ομάδα χωρών με μέση-υψηλή εσωτερική συνοχή, ταξινομώντας το κατά 61% με 80% στο φιλελεύθερο καθεστώς (Ferragina και Seeleib-Kaiser, 2011: 591, Πίνακας 2).

Από μια συγκριτική σκοπιά, χρησιμοποιώντας την ανάλυση των «Τριών Κόσμων» η Ιρλανδία τοποθετείται συνήθως στη φιλελεύθερη κατηγορία λόγω του χαμηλού της ποσοστού απο-εμπορευματοποίησης. Ωστόσο, σχολιασμοί και αναλύσεις της ιρλανδικής πρόνοιας προτείνουν αρκετές άλλες κατηγοριοποιήσεις με βάση συγκεκριμένες πτυχές και αλλαγές στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη του κράτους τις τελευταίες δεκαετίες. Τέτοιες είναι ο «Καθολικός κορπορατισμός» λόγω της αντιπαράθεσης μεταξύ Εκκλησίας και κράτους σχετικά με την κοινωνική πολιτική και λόγω της κυριαρχίας των καθολικών ηθικών κανόνων και οικογενειακών αξιών. Ή ο «νέος κορπορατισμός» στις πολιτικές κοινωνικής προστασίας στο πλαίσιο του οποίου συντάσσονται από την κυβέρνηση και τους κοινωνικούς εταίρους τα εθνικά κοινωνικά σύμφωνα. Πιο πρόσφατα, η ανάλυση έχει επικεντρωθεί στην ύστερη κρατικά επιδοτούμενη βιομηχανοποίηση, στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική βελτίωση που οδηγούν στο χαρακτηρισμό του «αναπτυξιακού κράτους πρόνοιας». Κάποιοι συγγραφείς, ωστόσο, ισχυρίζονται πως το ιρλανδικό κράτος πρόνοιας είναι πιθανότατα κοντινότερο στο αγγλοαμερικανικό μοντέλο αλλά με υψηλότερη εξάρτηση από τις οικογένειες, η οποία είναι παρόμοια με αυτή του μεσογειακού μοντέλου (Gallagher, Gilmartin και Gray, 2016: 5). Οι Φεράντζινα κ.ά. (2011) στο δικό τους ιδεοτυπικό συνεχές βρήκαν ότι η Ιρλανδία ανήκει στην ομάδα των χωρών με μέση εσωτερική συνοχή (Fer-

ragina κ.ά., 2011, Πίνακας 2), που εμπίπτει κατά 51% με 60% στο φιλελεύθερο τύπο καθεστώτος.

Η Γερμανία θεωρείται συντηρητικό κράτος πρόνοιας¹¹ (Esping-Andersen, 1994) ή ως «καπιταλισμός του Ρήνου». Στη συγκριτική βιβλιογραφία, το γερμανικό κράτος πρόνοιας έχει χαρακτηριστεί ως το αρχετυπικό συντηρητικό κράτος πρόνοιας (Esping-Andersen, 1990· Seeleib-Kaiser, 2016: 222). Παρ' όλ' αυτά, βασικές αρχές των ρυθμίσεων του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας, όπως η προστασία της επαγγελματικής θέσης, τα σχήματα κοινωνικής ασφάλισης που κάλυπταν ολόένα και αυξανόμενο μέρος του πληθυσμού, η διατήρηση του εισοδήματος σε επίπεδο που προστατεύει το βιοτικό επίπεδο των ανέργων και των συνταξιούχων, οδηγούν συγγραφείς, όπως έχουμε ήδη αναφέρει πιο πάνω, να υποστηρίξουν ότι η Γερμανία είχε μεταβεί σε ένα δρόμο προς μια «οιονεί καθολικότητα». Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1980 και κυρίως μετά την επανένωση της Γερμανίας, μετατοπίσεις στις πολιτικές πρόνοιας έχουν προκαλέσει, σύμφωνα με κάποιους αναλυτές, σημαντικές αλλαγές οι οποίες πιθανώς θα οδηγήσουν σε ένα νέο παράδειγμα κοινωνικής πολιτικής (Seeleib-Kaiser, 2016· Hermann, 2014). Σύμφωνα με τον Μάρτιν Ζελάιμπ-Κάιζερ, αυτές οι μετατοπίσεις επηρεάζουν όλο και περισσότερο μόνο όσους βρίσκονται στον πυρήνα της αγοράς εργασίας και με αυτό τον τρόπο ενισχύουν περαιτέρω το θεσμικό δυϊσμό ο οποίος είναι ιστορικά εγγενής στο σχεδιασμό του γερμανικού κράτους πρόνοιας. Ως συνέπεια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η Γερμανία έχει συγκλίνει προς μια φιλελεύθερη προσέγγιση της πρόνοιας, η οποία συνήθως συνδέεται με τις πολιτικές στη Βρετανία και τις ΗΠΑ (Seeleib-Kaiser, 2016: 223-224). Ωστόσο, σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, το γερμανικό καθεστώς πρόνοιας δεν θα έπρεπε να χαρακτηριστεί ως ένα φιλελεύθερο μοντέλο πρόνοιας, διότι με τις μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στη Γερμανία στον τομέα της οικογενειακής πολιτικής προς μια προσέγγιση περισσότερο επικεντρωμένη στην απασχόληση μπορεί να θεωρηθεί πως πηγαίνει πιο κοντά στη σκανδιναβική προσέγγιση οικογενειακής πολιτικής (Ferragina, κ.ά., 2015: 196). Συνεπώς η Γερμανία τοποθετείται στην κατάταξη των «αμιγών χωρών»,

με περισσότερο από το 80% των περιπτώσεων να την εντάσσουν στον χριστιανοδημοκρατικό τύπο καθεστώτος.

Η Φινλανδία συνήθως κατατάσσεται στα σκανδιναβικά κράτη πρόνοιας, αν και έχει κάποια συγκεκριμένα κορπορατίστικα χαρακτηριστικά. Στο σοσιαλδημοκρατικό, λεγόμενο σκανδιναβικό μοντέλο κράτους πρόνοιας, η οικονομία και η απασχόληση βασίζονται στον ευρύ δημόσιο τομέα και η ανάπτυξη καθοδηγείται από τις εξελίξεις στο συγκεκριμένο τομέα (Esping-Andersen, 1990). Ωστόσο, σε σύγκριση με άλλες σκανδιναβικές χώρες, η πολιτική προσέγγιση που έχει επιλεγεί στη Φινλανδία είναι σκληρότερη και το επίπεδο της κοινωνικής προστασίας χαμηλότερο (Julkunen, 2001 στο Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Η Φινλανδία έχει προσδιοριστεί ότι βρίσκεται «στο όριο» ή ως «αργοπορημένη»¹² ή ως «μερικώς προσαρμοσμένη» στο σκανδιναβικό σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο κοινωνικού κράτους (Julkunen, 2008 στο Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016) σε σύγκριση με τις άλλες σκανδιναβικές χώρες, και όχι στο ίδιο επίπεδο με τη Δανία ή τη Σουηδία, τις οποίες ο Έσπινγκ-Άντερσεν χρησιμοποίησε στην τυπολογία του ως παραδείγματα του σκανδιναβικού κράτους πρόνοιας (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Η Φινλανδία ορίζεται ως μια υβριδική περίπτωση σε σχέση με την τυπολογία του Έσπινγκ-Άντερσεν: μοιράζεται κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά των άλλων σκανδιναβικών χωρών αλλά έχει και ισχυρά κορπορατίστικα στοιχεία. Συνεπώς, οι ειδήμονες στη Φινλανδία συχνά αναφέρονται στο «Φινλανδικό μοντέλο» (Saari, 2011). Αυτή η παράδοση της στενής συνεργασίας μεταξύ της κυβέρνησης και των κοινωνικών εταίρων, η λεγόμενη «πολιτική της συναίνεσης», αμφισβητήθηκε πρόσφατα από την παρούσα κυβέρνηση (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016). Σύμφωνα με το ιδεοτυπικό συνεχές των τριών κόσμων του καπιταλισμού της ευημερίας που προτείνουν οι Φεράντζινα κ.ά. (2011) με βάση την επισκόπηση της βιβλιογραφίας, η Φινλανδία είναι μια σοσιαλδημοκρατική χώρα με ισχυρά δευτερεύοντα στοιχεία χριστιανοδημοκρατίας κυρίως σχετικά με το συνταξιοδοτικό της σύστημα (Esping-Andersen, 1990) και είναι μέρος της ομάδας με μέση-υψηλή εσωτερική συνοχή, με το 51% έως

60% των περιπτώσεων να την εντάσσουν στο σοσιαλδημοκρατικό τύπο καθεστώτος (Ferragina κ.ά., 2011: Πίνακας 2).

Στη βάση της έρευνας του RESCuE, ο τρέχων ρόλος του φινλανδικού κράτους πρόνοιας είναι εκείνος της «απόσυρσης» από το τοπικό επίπεδο. Οι τοπικοί θεσμοί πρόνοιας και οι πρακτικές συνεργασίας σε επίπεδο δήμων μεταξύ αρχών και διάφορων μη κυβερνητικών παραγόντων θα δοκιμαστούν από την αναδιοργάνωση οργανισμών κοινωνικής πρόνοιας και υγειονομικής περίθαλψης σε επίπεδο χώρας, όπως και από την εισαγωγή, σε μεγαλύτερο πλέον βαθμό, των αγορών και του ανταγωνισμού στον εν λόγω τομέα δραστηριότητας. Οι προγραμματισμένες μεταρρυθμίσεις θα θέσουν υπό αμφισβήτηση τις αξίες της καθολικότητας και της ισότητας λόγω της έμφασης που θα δοθεί στο συγκεντρωτισμό και την ψηφιοποίηση ορισμένων βασικών υπηρεσιών.

Η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία¹³ συνήθως θεωρούνται ότι έχουν αναπτύξει το ίδιο καθεστώς πρόνοιας και συνεπώς ανήκουν στο «κοινωνικό μοντέλο της Νότιας Ευρώπης», το οποίο θεωρείται πως είναι διαφορετικό από το μοντέλο των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Αυτή η προσέγγιση αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της συγκριτικής κοινωνικοοικονομικής έρευνας στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Το ερώτημα για τη διακρίσιμότητα ενός νοτιοευρωπαϊκού μοντέλου κοινωνικής πολιτικής και καθεστώτος πρόνοιας έχει προκαλέσει έντονη συζήτηση (Petmesidou, 1996· Esping-Andersen, 1999· Andreotti κ.ά. 2001, Katrougalos και Lazaridis, 2003· Karamessini, 2007). Εκφράζονται διαφορετικές απόψεις στη βιβλιογραφία για το εάν η Ιταλία, η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία συνιστούν έναν «τέταρτο κόσμο του καπιταλισμού της ευημερίας» ή απλώς μια υποκατηγορία του συντηρητικού καθεστώτος πρόνοιας της ηπειρωτικής Ευρώπης, του οποίου τα βασικά χαρακτηριστικά είναι οι κορπορατίστικοι διαχωρισμοί στάτους στο σύστημα κοινωνικής προστασίας βάσει της απασχόλησης και του επαγγέλματος, τα υπολειμματικά προγράμματα κοινωνικής βοήθειας για εκείνους που είναι εκτός «κανονικών» εργασιακών σχέσεων, η ισχυρή ρύθμιση της αγοράς εργασίας και η οικογενειακότητα (familialism). Η οικογενειακότητα σχετίζεται και αναφέρεται α) στην κεντρική θέση της οικογένειας ως παρόχου φροντίδας, ως εστίας αλληλεγγύης και παροχής πρόνοιας

αλλά και ως παραγωγικής εστίας (οικογενειακές επιχειρήσεις) και β) σε μια προκατάληψη υπέρ του άντρα κουβαλητή στην κοινωνική και επαγγελματική προστασία. Ο Έσπινγκ-Άντερσεν (1999) αλλά και οι Κατρούγκαλος και Λαζαρίδης (2003) θεωρούν τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου ως μια παραλλαγή του συντηρητικού καθεστώτος πρόνοιας.¹⁴ Από την άλλη πλευρά, οι Leibfried (1992), Πετμεζίδου (1996), Ferrera (1996) και Karamessini (2007) τίθενται υπέρ της άποψης ότι υπάρχει ένα διακριτό νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο κοινωνικής προστασίας και πρόνοιας – ο καθένας και η καθεμία τους για διαφορετικούς λόγους.

Ανεξάρτητα από το εάν δεχόμαστε ή όχι ότι υπάρχει ένα διακριτό νοτιοευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, μπορούμε να διακρίνουμε ομοιότητες στο καθεστώς πρόνοιας των χωρών του ευρωπαϊκού νότου, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Όλοι οι συγγραφείς που διερευνούν τα κοινά χαρακτηριστικά των νοτιοευρωπαϊκών κρατών πρόνοιας κατά τη δεκαετία του 1990 έχουν αναφερθεί στο ρόλο της οικογένειας ως προς την ανάπτυξη στρατηγικών για την προστασία και την αύξηση της πρόνοιας των μελών της. Επιπλέον, η συγκριτική έρευνα στην οικογένεια και τα μοντέλα οικογενειακής πολιτικής και καθεστώτων φροντίδας έχει επιβεβαιώσει το επιχείρημα ενός διακριτού νοτιοευρωπαϊκού καθεστώτος πρόνοιας. Ομοίως, έχουν αναγνωριστεί από πολυάριθμες συγκριτικές κοινωνικοοικονομικές μελέτες ομοιότητες όσον αφορά την κατάτμηση των δομών της αγοράς εργασίας, τον ακραίο κατακερματισμό των προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλειας, των συστημάτων συνταξιοδότησης και επίσης των Εθνικών Υπηρεσιών Υγείας, που υποτίθεται ότι εμπνέονται από το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο (Ferrera, 1996) χωρίς ποτέ –όχι στον ίδιο βαθμό μεταξύ των χωρών του ευρωπαϊκού νότου– να ολοκληρώνονται με τρόπο που να περιλαμβάνουν όλα τα επίπεδα υγειονομικής περίθαλψης (Petmesidou και Guillén, 2015, Karamessini, 2007).

Παρ' όλ' αυτά, μπορεί να ειπωθεί ότι όταν εκδηλώθηκε η κρίση του 2007-2008, η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία συνέκλιναν με τα ευρωπαϊκά κοινωνικά και οικονομικά πρότυπα, παρά την επιμονή υπολειμματικών χαρακτηριστικών. Και όσον αφορά το καθεστώς οικογενειακής φροντίδας, επιτεύχθηκε κάποιος βαθμός απο-οικογενειοποιί-

ησης μέσα από την ανάπτυξη προγραμμάτων οικογενειακής πολιτικής¹⁵ και την αποδυνάμωση του μοντέλου άντρας κουβαλητής/γυναίκα πάροχος φροντίδας, ως αποτέλεσμα της αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Επίσης μειώθηκε τόσο ο κατακερματισμός των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας –ένα από τα διακριτά χαρακτηριστικά του νοτιοευρωπαϊκού μοντέλου– μέσω της ενοποίησης των οργανισμών ασφάλισης, όσο και το χάσμα στη γενναιοδωρία των επιδομάτων και των προϋποθέσεων θεμελίωσης δικαιωμάτων μεταξύ διαφορετικών προγραμμάτων. Όλες οι διαδικασίες ανάκαμψης από τα διαρθρωτικά ελλείμματα στην κάλυψη αναγκών διακόπηκαν από την κρίση, γεγονός το οποίο οδήγησε στην επιδείνωση των δεικτών απασχόλησης και ανεργίας και σε μια επαν-οικογενειοποίηση της φροντίδας-προστασίας.

Το εάν η κρίση έχει επηρεάσει την καθολική¹⁶ βάση της υγειονομικής περίθαλψης στις τέσσερις χώρες είναι ένα ανοιχτό ζήτημα προς το παρόν. Βασικός μοχλός για μεταρρυθμίσεις και σε αυτόν τον τομέα πολιτικής υπήρξε η δημοσιονομική βιωσιμότητα κατά την κρίση. Αν και καμία από τις τέσσερις χώρες δεν έχει ανοιχτά ξεκινήσει συστηματικές αλλαγές που θα διαλύσουν το δημόσιο σύστημα, τα μέτρα λιτότητας που έχουν εφαρμοστεί ως τώρα (και οι περαιτέρω αλλαγές που έχουν προγραμματιστεί για τα επόμενα χρόνια) μπορεί να προκαλέσουν τη μεταμόρφωση των νοτιοευρωπαϊκών συστημάτων υγείας σχετικά τόσο με τη χρηματοδότηση όσο και με τις παροχές. Στις χώρες που βρίσκονται σε καθεστώς διάσωσης οι μεταρρυθμίσεις αποτελούν αντικείμενο αντιπαράθεσης. Ωστόσο, η επιτακτικότητα της δημοσιονομικής προσαρμογής πυροδοτεί μια μορφή «μετατόπισης της πολιτικής» και παρακμής του δημόσιου συστήματος. Προφανώς, οι περικοπές μεγάλης κλίμακας στις δημόσιες δαπάνες και μια σειρά μέτρων πολιτικής μετατοπίζουν το κόστος της πρόνοιας πέρα από το κράτος (Petmesidou και Guillén, 2015: 315).

Οι κυρίαρχες προσεγγίσεις σχετικά με την οικονομική δυσπραγία των χωρών του ευρωπαϊκού νότου παρουσιάζουν ως βασική αιτία τις «ακαμψίες» της αγοράς εργασίας (αν και, για παράδειγμα, πάνω από το ένα τρίτο των συμβάσεων στην Ισπανία είναι ορισμένου χρόνου). Σε

αυτό το πνεύμα, επιβάλλονται σθεναρά «σχέδια διάσωσης» στην Ελλάδα και την Πορτογαλία και υιοθετούνται, σε μεγάλο βαθμό και στην Ισπανία, στρατηγικές που περιλαμβάνουν τη μετακίνηση προς μια πιο ευέλικτη και απορρυθμισμένη αγορά εργασίας. Η επιστημονική έρευνα (CABISE project, 2014, στο Πετμεζίδου, 2015: 15) δείχνει με σαφήνεια ότι ο εκσυγχρονισμός και η αναπροσαρμογή των συστημάτων πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη κατά τον «εξευρωπαϊσμό» τους (με διαφορετικό ρυθμό και με διαφορετική ένταση ωστόσο) απέτυχαν να αντικαταστήσουν το «δυσμό» με ένα πιο συμπεριληπτικό σχήμα, ιδιαίτερα στην Ισπανία και στην Ελλάδα. Μία τέτοια αλλαγή είναι ιδιαίτερα απίθανη με τις μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιούνται στην αγορά εργασίας υπό την πίεση της κρίσης. Τα ευρήματα δείχνουν ότι παράλληλα με τη μειούμενη εργασιακή προστασία και την περιστολή των εργασιακών δικαιωμάτων αυξάνεται ο κίνδυνος φτώχειας και εισοδηματικής ανισότητας (Πετμεζίδου, 2015: 21). Σύμφωνα με την Γκονζάλεζ Γκάγκο (2015), η μείωση της κατάτμησης της αγοράς εργασίας στην Ισπανία θεωρητικά μπορεί να οδηγήσει στη σύγκλιση μεταξύ μόνιμων και συμβασιούχων εργαζόμενων (Gago, 2015: 355).

Συνολικά, οι αλλαγές που έλαβαν χώρα ως επακόλουθο της κρίσης στόχευαν περισσότερο στη μείωση του κόστους με αποτέλεσμα οι πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες να παραμείνουν απροστάτευτες. Εντούτοις, η μείωση της κοινωνικής δαπάνης δεν αποτελεί από μόνη της αλλαγή παραδείγματος. Είναι δύσκολο όμως να εξακριβωθεί αν με τις διαρθρωτικές αλλαγές που προωθήθηκαν σε χώρες με παρόμοια κατεύθυνση υιοθετείται ένα συνολικά διαφορετικό οργανωτικό μοντέλο. Αυτό που βιώνουμε είναι μια πιθανή στροφή προς ένα ακραίο νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο με έναν έντονο υπολειμματικό χαρακτήρα κράτους πρόνοιας^{17, 18} μια ενίσχυση της εμπορευματοποίησης και μια «επιστροφή» στην οικογένεια για την παροχή προστασίας και φροντίδας.

Η Πολωνία, όπως και άλλες χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, μέχρι το 1989, ήταν ένα συγκεντρωτικό κράτος (σοσιαλιστικός συγκεντρωτισμός) και ένα συντηρητικό κοινωνικό μοντέλο, το οποίο κληρονομήθηκε από την περίοδο του Μεσοπολέμου (Esping-Andersen, 1999) και ευθυγραμμίστηκε μετά τον πόλεμο με μια κοινωνική πολιτική που

στόχευε στην πλήρη απασχόληση και τον εξισωτισμό. Σύμφωνα με τον Σταρένγκα-Πιάσεκ, «το σύστημα κρατικής διοίκησης είχε σαφή χαρακτηριστικά *πελαταιακού συντονισμού*» (Staręga-Piasek, 2006: 3). Το πολωνικό κοινωνικό μοντέλο, το οποίο εγκαθιδρύθηκε την περίοδο 1990-2004, ήταν ένα μείγμα όπου στοιχεία από τη συντηρητική και την κορπορατίστικη παράδοση ανακατεύτηκαν με τα στοιχεία του φιλελεύθερου μοντέλου. Κυριαρχείται από μερικώς ιδιωτικοποιημένη κοινωνική ασφάλιση που παρέχει επιδόματα βάσει απασχόλησης, τα οποία συμπληρώνονται από επιδόματα βάσει εισοδήματος (οικογενειακά επιδόματα και παροχές κοινωνικής βοήθειας). Ο τομέας των κοινωνικών υπηρεσιών δεν είναι επαρκώς ανεπτυγμένος. Μαζί με την αποκέντρωση του συστήματος κρατικής διοίκησης οι κοινωνικές υπηρεσίες υπέστησαν διαφορετικά επίπεδα αυτοδιοίκησης ενώ σε μεγάλο βαθμό εμπορευματοποιήθηκαν και ιδιωτικοποιήθηκαν (Staręga-Piasek, 2006: 22). Ο Fenger H.J.M. (2007, στο Kazimiera κ.ά., 2016) εξέτασε το βαθμό στον οποίο οι μετακομμουνιστικές χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης της Πολωνίας, εντάσσονται στην τυπολογία του Έσπινγκ-Άντερσεν. Ο ερευνητής, αναφερόμενος στην ανάλυση του Έσπινγκ-Άντερσεν, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει «ένο» μοντέλο πρόνοιας στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη διότι οι διαφορές μεταξύ αυτών των χωρών και των προτεινόμενων τριών τύπων πρόνοιας ήταν μόνο μεταβατικής φύσεως (Esping-Andersen, 1996), αναρωτιέται εάν οι διαφορές μεταξύ των κρατών πρόνοιας της Δυτικής και της Ανατολικής Ευρώπης έχουν απαλειφθεί μετά από 15 χρόνια μετάβασης (2005). Χρησιμοποιεί ιεραρχική ανάλυση κατά συστάδες (hierarchical cluster analysis)¹⁹ για να αξιολογήσει εμπειρικά το «μετακομμουνιστικό κράτος πρόνοιας». Σύμφωνα με την ανάλυσή του, υπάρχει μια σαφής διάκριση μεταξύ των παραδοσιακών ευρωπαϊκών κρατών πρόνοιας που αποτέλεσαν το αντικείμενο της φημισμένης τυπολογίας του Έσπινγκ-Άντερσεν και των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Γενικά, το επίπεδο της εμπιστοσύνης, το επίπεδο των κοινωνικών προγραμμάτων και της κοινωνικής κατάστασης στις μετακομμουνιστικές χώρες είναι αισθητά χαμηλότερο απ' ό,τι στις άλλες χώρες. Η ομάδα των μετακομμουνιστικών χωρών διαχωρίζεται

σε τρεις ομάδες.²⁰ Οι μετακομμουνιστικού τύπου χώρες της Ευρώπης, στις οποίες εντάσσεται η Πολωνία, προσομοιάζουν περισσότερο στις δυτικές χώρες. Συνεπώς, σύμφωνα με τον συγγραφέα, αυτή τη στιγμή τα μετακομμουνιστικά κράτη πρόνοιας δεν μπορούν να υπαχθούν σε κανέναν από τους τύπους κράτους πρόνοιας του Έσπινγκ-Άντερσεν ή οποιουδήποτε άλλου γνωστού τύπου. Ωστόσο, η εμπειρική ανάλυση δεν δείχνει ένα διακριτό, συγκεκριμένο τύπο μετακομμουνιστικού κράτους πρόνοιας. Τα μετακομμουνιστικά κράτη πρόνοιας χαρακτηρίζονται απλώς από το χαμηλότερο επίπεδο των κρατικών τους προγραμμάτων²¹ και το χαμηλότερο επίπεδο κοινωνικής κατάστασης.²² Το τι σημαίνει αυτό για τις μελλοντικές εξελίξεις παραμένει ανοιχτό.

Σύμφωνα με τους Σένγκιουλ, Άτεκιν και Πουϊράζ (2016: 21-22), αν λάβουμε υπόψη τους τέσσερις τύπους κρατών πρόνοιας, η Τουρκία είναι κάπου ανάμεσα στο συντηρητικό/κορπορατιστικό μοντέλο και στην εννοιολογική σύλληψη του Φερρέρα για το μεσογειακό καθεστώς πρόνοιας. Ο μετασχηματισμός που πραγματοποιήθηκε από τη δεκαετία του 1980 και τα συγκεκριμένα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής των κυβερνήσεων του ΑΚΡ περιπλέκουν περαιτέρω τη συζήτηση γύρω από τον τύπο καθεστώτος πρόνοιας στον οποίο ανήκει η Τουρκία. Τα καθεστώτα πρόνοιας προκύπτουν στη βάση όσων έχουν κληρονομηθεί από προηγούμενες δομές, όπως και από τις ευκαιρίες που δημιουργούνται για τις εκάστοτε κυβερνήσεις (Eder, 2009: 155· Şengül, Aytekin και Royraz, 2016: 21-22). Η Τουρκία δεν είχε ποτέ ένα κράτος πρόνοιας με την έννοια του να καλύπτει όλους τους πολίτες, αλλά περισσότερο «έναν εκλεκτικό σχηματισμό “κοινωνικού κράτους” που μπορεί καλύτερα να περιγραφεί ως ένα μοντέλο διπλής πολιτειότητας με ένα μπισμαρκιανού τύπου επίσημο σύστημα κοινωνικής προστασίας, το οποίο ενσωματώνει επίσης άτυπες και πελατειακές σχέσεις» (Buğra και Can-daş, 2011: 516). Η πάνω από μια δεκαετία διακυβέρνηση του ΑΚΡ έχει σε μεγάλο βαθμό αποδομήσει αυτόν τον εκλεκτικό σχηματισμό και τον έχει αντικαταστήσει με ακόμα πιο επιλεκτικές, περιοριστικές, βασισμένες στη ζήτηση, παράτυπες και άτυπες πολιτικές πρόνοιας. Οι κοινωνικές πολιτικές που υλοποιούνται έχουν αποδυναμώσει τα ήδη ετοιμόρροπα θεμέλια του τουρκικού καθεστώτος πρόνοιας, δημιουργώ-

ντας μια χαοτική κατάσταση όπου εμπλέκονται αλληλεπικαλυπτόμενα δίκτυα, πολλαπλά υποκείμενα, με αποτέλεσμα μεγάλες δυσκολίες για δυνητικούς δικαιούχους και πολύ μεγάλη αβεβαιότητα.

Σύμφωνα με τον Κάρλος Σότο Ιγκουαράν (2011: 88), δεδομένης της χαμηλής διεύθυνσης του κράτους και του μεγάλου ανεπίσημου τομέα στις αναπτυσσόμενες χώρες, φαίνεται πιο ορθό να αναφερόμαστε σε καθεστώτα πρόνοιας παρά σε καθεστώτα κρατών πρόνοιας. Το κράτος δεν είναι κεντρικό στοιχείο και μάλλον φαίνεται ως ένα από τα πολλά στοιχεία που συγκροτούν το *μείγμα πρόνοιας*, μαζί με την αγορά, την οικογένεια και άλλους ανεπίσημους και επίσημους θεσμούς και μηχανισμούς. Χρησιμοποίησε την τυπολογία των αναπτυσσόμενων χωρών των Gough κ.ά., (2004), οι οποίοι αναφέρονται σε ένα «καθεστώς ανεπίσημης ασφάλειας»²³ που χαρακτηρίζεται από το θεμελιώδη ρόλο που διαδραματίζει η οικογένεια και η κοινότητα στην παροχή πρόνοιας. Μόνο οι επίσημοι εργαζόμενοι καταφέρνουν να έχουν κάποια εχέγγυα κοινωνικής προστασίας, τα οποία επεκτείνονται και στις οικογένειές τους, και τείνουν να υπερασπίζονται τα προνόμιά τους. Οι υπόλοιποι εργαζόμενοι υπόκεινται σε πελατειακή προστασία και σχέσεις. Χρησιμοποίησε, επίσης, την τυπολογία του «άτυπου συντηρητικού καθεστώτος», το οποίο ο Barrientos (2004) πρότεινε για τη Λατινική Αμερική, όπου η εργασία προστατεύεται αυστηρά και υπάρχει περιορισμένη πρόσβαση στους επίσημους θεσμούς πρόνοιας δεδομένου του διαχωρισμού επίσημης/ανεπίσημης αγοράς εργασίας.

Σύμφωνα με τον Κάρλος Σότο Ιγκουαράν (2011: 88), το καθεστώς της Τουρκίας ανήκει στη συντηρητική τυπολογία, δεδομένου του κορπορατίστικου και οικογενειοκρατικού χαρακτήρα. Είναι πιο κοντά στο μοντέλο της Νότιας Ευρώπης αλλά και στο άτυπο-συντηρητικό καθεστώς που υπάρχει στη Λατινική Αμερική. Οι Μπούρα και Αντάρ (2008) κάνουν αναφορά σε μια χώρα «χωρίς ώριμο κράτος πρόνοιας», με μεγάλο ανεπίσημο τομέα, με κεντρικό το ρόλο της οικογένειας χωρίς επίσημους ορισμούς δικαιωμάτων και καθηκόντων. Τέλος, ο Gough (2001) κατατάσσει την Τουρκία στα καθεστώτα υποτυπώδους πρόνοιας, δεδομένης της μικρής παρέμβασης σε αυτόν τον τομέα. Ο Κάρλος Σότο Ιγκουαράν (2011: 107) διερωτώμενος πώς θα μπορούσε το κοινωνικό

σύστημα να προσαρμόσει το υφιστάμενο καθεστώς της άτυπης φροντίδας στις ανάγκες καθολικής κάλυψης απέναντι σε κοινωνικούς κινδύνους, θεωρεί ότι είναι απαραίτητο να αναλογιστούμε πώς οι διαπραγματεύσεις της Τουρκίας για την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση ή η μελλοντική της ένταξη θα επηρεάσει τη μορφή του καθεστώτος πρόνοιας της Τουρκίας. Η επιρροή που θα έχει η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση μένει να προσδιοριστεί, μια και οι κοινωνικές πολιτικές δεν φαίνονται ως κεντρικό σημείο στην ατζέντα των διαπραγματεύσεων που έχει ορίσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Buğra και Keyder, 2006). Η πορεία που θα ακολουθήσει το καθεστώς πρόνοιας της Τουρκίας εξαρτάται πρωτίστως από τις πολιτικές επιλογές που θα γίνουν και ταυτόχρονα από την ικανότητα της οικονομίας να απορροφήσει την πλειονότητα του εργατικού δυναμικού.

Συνοψίζοντας, σε αυτή την ενότητα είδαμε ότι η κατηγοριοποίηση του Έσπινγκ-Αντερσεν αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο συγκριτικής ανάλυσης στο βαθμό που τα καθεστώτα πρόνοιας γίνονται αντιληπτά ως ιδεότυποι και όχι ως ακριβείς αντικατοπτρισμοί της πραγματικότητας. Οι πολιτικές που εφαρμόζονται από τα κράτη δεν είναι ταυτόσημες στο σύνολό τους με ένα συγκεκριμένο καθεστώς πρόνοιας. Αυτό ισχύει σήμερα σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στη δεκαετία του 1980, τη δεκαετία από την οποία αντλήθηκαν τα δεδομένα που χρησιμοποίησε ο Έσπινγκ-Αντερσεν στο βιβλίο του, μια και όλες οι χώρες έχουν προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις οι οποίες έχουν «αλλοιώσει» τα αρχικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού κράτους (Ζαμπάρλουκου, 2014: 3). Είδαμε πως σχεδόν όλες οι χώρες της έρευνας του RESCuE που ανήκουν στην ΕΕ²⁴ (εκτός από την Πολωνία) μπορούν να περιγραφούν, σε μεγάλο βαθμό, από την τυπολογία των μοντέλων. Ωστόσο, σε όλες αυτές τις χώρες είναι εμφανείς σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα δεδομένα που προέρχονται από τη δεκαετία του 1980. Σε αυτό το πλαίσιο, η Γερμανία δεν μπορεί πια να χαρακτηριστεί (έστω) ως το πρότυπο συντηρητικό κράτος πρόνοιας, αν και κατά την περίοδο του βιομηχανικού καπιταλισμού της ευημερίας το καθεστώς πρόνοιας είχε ένα σχεδόν καθολικό χαρακτήρα. Ωστόσο, το καθεστώς πρόνοιας της Γερμανίας δεν θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως ένα φιλελεύθερο μοντέλο πρόνοιας (Seeleib-Kaiser, 2016).

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο καθολικός χαρακτήρας της κοινωνικής προστασίας φαίνεται να συρρικνώνεται χωρίς να οδεύει προς ένα πρότυπο φιλελεύθερο κράτος πρόνοιας.²⁵ Και στις δύο αυτές χώρες, η κοινωνική προστασία τείνει να απομακρύνεται από ένα καθολικό σύστημα, το οποίο καλύπτει την πλειονότητα των πολιτών, προς ένα πιο εστιασμένο σύστημα που στοχεύει στην προστασία μόνο των πλέον ευάλωτων.

Παρ' όλ' αυτά, στη Φινλανδία δεν έχει απειληθεί σοβαρά ο καθολικός χαρακτήρας του κράτους πρόνοιας. Σημαντικές ανατροπές στα «καθεστώτα πρόνοιας» είναι εμφανείς στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Ισπανία, οι οποίες κατά τις τελευταίες δεκαετίες είχαν σημειώσει μεγάλη πρόοδο στην προσπάθειά τους για σύγκλιση με τα «ανεπτυγμένα» καθεστώτα πρόνοιας της Δυτικής Ευρώπης. Σε αυτές τις χώρες, δεδομένου ότι οι κοινωνικές πολιτικές με την ευρεία έννοια έχουν γίνει η βασική παράμετρος προσαρμογής μέσω εσωτερικής υποτίμησης, παρατηρούμε μια αναδίπλωση σε μια πιο αμιγή μορφή υπολειμματικού κράτους πρόνοιας νοτιοευρωπαϊκού τύπου. Βρήκαμε επίσης ότι αν και τα «καθεστώτα πρόνοιας» της Πολωνίας και της Τουρκίας τοποθετούνται και σχολιάζονται σε σχέση με την τυπολογία του Έσπινγκ-Άντερσεν, αυτές οι δύο χώρες εμφανίζουν τα δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Κάτι αντίστοιχο παρατηρήθηκε και στην περίπτωση της Ιρλανδίας.

Αν ταχθούμε με την άποψη των τεσσάρων τύπων Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου, η οποία έχει γίνει ευρέως αποδεκτή, ακολουθώντας μεταξύ άλλων και τις αναλύσεις των Χέρμαν (2013, 2014) και Βων-Γουάιτχεντ (2013), μπορούμε να παρατηρήσουμε δύο γενικές τάσεις στην εξέλιξη των ευρωπαϊκών κρατών πρόνοιας: μια διαδικασία σύγκλισης και μια διαδικασία αυξανόμενης διαφοροποίησης. Η διαδικασία σύγκλισης, με έναυσμα τις πολιτικές της διαρθρωτικής προσαρμογής και της λιτότητας, δεν συνεπάγεται απαραίτητα τη σύγκλιση σε ένα κοινό *Ευρωπαϊκό Πρότυπο* αλλά ότι οι χώρες οδεύουν προς την ίδια κατεύθυνση (Armigeon και Baccaro, 2012: 264, στο Hermann, 2013). Τα «καθεστώτα πρόνοιας» των χωρών της έρευνας του RESCuE υπόκεινται σε αλλαγές, όπως αναλύσαμε ήδη, ως αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ολοκλήρωσης, ή της

κρίσης χρέους και των δημοσιονομικών προσαρμογών που οδηγούν στη μείωση των κοινωνικών προδιαγραφών (μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, μεταρρυθμίσεις του συνταξιοδοτικού, ιδιωτικοποιήσεις). Η διαδικασία της αυξανόμενης διαφοροποίησης πηγάζει από τις ριζικές αλλαγές στις πιο χρεωμένες χώρες της ευρωζώνης, όπως έχουμε ήδη περιγράψει· οι διαφοροποιήσεις αυξάνονται τόσο ανάμεσα στις χώρες της Βόρειας και της Νότιας Ευρώπης όσο και μεταξύ των νέων και παλαιών κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην περίπτωση των χωρών της Νότιας Ευρώπης, οι βασικοί πυλώνες του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου τελούν υπό κατάρρευση.

Σημειώσεις

1. Βλέπε κεφάλαιο 2, υποσημείωση 2.
2. Targeting Benefit Fraud Campaign.
3. http://www.socialwatch.eu/wcm/access_to_health_services.html
4. European Patients Forum, Defining and Measuring Access to Healthcare: The Patients' Perspective, Position Statement 2016.
5. Σύμφωνα με τον Έσπινγκ-Άντερσεν (1990: 9-12), τα καθεστώτα είναι αποτέλεσμα της επιρροής των κυρίαρχων πολιτικών κινήματων, υποδεικνύοντας σταθερότητα στο χρόνο.
6. Εξαιρούνται η Ολλανδία και η Ελβετία.
7. Οι χώρες που αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά αυτούς τους νέους κινδύνους θα πρέπει να έχουν χαμηλά ποσοστά φτώχειας στα παιδιά και τους νέους, υψηλά ποσοστά νέων στην εκπαίδευση για τη βελτίωση της διαμόρφωσης ανθρώπινου κεφαλαίου, όπως και υψηλά ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό για την ελαχιστοποίηση του κινδύνου φτώχειας και τη μείωση της ανισότητας.
8. Τα συγκεντρωτικά στοιχεία που δημοσιεύονται από τη Eurostat προέρχονται κυρίως από την Έρευνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Εισόδημα και τις Συνθήκες Διαβίωσης (EUSILC), την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της Ευρωπαϊκής Ένωσης (EU-LFS) ή στην περίπτωση των πληροφοριών για την εκπαίδευση, το κοινό ερωτηματολόγιο στατιστικών για την εκπαίδευση των UNESCO Institute of Statistics/OECD/Eurostat (λεπτομέρειες σχετικά με τις μετρήσεις και τις πηγές δεδομένων, βλέπε Ferragina, Seeleib-Kaiser και Spreckelsen, 2015, Παράρτημα 1: 306).

9. Αυτό υποδεικνύει, σύμφωνα με τους ακαδημαϊκούς ότι οι αλλαγές στα συμφραζόμενα, για παράδειγμα της κρίσης του 2008, μπορεί να είχαν μικρότερο αντίκτυπο απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, ιδιαίτερα σχετικά με την ασφάλεια ενάντια στους νέους κοινωνικούς κινδύνους (Ferragina, Seeleib-Kaiser και Spreckelsen, 2015: 301).

10. Οι δύο μεγάλες κατηγοριοποιήσεις περιλαμβάνουν: Βέλγιο, Δανία, Σουηδία, Αυστρία και Φινλανδία (η πρώτη ομάδα), με υψηλότερα επίπεδα μείωσης της ανισότητας σε σύγκριση με εκείνες της δεύτερης ομάδας: Ιρλανδία, Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία και Ηνωμένο Βασίλειο.

11. Η Εθνική Έκθεση του RESCuE ισχυρίζεται πως αυτό μπορεί να είναι ιστορικά ανακριβές, διότι μερικές από τις μεταποτίσεις έχουν προκύψει από συμμαχίες μεταξύ σοσιαλδημοκρατικών θεσμών και του πολιτικού Καθολικισμού ή από τους σοσιαλδημοκράτες μόνους τους – όπως η μεταρρύθμιση Hartz (Promberger, Müller και Boost, 2016).

12. Η Φινλανδία έγινε «ένα σκανδιναβικό κράτος πρόνοιας» στα τέλη της δεκαετίας του 1970 (Tennberg, Vola και Vuojala-Magga, 2016).

13. Επίσης η Ιταλία.

14. Οι χώρες του ευρωπαϊκού νότου προσεγγίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό τα κορπορατίστικα κράτη όσον αφορά την οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, αφού αυτά ιδρύθηκαν στη βάση ενός ανταποδοτικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης με διαφορετικά ταμεία ανά τομέα απασχόλησης. Ωστόσο, διαφοροποιούνται από τα κορπορατίστικα κράτη διότι χαρακτηρίζονται από μεγάλη κατάτμηση και έντονο διυισμό μεταξύ όσων συμμετέχουν στην αγορά εργασίας και εκείνων που απασχολούνται ανεπίσημα. Αυτά προκύπτουν από τις μεγάλες ανισότητες μεταξύ των ασφαλιστικών ταμείων λόγω της ευνοϊκής μεταχείρισης ορισμένων επαγγελματικών ομάδων και την εκτεταμένη αδήλωτη εργασία (Ζαμπαρλόκου, 2014).

15. Το νοτιοευρωπαϊκό καθεστώς φροντίδας έχει μερικές απο-οικογενειοποιηθεί μέσω της επέκτασης του κράτους πρόνοιας. Αυτό πραγματοποιήθηκε περισσότερο στον τομέα της φροντίδας των παιδιών και λιγότερο στη φροντίδα των ηλικιωμένων (Karamessini, 2007· Petmesidou και Guillén, 2015).

16. Στην πράξη η καθολική και δωρεάν υγειονομική περίθαλψη ήταν ανύπαρκτη μιας και υπήρχε μεγάλη ανισότητα στην πρόσβαση σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης, ανάλογα με το ασφαλιστικό ταμείο στο οποίο ανήκε ο ασφαλισμένος και την οικονομική δυνατότητά του για την κάλυψη των υπηρεσιών υγείας.

17. Σύμφωνα με τους Πετμεζίδου κ.ά., (2015), ο νοτιοευρωπαϊκός προνοιακός καπιταλισμός γίνεται ολοένα πιο ανόμοιος στις τέσσερις χώρες, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την ύπαρξη ενός διακριτού «μοντέλου» (Πετμεζίδου, 2015: 21).

18. Σύμφωνα με τη Ζαμπαρλόκου (2014: 17), οι μεταρρυθμίσεις στο συνταξιοδοτικό απομακρύνουν την Ελλάδα από το νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο και τη φέρνουν πιο κοντά στο σκανδιναβικό μοντέλο της καθολικής κάλυψης μέσω της παροχής βασικής σύνταξης σε όλους και μέσω ενός χρηματοδοτούμενου συνταξιοδοτικού

προγράμματος, το οποίο είναι βασισμένο στις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το επίπεδο της σύνταξης, όπως ισχυρίζεται η συγγραφέας, δεδομένου ότι είναι πολύ χαμηλότερο. Οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις, ιδιαίτερα στο συνταξιοδοτικό, τείνουν να άρουν κάποιες από τις υφιστάμενες ανισότητες με την ταυτόχρονη εξίσωση των συντάξεων προς τα κάτω (Ζαμπάρλουκου, 2014: 17). Παρόμοια επιχειρήματα υποστηρίζουν οι Ματσαγγάνης και Λεβέντη (2011).

19. Ο Fenger H.J.M. (2007) αναπαρήγαγε την προσέγγιση των Saint-Arnaud και Bernard σχετικά με την ιεραρχική ανάλυση συστάδων, αλλά χρησιμοποίησε δεδομένα τα οποία είναι διαθέσιμα για ένα μεγαλύτερο αριθμό χωρών απ' ό,τι αποκλειστικά των χωρών του ΟΟΣΑ. Χρησιμοποίησε την ιεραρχική ανάλυση συστάδων για να αναλύσει τη θέση των χωρών της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης στην τυπολογία του Έσπινγκ-Άντερσεν και τις προτεινόμενες τροποποιήσεις (νοτιοευρωπαϊκά κράτη πρόνοιας). Οι επιλεγμένες μεταβλητές είναι οι κοινωνικές καταστάσεις, οι δημόσιες πολιτικές και η πολιτική συμμετοχή.

20. Ο τύπος της πρώην σοβιετικής ένωσης (Λευκορωσία, Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία, Ρωσία και Ουκρανία), ο μετακομμουνιστικός ευρωπαϊκός τύπος (Βουλγαρία, Κροατία, Τσεχία, Ουγγαρία, Πολωνία και Σλοβακία) και ο τύπος του αναπτυσσόμενου κράτους πρόνοιας (Γεωργία, Ρουμανία και Μολδαβία).

21. Οι δείκτες που χρησιμοποιούνται αφορούν: συνολικές κρατικές δαπάνες, τις γενικές δαπάνες υγείας, τις κρατικές δαπάνες υγείας, τη δημόσια δαπάνη στην εκπαίδευση, τον αριθμό των γιατρών ανά 1000 άτομα, τη δαπάνη για κοινωνική προστασία, τα έσοδα από τις κοινωνικές εισφορές, το φόρο εισοδήματος φυσικών και νομικών προσώπων, τους ατομικούς φόρους και τις πληρωμές στο κράτος (ως % του ΑΕΠ).

22. Οι δείκτες αφορούν: την ανισότητα (ο συντελεστής GINI), τη συμμετοχή των γυναικών (% των γυναικών στο συνολικό εργατικό δυναμικό), την ανάπτυξη του ΑΕΠ, τον συνολικό δείκτη γονιμότητας (γεννήσεις ανά γυναίκα), τον πληθωρισμό, το προσδόκιμο ζωής, την παιδική θνησιμότητα (<5 ετών, ανά 1000 γεννήσεις), την ανεργία.

23. Τα καθεστώτα ανεπίσημης ανασφάλειας αποτελούν έναν άλλο τύπο, στον οποίο δεν υπάρχει σταθερό μοτίβο μηχανισμών παραγωγής πρόνοιας, δεδομένου του βαθμού αστάθειας που επικρατεί στην κοινωνία (Gough, 2004 στο Carlos Soto Iguarán, 2011: 88).

24. Περιλαμβανομένου του Ηνωμένου Βασιλείου.

25. Αυτός ο τίτλος θα μπορούσε να αποδοθεί με βάση την ιδεοτυπική ανάλυση των Ferragina και Seeleib-Kaiser στις ΗΠΑ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου, Θ., *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση. Η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης*, Παπαζήσης, Αθήνα 2007.
- Βενιέρης, Δ., *Κοινωνική Πολιτική: Έννοιες και Σχέσεις*, Τόπος, Αθήνα 2015.
- Δικαίος, Κ., (επιμ.), *Ιστορία Κοινωνικής Πολιτικής*, Gutenberg, Αθήνα 2010.
- Δουζίνας, Κ., *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση: Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.
- Ζαμπάρλουκου, Σ., «Προς ένα νέο πρότυπο οργάνωσης του κοινωνικού κράτους; Η Ελλάδα μετά την κρίση», Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, 5ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Κοινωνική Πολιτική την εποχή της κρίσης: στο σταυροδρόμι των επιλογών», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 8-10 Μαΐου 2014.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα 2014.
- Καραμεσίνη, Μ., Σκόμπα Μ., Χατζηβαρνάβα, Ε., *Βιβλιογραφική Επισκόπηση και Ανάλυση Πολιτικών σχετικά με τη Συμφιλίωση Επαγγελματικής και Οικογενειακής/Ιδιωτικής Ζωής*, Έργο «Ισότητα των Φύλων στο Εργατικό Δυναμικό: Η συμφιλίωση της επαγγελματικής με την οικογενειακή/ιδιωτική ζωή στις Ελληνικές Βιομηχανίες», ΚΕΘΙ, Εργαστήριο Σπουδών Φύλου – Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2016.
- Καραμεσίνη, Μ., και Rubery, J., (επιμ.), *Γυναίκες και λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, μτφρ. Βογιατζής, Γ., Καράμπελας, Γ., Λαλιώτης, Μ., Νήσος, Αθήνα 2015.
- Παπαθεοδώρου, Χ., και Πετμεζίδου, Μ., «Ανισότητα, αναδιανομή και καθυστώτα ευημερίας: η Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο Γ. Αργείτης (επιμ.) *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω/Δαρδανός, Αθήνα 2005, σ. 213-254.
- Πετμεζίδου, Μ., «Το κοινωνικό κράτος σε κρίσιμη καμπή», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, τόμ. 1, τχ. 1 (2014), σ. 57-70.
- Πετμεζίδου, Μ., Παπαναστασίου, Σ., Πεμπετζόγλου, Μ., Παπαθεοδώρου, Χ., Πολυζωίδης, Π., *Υγεία και μακροχρόνια φροντίδα στην Ελλάδα*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα 2015.
- Ρομπόλης, Σ., «Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος», *Κοινωνική Πολιτική*, τόμ. 1 (2013), σ. 103-123.

- Σαμικού, Ε., *Η γραφειοκρατικοποίηση του πόνου: το παράδειγμα μιας δημόσιας υπηρεσίας στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών: Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (2014).
- Στασινοπούλου, Ο., *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική Εξέλιξη–Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Gutenberg, Αθήνα 1990.
- Akalin, A., «Hired as a caregiver, demanded as a housewife: Becoming a migrant domestic worker in Turkey», *European Journal of Women's Studies*, τόμ. 14, τχ. 3 (2007), σ. 209-225.
- Alcock, P., Erskine, A., και May, M. (επιμ.), *The Blackwell Dictionary of Social Policy*, Blackwell, Οξφόρδη 2002.
- Andreotti, A., Mingione E., και Polizzi, E., «Local welfare systems: a challenge for social cohesion» *Urban Studies*, τόμ. 49, τχ. 9 (2012), σ. 1925-1940. http://www.socialpolis.eu/uploads/tx_sp/EF01_Paper.pdf
- Arts, W. A., και Gelissen, J., «Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 12, τχ. 2 (2002), σ. 137-158.
- Athnasiou, A., Kambouri, N., Marinoudi, S., και Petraki, G., «Communities, participation and politics», WP8 Rescue National Report: Greek case study 2016.
- Barrientos, A., «Latin America: Towards a liberal-Informal welfare regime», στο Gough I., Wood G., Bevan, P., Davis P., Room G. (επιμ.), *Insecurity and Welfare Regimes in Asia, Africa and Latin America*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2004, σ. 121-168.
- Barry, U., και Conroy, P., «Η Ιρλανδία σε κρίση: γυναίκες, λιτότητα και ανισότητα», στο Καραμεσίνη, Μ., Rubery, J. (επιμ.), *Γυναίκες και λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, μτφρ. Βογιατζής, Γ., Καραμπέλας, Γ., Λαλιώτης, Μ., Νήσος, Αθήνα 2015, σ. 279-306.
- Bonoli, G., «*The political economy of active labour-market policy*», REC-WP 01/2010, Working Papers on the Reconciliation of Work and Welfare in Europe, http://www.sps.ed.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0010/39268/REC-WP_0110_Bonoli.pdf
- Bonoli, G., «The politics of the new social policies: providing coverage against new social risks in mature welfare states», *Policy and Politics*, τόμ. 33, τχ. 3 (2005), σ. 431-449.
- Bonoli, G., *The Origins of Active Social Policy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2013.
- Brenner, N., *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004.

- Buğra, A., και Keyder, Ç., «The Turkish welfare regime in transformation», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 16, τχ. 3 (2006), σ. 211-228.
- Buğra A., και Adar S., «Social policy change in countries without mature welfare states: The case of Turkey», *New Perspectives on Turkey*, τόμ. 38, (2008), σ. 83-106.
- Buğra, A., και Candaş, A., «Change and continuity under an eclectic social security regime: The case of Turkey», *Middle Eastern Studies*, τόμ. 47, τχ. 3 (2011), σ. 515-528.
- Busch, K., Hermann, C., Hinrichs, K. και Schulten, T., «Euro crisis, austerity policy and the European social model. How crisis policies in Southern Europe threaten the EU's social dimension», *Friedrich Ebert Stiftung, International Policy Analysis*, (2013). <http://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/09656.pdf>
- Capucha, L., Calado, A. και Estêvão, P., «Portugal: Resilient Households and welfare state institutions» *Workpackage 9 Report of RESCuE Project*, (2016).
- Connor, S., «We're onto you: A critical examination of the Department for Work and Pensions "Targeting Benefit Fraud" campaign», *Critical Social Policy*, τόμ. 27, τχ. 2 (2007), σ. 231-252.
- Da Roit, B., «Changing intergenerational solidarities within families in a Mediterranean welfare state: Elderly care in Italy», *Current Sociology*, τόμ. 55, τχ. 2 (2007), σ. 251-269.
- Dagg, J., και Grey, J., «Ireland: State-of-the Art Report» *Workpackage 2 Report of RESCuE Project*, (2014).
- Dagg, J., και Grey, J. Ireland: *Workpackage 9 Report of RESCuE Project*, (2016).
- Dagdeviren, H., Donoghue, M., και Promberger, M., «Resilience, hardship and social conditions», *Journal of Social Policy*, τόμ. 45, τχ. 1 (2016), σ. 1-20.
- Donoghue, M. και Dagdeviren H., «UK: Resilient households and welfare state institutions», *Workpackage 9 Report of RESCuE Project*, (2016).
- Eder, M., «Retreating state? Political economy of welfare regime change in Turkey», *Middle East Law and Governance*, τόμ. 2 (2009), σ. 152-184.
- Esping-Andersen, G., *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1999.
- Esping-Andersen, G., *Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας*, μτφρ. Α. Γολέμη, επιστημονική επιμέλεια Μ. Πετμεζίδου, Τόπος, Αθήνα 2014.
- Esping-Andersen, G. (επιμ.), *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*, Sage, Λονδίνο 1996.
- Evers, A., Ewert B., και Brandsen T. (επιμ.), *Social innovations for social cohesion. Transnational patterns and approaches from 20 European Cities*, EMES European Research Network asbl, Λιέγη 2014.
- Featherstone, D., Ince, A., Mackinnon, D., Strauss, K., και Cumbers, A., «Progressive localism and the construction of political alternatives», *Transactions of the Institute of British Geographers*, τόμ. 37, τχ. 2 (2012), σ. 177-182.

- Ferragina, E. και Seeleib-Kaiser, M., «Welfare regime debate: past, present, futures?», *Policy and Politics*, τόμ. 39, τχ. 4 (2011), σ. 583-611.
- Ferragina, E., Seeleib-Kaiser, M., Spreckelsen, T., «The four worlds of "welfare reality". Social risks and outcomes in Europe», *Social Policy and Society*, τόμ. 14, τχ. 2 (2015), σ. 287-307.
- Ferreira, V., «Απασχόληση και λιτότητα: μεταβολές των καθεστώτων πρόνοιας και φύλου στην Πορτογαλία», στο Καραμεσίνη, Μ., Rubery, J. (επιμ.) *Γυναίκες και λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, μτφρ. Βογιατζής, Γ., Καράμπελας, Γ., Λαλιώτης, Μ., Νήσος, Αθήνα 2015, σ. 307-334
- Ferrera, M., *The Boundaries of Welfare: European Integration and the New Spatial Politics of Social Protection*. Oxford University Press, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2005.
- Ferrera, M., «The "southern model" of welfare in social Europe», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 6, τχ. 1 (1996), σ. 17-37.
- Gago, E.G., και Kírzner, M.S., «Γυναίκες, ισότητα και οικονομική κρίση στην Ισπανία», στο Καραμεσίνη, Μ., Rubery, J. (επιμ.), *Γυναίκες και λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, μτφρ. Βογιατζής, Γ., Καράμπελας, Γ., Λαλιώτης, Μ., Νήσος, Αθήνα 2015, σ. 335-360.
- Gal, J., «Is there an extended family of Mediterranean welfare states?», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 20, τχ. 4 (2010), σ. 283-300.
- Gallagher, K., Gilmartin N. και Gray J., «Ireland: communities, participation and politics», *Workpackage 9 Report of RESCuE Project*, (2016).
- Gough, I., «Social assistance regimes: a cluster analysis», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 11, τχ. 2 (2001), σ. 165-170.
- Hall, P.A., και Lamont, M., (επιμ.), *Social Resilience in the Neoliberal Era*, Cambridge University Press, 2012. <https://www.cambridge.org/.../social-resilience-in-the-neoliberal-era/CC1639AA4725AA>
- Hermann, C., «Structural adjustment and neoliberal convergence in labour markets and welfare: The impact of the crisis and austerity measures on European economic and social models», *Competition and Change*, τόμ. 18, τχ. 2 (2014), σ. 111-130.
- Houston, D., και de Lago, Z., «Health services across Europe face cuts as debt crisis begins to bite», *BMJ*, (2011). <http://www.wilcoproject.eu/downloads/WILCO-project-eReader.pdf>
- Iguarán, C. S., «The Turkish welfare regime under pressure: Resilience or change?», *Région et Développement*, αρ. 34 (2011), σ. 85-111.
- Johansson, H., και Panican, A., «Combating poverty in local welfare systems», στο Johansson H. και Panican A. (επιμ.), *Combating poverty in local welfare systems: Active inclusion strategies in European cities*. Palgrave, Λονδίνο 2016.

- Kambouri, N., Marinoudi S., και Petraki, G., «Greece: resilient households and welfare state institutions» *Workpackage 9 Report of RESCuE Project*, (2016).
- Karamessini, M., «Sovereign debt crisis: An opportunity to complete the neoliberal project and dismantle the Greek employment model», στο Lehn-dorff, S. (επιμ.) *A triumph of failed ideas. European models of capitalism in the crisis*. ETUI, Βρυξέλλες 2012, σ. 155-182.
- Karamessini, M., «Structural crisis and adjustment in Greece. Social regression and the challenge for gender equality», στο Karamessini, M, Rubery, J. (επιμ.) *Women and Austerity: The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Routledge, Λονδίνο 2013, σ. 165-185.
- Karamessini, M., «The Southern European social model: changes and continuities in the last decades», *Discussion Paper Series*, 174, International Institute for Labour Studies, Γενεύη 2007. <http://www.ilo.org/public/english/bureau/inst/publications/discussion/dp17407.pdf>
- Karamessini, M., «Dismantling and recasting the social model during the Greek Great Depression», *Economia et lavoro*, Larocci Editore, τχ. 3 (2014), σ. 129-146.
- Karanikolos, M., Mladovsky P., Cylus J., Thomson S., Basu S., Stuckler D., Mackenbach J.P, McKee M., «Financial crisis, austerity, and health in Europe», *Health in Europe* 7, τόμ. 381, τχ. 9874 (2013), σ. 1323-1331.
- Katrougalos, G. και Lazaridis, G., *Southern European welfare states. Problems, challenges and prospects*, Palgrave Macmillan, Μπεϊσινγκστούκ 2003.
- Kouzis, G. (2016), «L'Impact de la crise et des mémorandums sur les relations de travail en Grèce», εισήγηση στο διεθνές συνέδριο JIST2016, Μάιος 2016, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Lamont, M., «Responses to racism, health, and social inclusion as a dimension of successful societies», στο Hall P.A. και Lamont M., (επιμ.) *Successful societies: How institutions and culture affect health*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2009, σ. 151-168.
- Lehdorff, S. (επιμ.), *A triumph of failed ideas. European models of capitalism in the crisis*. ETUI, Βρυξέλλες 2012.
- Lewis, J., «Gender and the development of welfare regimes», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 2, τχ. 3 (1992), σ. 159-173.
- Lewis, J. (1993) *Women and social policies in Europe: Work, family and the state*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Lewis, J., «Gender and welfare state change», *European Societies*, τόμ. 4, τχ. 4 (1993), σ. 331-357.
- Madanipour, A., Shucksmith, M., και Talbot, H., «Concepts of poverty and social exclusion in Europe», *Local Economy: The Journal of the Local Economy Policy Unit*, τόμ. 30, τχ. 7 (2015), σ. 721-741.
- Marshall, T.H., *Social Policy*, Hutchinson University Library, Λονδίνο 1965.

- Martín P., και de Castro, C., «Spain: Resilient households and welfare state institutions» *Workpackage 9 Report of RESCuE Project* (2016).
- Matsaganis, M. και Leventi, Ch., «The distributional impact of austerity and the recession in Southern Europe», στο Petmesidou M., και Guillén A., (επιμ.) *Special issue: South European society and politics*, τόμ. 19, τχ. 3 (2014), σ. 393-412.
- Meier, L., και Promberger, M., «Germany: State of the Art Report», *Workpackage 2 Report of RESCuE Project* (2014).
- Moulaert, F., Swyngedouw, E. και Wilson, P., «Spatial responses to fordist and post-fordist accumulation and regulation», *Papers of the regional science association*, τόμ. 64, τχ. 1 (1988), σ. 11-23.
- Organo, E., Ferre, F., Fattore, G., «The fiscal crisis in the health sector: Patterns of cutback management across Europe», *Health Policy*, τόμ. 119, τχ. 7 (2015), σ. 954-963.
- Petmesidou, M., «Social protection in southern Europe: Trends and Prospects», *Journal of Area Studies*, τόμ. 4, τχ. 9 (1996), σ. 95-125.
- Petmesidou, M., και Guillén A.M., «Economic crisis and austerity in Southern Europe: threat or opportunity for a sustainable welfare state?», *OSE Paper Series*, τόμ. 18, Ιανουάριος 2015, *Observatoire Social Européen* www.ose.be
- Petraki, G., «Le travail triangulaire en Grece : Certains cas de travail triangulaire dans la fonction publique», *Social Cohesion and Development*, τόμ. 11, τχ. 1 (2016), σ. 67-83. <http://www.epeksa.gr/magdetails.asp?id=21>
- Polanyi, K., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, μτφρ. Γαγανάκης, Κ., Νησίδες, Αθήνα 2007.
- Promberger, M., Müller, J., και Boost, M., «Germany: Resilient households and welfare state institutions» *Workpackage 9 Report of RESCuE Project* (2016).
- Rubery, J., *Women and recession*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 2010.
- Rubery, J. και Rafferty, A., (2015) «Φύλο, ύφεση και λιτότητα στο Ηνωμένο Βασίλειο», στο Καραμεσίνη, Μ., Rubery, J. (επιμ.), *Γυναίκες και λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, μτφρ. Βογιατζής, Γ., Καραμπέλας, Γ., Λαλιώτης, Μ., Νήσος, Αθήνα 2015, σ. 181-210.
- Said, E., *Οριενταλισμός*, μτφρ. Τερζάκης, Φ., Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Scharpf, F. W., «Is there a successful 'German model'?', στο Unger B. (επιμ.) *The German model seen by its neighbours*, (2015), σ. 87-103.
- Şengül, T., και Aytekin, A., «Turkey: State-of-the Art Report», *Workpackage 2 Report of RESCuE Project* (2014).
- Şengül, T., Aytekin, A., και Poyraz, U., «Turkey: Resilient households and welfare state institutions», *Workpackage 9 Report of RESCuE Project* (2016).

- Starega-Piasek, J. κ.ά., *Rescaling social welfare policies in Poland*, National report, Warsaw, European Centre for Social Welfare Policy and Research, Φεβρουάριος 2006.
- Tennberg, T., Vola J. και Vuojala-Magga, T., «Finland: Resilient households and welfare state institutions» *Workpackage 9 Report of RESCuE Project* (2016).
- Vaiou, D., «Tracing aspects of the Greek crisis in Athens: Putting women in the picture», *European Urban and Regional Studies*, τόμ. 23, τχ. 3 (2016), σ. 220-230.
- Vaughan-Whitehead, D. (επιμ), *The European social model in crisis. Is Europe losing its soul?* Edward Elgar, Λονδίνο, 2015. <https://www.elgaronline.com/view/9781783476558.00007.xml>
- Wacquant, L., *Punishing the poor: The neoliberal government of social insecurity*, Duke University Press, Ντάραμ/Λονδίνο 2009.
- Wódz, K., Faliszek, K., και Trzeszkowska-Nowak, Z., «Resilient households and welfare state institutions», *Workpackage 9 Report of RESCuE Project*, (2016).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ
Νέλλη Καμπούρη, Σούλα Μαρινούδη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Φύλο και ανθεκτικότητα¹

5.1 ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Η επισκόπηση του εθνικού θεσμικού πλαισίου, οι ιστορικές του ιδιαιτερότητες, καθώς και η πορεία του, υποδηλώνουν ότι η επίτευξη της ισότητας των φύλων και η διάκριση απέναντι στις γυναίκες στο επίπεδο της κρατικής πολιτικής λαμβάνουν χώρα σε διαφορετικές χρονικότητες μεταξύ διαφορετικών ευρωπαϊκών χωρών. Η έρευνα πεδίου αναδεικνύει διαφορετικά έμφυλα καθεστώτα τα οποία κυμαίνονται σχηματικά από φιλελεύθερα/που προσβλέπουν στην ισονομία μέχρι περιοριστικά/κανονιστικά. Στο πλαίσιο του παγκοσμιοποιημένου, νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, ο οποίος διαφυλάσσει την κινητικότητα του κεφαλαίου και περιορίζει το κοινωνικό κράτος, το έμφυλο καθεστώς που υιοθετείται συνδέεται με την κοινωνική τάξη, την εθνότητα, τη φυλή, τη σεξουαλικότητα και το καθεστώς ιθαγένειας.

Παρ' όλ' αυτά, με βάση τα αποτελέσματα της έρευνάς μας, δεν συνηγορούμε υπέρ μιας αυστηρής τυπολογίας στο πλαίσιο του διαχωρισμού μεταξύ «παραδοσιακού ή μοντέρνου». Τέτοια μονοδιάστατα μοντέλα έμφυλων σχέσεων δεν μπορούν να αποτυπώσουν ενδεχόμενες διαφοροποιήσεις, πολυπλοκότητες και διασταυρώσεις που υφίστανται. Για παράδειγμα, σε μερικές περιπτώσεις, αν και η ισότητα των φύλων έχει νομικά κατοχυρωθεί, οι κανόνες και τα στερεότυπα φαίνεται να παραμένουν ως είχαν σε όλο το εύρος της ευρωπαϊκής ηπείρου, από τη Φινλανδία ως τον ευρωπαϊκό νότο. Οι χώρες που έλαβαν μέρος στην έρευνα, σε διαφορετικό βαθμό η καθεμία, βρίσκονται σε μια διαδικασία μετάβασης από το μοντέλο «άντρας κουβαλητής/γυναίκα πά-

ροχος φροντίδας» (male breadwinner/female carer) στο μοντέλο των δύο εργαζόμενων (dual earners), αν και οι γυναίκες συστηματικά θεωρούνται και καλούνται να είναι οι βασικές πάροχοι φροντίδας.

Σε όλη την Ευρώπη κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, αν και σε διαφορετικές μορφές και ρυθμούς, έχουν συντελεστεί σημαντικές αλλαγές και έχουν κάνει την εμφάνισή τους νέες προκλήσεις στο πλαίσιο του ύστερου καπιταλισμού. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει δεσμευτική εξουσία πάνω στην εθνική νομοθεσία, αν και η μορφή και ο ρυθμός της εφαρμογής ποικίλλουν μεταξύ των κρατών μελών της. Η ένταση μεταξύ σύγκλισης και διαφοροποίησης είναι μια καθοριστική πτυχή της πολιτικής οικονομίας του μοντέρνου καπιταλισμού (Crouch και Streeck, 1997). Σε αυτό το πλαίσιο, τα έμφυλα καθεστάτα εξελίσσονται με πολλαπλούς και σημαίνοντες τρόπους. Η έννοια του «έμφυλου καθεστώτος», όπως αναπτύσσεται εδώ, συλλαμβάνει ένα ευρύ, εγκάρσιο και πολυδιάστατο συναρμολόγημα (assemblage) θεσμοθετημένων, λεκτικών και φαντασιακών παραγόντων, κωδικών και μηχανισμών που επηρεάζουν τους τρόπους, με τους οποίους το φύλο παρουσιάζεται στη δημόσια σφαίρα και εξελίσσεται ως άξονας σχέσεων εξουσίας, ταυτόχρονα με άλλες μορφές εξουσίας που σχετίζονται με την τάξη, την εθνότητα, τη φυλή και τη σεξουαλικότητα. Το εν λόγω συναρμολόγημα περιλαμβάνει τους κυρίαρχους διαλογικούς σχηματισμούς, καθώς επίσης, αναπόφευκτα, τις διεκδικήσεις και τους αγώνες κινημάτων και συλλογικοτήτων που εμπλέκονται στις πολιτικές φύλου, όπως κυρίως τα φεμινιστικά και queer κινήματα, ιδιαίτερα εκείνων που ενδιαφέρονται να πολιτικοποιήσουν το φύλο σε μια σειρά τόπων εξουσίας, νομικών δομών, οργανώσεων, και πολιτικών μετασχηματισμών: δηλαδή εντός «συναρμολογημάτων σε διαδικασία διαθεματοποίησης (becoming-intersectional assemblages)» (Puar, 2011).

Η παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση και οι συνακόλουθες πολιτικές λιτότητας έχουν θέσει σε κίνδυνο την ισότητα των φύλων και τα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα των γυναικών. Τα μέτρα λιτότητας που εφαρμόστηκαν, στο πλαίσιο της διάσωσης επιχειρήσεων, κατά τη διάρκεια των τελευταίων έξι ετών, είχαν καθοριστικό ρόλο στην

πραγματική οικονομία και την ποιότητα ζωής του κόσμου. Επίσης ενέτειναν τις ανισότητες, συμπεριλαμβανομένης της ανισότητας των φύλων, εκεί όπου το φύλο διασταυρώνεται με άλλες μήτρες κοινωνικής ιεραρχίας, ιδιαίτερα αυτές που σχετίζονται με την κοινωνική τάξη, το μεταναστευτικό καθεστώς και την ιθαγένεια. Παράγοντες ανισότητας που συνδέονται με την κρίση, όπως η απώλεια εισοδήματος, οι περικοπές μισθών και συντάξεων, η φτώχεια, η μειωμένη πρόσβαση στις υπηρεσίες πρόνοιας και η γενική οικονομική αβεβαιότητα, εντείνουν και συνυφαίνονται με προϋπάρχουσες ανισότητες και μακρόχρονες δυνάμεις δομικής βίας, όπως αυτές που αφορούν το φύλο, την κοινωνική τάξη, την αναπηρία, την ηλικία, καθώς επίσης το μεταναστευτικό καθεστώς και την ιθαγένεια (Karamessini, 2012). Η λιτότητα δεν δημιουργεί μόνο μεγάλες δυσκολίες στις γυναίκες, με την αποδόμηση του καθιερωμένου κοινωνικού μοντέλου και του έμφυλου καθεστώτος, υπονομεύει επίσης κάποιους από τους ακρογωνιαίους λίθους της ισότητας των τελευταίων δεκαετιών. Οι έμφυλες επιπτώσεις της λιτότητας και των αποπληθωριστικών πολιτικών συνεπάγονται την ακύρωση των βελτιώσεων που αφορούν την κοινωνική ανεξαρτησία των γυναικών και τη θέση τους στην αγορά εργασίας (Karamessini και Rubery, 2013).

Με βάση το υλικό που συλλέχθηκε από την έρευνα πεδίου, εστιάζουμε –με ένα συστηματικά συγκριτικό τρόπο– στις έμφυλες παραμέτρους που αναπτύσσονται στο επίπεδο του νοικοκυριού όπως: τα πρότυπα συμβίωσης, ο κατά φύλο διαχωρισμός των εργασιών μέσα στο νοικοκυριό, οι οικιακές οικονομίες, οι διακανονισμοί δουλειάς/σπιτιού, και οι διαγενεακές σχέσεις. Επιχειρούμε να διερευνήσουμε πώς τα βαθύτερα έμφυλα καθεστώτα και οι έμφυλες ιδεολογίες επηρεάζουν τις κοινωνικές πολιτικές που δύνανται να ενεργοποιήσουν την ανάπτυξη ανθεκτικότητας. Έτσι, φωτίζουμε τις ποικίλες αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των μεταβαλλόμενων έμφυλων καθεστώτων, των σχέσεων εντός της αγοράς εργασίας, των κοινωνικών πολιτικών και της ανθεκτικότητας των έμφυλων υποκειμένων.

Η επισκόπηση των εθνικών ευρημάτων υποδηλώνει ότι οι παράμετροι που σχετίζονται με το φύλο παίζουν ρόλο στον τρόπο με τον οποίο η ανθεκτικότητα επιτυγχάνεται, γίνεται αντικείμενο διαπραγμα-

τευσης και ενσαρκώνεται από υποκείμενα με άνισες θέσεις. Η έρευνά μας δείχνει με σαφήνεια ότι η ικανότητα ανάπτυξης ανθεκτικότητας σχετίζεται με το φύλο και επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από αυτό.

Οι ιστορίες ζωής ανά την Ευρώπη φανερώνουν πως οι έμφυλοι κανόνες και ιεραρχίες επιτελούνται στο πλαίσιο της ανάπτυξης ανθεκτικότητας ως απάντηση στις κοινωνικές δυσκολίες. Καταδεικνύουν όμως επίσης πώς οι ριζωμένοι έμφυλοι σχηματισμοί και οι μακροχρόνιες έμφυλες ανισότητες επιτείνονται σε περιόδους κρίσης και επομένως πώς τα υποκείμενα που έρχονται σε επαφή με αυτές (ιδιαίτερα γυναίκες της εργατικής τάξης, μόνες μητέρες και όσες είναι πιο εκτεθειμένες στον κίνδυνο της βίας, της επισφάλειας και της φτώχειας) χρειάζεται να τις αντιμετωπίσουν προκειμένου να αναπτύξουν και να διατηρήσουν την ανθεκτικότητά τους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, πριν αναγνωριστεί ως μια γενικευμένη συνέπεια της κρίσης, η επισφάλεια είχε ήδη καθιερωθεί (αν και δεν είχε επαρκώς αναγνωριστεί) ως ένας βαθιά έμφυλος (και φυλετικοποιημένος) τρόπος διαφοροποιητικής έκθεσης στα πλήγματα, στη βία και τη φτώχεια. Η επισφάλεια είναι μια ιστορικά καθορισμένη μορφή ρύθμισης η οποία ενεργοποιείται μέσω της κανονιστικής βίας που καθορίζει τους όρους της υποκειμενικότητας και της βιωσιμότητας (Athanasίου, 2011· Butler, 2006· Lorey, 2015). Έτσι, η ανθεκτικότητα σχετίζεται, όχι μόνο με τους τρόπους με τους οποίους γίνεται η διαχείριση των άνισα κατανεμημένων κινδύνων και αντιξοοτήτων της καθημερινής ζωής σε περιόδους κρίσης, αλλά και με το πώς παρακάμπτεται και εξουδετερώνεται η δομική βία που συνδέεται με το φύλο.

Παρ' όλ' αυτά, δεν θα συστήναμε την υιοθέτηση μιας προσέγγισης στην οποία οι γυναίκες παρουσιάζονται ως ουσιοκρατικά ευάλωτες. Προκειμένου να αντικρουστεί μία τέτοια απλουστευτική/ουσιοκρατική προσέγγιση, θα πρέπει: πρώτον, να υπογραμμιστεί ότι η ευαλωτότητα δεν είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό των γυναικών. Το να *γίνεσαι* (παρά το να *είσαι*) ευάλωτη είναι μια κοινωνική συνθήκη η οποία απορρέει και αναπτύσσεται από υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας. Δεύτερον, θα πρέπει να αναγνωριστούν σε επίπεδο ανάλυσης οι τρόποι με τους οποίους τα υποκείμενα ενεργούν εμπρόθετα και παρουσιάζουν ανθεκτικότητα

εντός και εναντίον τέτοιων σχέσεων εξουσίας, ακόμα και υπό εξαναγκασμό, ιδιαίτερα υπό εξαναγκασμό.

Επομένως, η ευαλωτότητα δεν είναι ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό των γυναικών. Οι γυναίκες δεν είναι εξορισμού ή «εγγενώς» πιο ευάλωτες από τους άντρες. Η σχέση μεταξύ ευαλωτότητας και φύλου λειτουργεί με έναν κοινωνικά κατασκευασμένο και διαθεματικό τρόπο: έμφυλα υποκείμενα τα οποία βρίσκονται σε συγκεκριμένα σημεία εκτίθενται πιο πολύ στις διακυμάνσεις της κρίσης, πιο συγκεκριμένα όσα υποκείμενα βρίσκονται σε δυσμενή θέση ως προς την κοινωνική τάξη, το καθεστώς ιθαγένειας και την ηλικία. Η ευαλωτότητα εμφανίζεται ως κοινωνικά κατασκευασμένη, εντοπισμένη, προκαλούμενη και μετακινούμενη εντός και κατά μήκος του πλέγματος των σχέσεων εξουσίας. Μολονότι η ευαλωτότητα και η ανθεκτικότητα παραδοσιακά θεωρούνται αντίθετες έννοιες, με την προϋπόθεση ότι η ευαλωτότητα απαιτεί μια πατερναλιστική δύναμη προστασίας, η ανθεκτικότητα μπορεί να γίνει ένας χώρος και μια συγκυρία για μια πολιτική συλλογικής αντίστασης (Butler, Gambetti και Sabsay, 2016).

Ειδικότερα, αυτό που προκύπτει από την έρευνά μας είναι μία ένταση μεταξύ των έμφυλων θεσμικών ρυθμίσεων και των κοινωνικών προσδοκιών/κανόνων (η οποία εκδηλώνεται μέσω του άνισου καταμερισμού των οικιακών εργασιών και της υπερ-αντιπροσώπησης των γυναικών στον κλάδο των εργασιών φροντίδας). Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι περιγραφές των ερωτώμενων σχετικά με τις ιεραρχίες και τις ανισότητες μεταξύ των φύλων αποκλίνουν από την πραγματική τους συμπεριφορά και τις πραγματικές περιστάσεις της καθημερινότητάς τους. Κάποιες φορές περιγράφουν τυπικά έμφυλα μοντέλα ρόλου, αλλά οι πραγματικοί διακανονισμοί συνύπαρξης και οι οικιακές πρακτικές τους είναι πολύ πιο ανοιχτές, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των διαδικασιών ανθεκτικότητας. Για παράδειγμα, είναι εμφανής μια αντιστροφή του μοντέλου του άντρα κουβαλητή, στις περιπτώσεις όπου η γυναίκα συνεισφέρει το μεγαλύτερο μέρος του οικογενειακού εισοδήματος. Παρ' όλ' αυτά, εμμένουν με διάφορους βαθμούς έντασης οι δομικές ασυμμετρίες σε σχέση με το φύλο, όπως για παράδειγμα η διαφορά στο μισθό (μισθολογικές ανισότητες), οι άνισες γονικές άδειες, η ενδο-

οικογενειακή βία και η ετεροκανονιστική μεροληψία. Και αυτό παρά το θεσμικό πλαίσιο: η συνθήκη της Ρώμης του 1957, η οποία υπογράφηκε τότε από όλα τα κράτη μέλη, αλλά και επόμενες οδηγίες της ΕΕ σχετικά με την ίση αμοιβή και την ίση μεταχείριση, καθιστούσαν υποχρεωτικό οι γυναίκες να αμείβονται το ίδιο με τους άντρες (Pillinger, 1992). Το πιο πρόσφατο κυρίαρχο μοντέλο της ΕΕ είναι αυτό της «ενσωμάτωσης της διάστασης του φύλου» (gender mainstreaming) (Walby, 2001), σύμφωνα με το οποίο η διάσταση του φύλου πρέπει να περιλαμβάνεται στο σχεδιασμό και την εφαρμογή κάθε τομέα πολιτικής, και όχι μόνο στους τομείς που συνδέονται στενά και τυπικά με τις γυναίκες. Ωστόσο, το συγκεκριμένο υπόδειγμα έχει υποστεί κριτική από φεμινίστριες θεωρητικούς στη βάση του ότι το έχουν οικειοποιηθεί κυρίαρχες προσεγγίσεις και δυνάμεις.

Οι πρόσφατες περικοπές στον προϋπολογισμό των κοινωνικών παροχών (οι οποίες έλαβαν χώρα κατά την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η έρευνα πεδίου και οι συνεντεύξεις του RESCuE), ιδιαίτερα σε χώρες με πρόγραμμα διάσωσης και πολιτικές λιτότητας, υπήρξαν επιζήμιες για τις γυναίκες, ιδιαίτερα για τις εργαζόμενες σε τομείς που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση. Οι κοινωνικές δομές που υποστήριζαν τις γυναίκες στην αγορά εργασίας τώρα περιορίζονται υπό την πίεση πολιτικών που χαράσσονται με βάση τις ανάγκες της αγοράς. Οι περικοπές των δαπανών στις δημόσιες υπηρεσίες έχουν επιπτώσεις σε ένα μεγάλο εύρος ανισοτήτων, συμπεριλαμβανομένων των οικογενειακών και άλλων επιδομάτων, καθώς και στην ίση αναγνώριση των μη τυπικών οικογενειών.

Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις ότι η εργασιακή κατάσταση των γυναικών δεν είναι γενικά και απαραίτητα χειρότερη για αυτόν το λόγο. Ιδιαίτερα σε ορισμένες περιπτώσεις στην επαρχία, οι γυναίκες κατάφεραν να προσαρμοστούν στον τομέα των υπηρεσιών, όπως στον τουρισμό και στη θηλυκοποιημένη εργασία σε υπηρεσίες καθαριότητας και φροντίδας. Οι διαρθρωτικές αλλαγές στη βιομηχανία και στον κλάδο των κατασκευών έχουν μειώσει τη διαθεσιμότητα εργασίας σε αυτές τις περιοχές και έτσι οι άντρες γίνονται ευάλωτοι ως προς την ικανότητά τους να επιστρέψουν στην εργασία. Οι άντρες είναι λιγότερο πιθανό να επανέλθουν

στην εργασιακή ζωή. Η απώλεια του οικονομικού ελέγχου της οικογένειας, ωστόσο, δεν πρέπει να θεωρηθεί απώλεια αντρικής κυριαρχίας, ιδιαίτερα στα νοικοκυριά που ακολουθούν έντονα το «μοντέλο του άντρα κουβαλητή» (π.χ., στη Βρετανία, τη Γερμανία, την Ελλάδα).

Είναι αναμενόμενο οι έμφυλες αλλαγές στην αγορά εργασίας να επιτρέπουν μια πιο ίση διαμόρφωση των έμφυλων κοινωνικών ρόλων, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου οι γυναίκες είναι πλέον οι μόνες που εργάζονται στο νοικοκυριό. Αυτό, ωστόσο, δεν οδηγεί απαραίτητα σε αλλαγή των κοινωνικών συμπεριφορών, των προσδοκιών και των κανόνων. Η οικονομική κρίση έχει δώσει πρόσφορο έδαφος στις συντηρητικές και ακροδεξιές πολιτικές, οι οποίες συνηγορούν υπέρ του περιορισμού της ισότητας των φύλων και της αυτοδιάθεσης των γυναικών και των δικαιωμάτων τους σε σχέση με την αναπαραγωγή. Σε αυτό το πλαίσιο, η ομοφοβία, η τρανσφοβία, η βία και οι διακρίσεις εις βάρος των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων αυξάνονται, συχνά στο όνομα της «εθνικής αγνότητας» και των σωστών οικογενειακών αξιών. Η επιθετική αρρενωπότητα είναι κεντρική στο λόγο και στις πρακτικές των ακροδεξιών και νεοναζιστικών ομάδων.

Οι γυναίκες είναι πιο πιθανό να απασχοληθούν σε ανεπίσημες, όχι τυπικά αμειβόμενες δουλειές πέραν της βασικής τους εργασίας (εάν έχουν). Εμπλέκονται σε τυπικές θηλυκοποιημένες ανεπίσημες εργασιακές δραστηριότητες, κυρίως στην καθαριότητα, τη μαγειρική, τη φύλαξη παιδιών και σε άλλες υπηρεσίες φροντίδας. Αυτό μεταφράζεται σε αναζητήσιες ανθεκτικότητας για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του νοικοκυριού που βρίσκεται αντιμέτωπο με την επισφάλεια και τις αντιξοότητες, αλλά επίσης συνεπάγεται πολλές ώρες εργασίας, μη σταθερά ωράρια, σωματική και ψυχολογική κόπωση για τις γυναίκες. Με άλλα λόγια, οι πρακτικές ανθεκτικότητας του νοικοκυριού προϋποθέτουν μια υπερφόρτιση των γυναικών, που τελικά έχει αντίκτυπο στην ικανότητά τους να παραμείνουν ανθεκτικές για μεγάλο χρονικό διάστημα. Έτσι, οι διαδικασίες ανθεκτικότητας τείνουν να αναπαράγουν τις έμφυλες ανισότητες και να αυξάνουν το επίπεδο της έκθεσης των γυναικών στον κίνδυνο και την ευαλωτότητα.

Τα ευρήματα δείχνουν ότι οι έμφυλοι ρόλοι που αφορούν τις δουλειές του σπιτιού και τη φροντίδα των παιδιών δοκιμάζονται από τις αλλαγές στην οικονομία της αγοράς, οι οποίες ενίοτε καθιστούν τον σύζυγο υπεύθυνο γι' αυτές τις εργασίες, ενώ ο μισθός της συζύγου είναι η βασική πηγή εισοδήματος. Όμως αυτό που επίσης συμβαίνει είναι το μοντέλο της «διπλής βάρδιας» των γυναικών, όπου η αμειβόμενη δουλειά συνδυάζεται με την απλήρωτη οικιακή και οικογενειακή εργασία και παροχή φροντίδας που παραμένουν, με τις γυναίκες δηλαδή να τα βγάζουν πέρα με τις θηλυκοποιημένες δουλειές της οικογένειας και την έμμισθη εργασία. Η λεκτική, ακόμα και φανταστική, ταυτοποίηση των εργασιών φροντίδας ως γυναικείας υποχρέωσης φαίνεται να συνεχίζεται ακόμα και παρά τις πραγματικές περιστάσεις και διακανονισμούς. Οι περισσότερες ευρωπαϊκές πολιτικές στρέφονται στους εργαζόμενους πλήρους απασχόλησης στον κλάδο της φροντίδας και υποτιμούν –ή δεν υποστηρίζουν επαρκώς– την απλήρωτη οικογενειακή εργασία. Η δουλειά που γίνεται από υπεύθυνες νοικοκυρίου πλήρους απασχόλησης δεν είναι επαρκώς αναγνωρισμένη. Ωστόσο, κάποιες χώρες έχουν σύστημα επιδομάτων οικιακής φροντίδας τα οποία παρέχονται σε όποιον γονέα μένει στο σπίτι (π.χ., Φινλανδία, Γερμανία).

Οι γυναίκες εμπλέκονται δυσανάλογα στις υπηρεσίες φροντίδας. Οι γυναίκες της εργατικής και της μεσαίας τάξης πασχίζουν με την εργασιακή επισφάλεια και την απώλεια εργασίας, όπως επίσης με την καταστροφή των κοινωνικών υπηρεσιών και την ιδιωτικοποίηση της φροντίδας (Karameşini, 2013· Vaiou, 2014). Την ίδια στιγμή, προσπαθούν να αντισταθίσουν τις επιπτώσεις του εξαθλιωμένου και συρρικνωμένου συστήματος κοινωνικών παροχών και, έτσι, αναγκάζονται να αναλάβουν ακόμα περισσότερα καθήκοντα στον τομέα της φροντίδας και της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών. Υπό αυτές τις πιέσεις, η οικογένεια/το νοικοκυριό δεν μπορεί πλέον να παίξει κεντρικό ρόλο στην παροχή πρόνοιας, και ως αποτέλεσμα, ένα κομμάτι του κοινωνικού κράτους και της οικογένειας το αναλαμβάνουν εθελοντικοί και κοινωνικοί φορείς, όπως οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και οι μη κερδοσκοπικοί συνεταιρισμοί.

Στην έρευνά μας δίνεται ιδιαίτερη σημασία στις μόνες μητέρες χαμηλού εισοδήματος των οποίων η επισφάλεια φαίνεται να επιδεινώθηκε κατά την περίοδο της κρίσης. Εστιάζουμε, πράγματι, σε διαφορετικούς τύπους μονογονεϊκών νοικοκυριών μιας και οι μονογονείς είναι πολύ περισσότερο εκτεθειμένοι στον κίνδυνο της ανεργίας και στις προκλήσεις που σχετίζονται με μια καθημερινότητα που συνδυάζει υποχρεώσεις επαγγελματικές και φροντίδας. Η μονογονεϊκότητα αγγίζει περισσότερο τις γυναίκες, ιδιαίτερα με δεδομένη τη μείωση θεσμικών παροχών φροντίδας, που προκλήθηκε από την περικοπή στις δημόσιες δαπάνες σε όλη την Ευρώπη.

Την ίδια στιγμή, οι καθημερινές έμφυλες πρακτικές λειτουργούν προς την αποσταθεροποίηση των καλά περιχαρακωμένων κοινωνικών κανόνων αναφορικά με τους έμφυλους ρόλους που σχετίζονται με τους διακανονισμούς στο σπίτι και στη δουλειά. Οι στρατηγικές ανθεκτικότητας και προσαρμογής των νοικοκυριών καταδεικνύουν μια στροφή στα παραδοσιακά έμφυλα καθεστώτα, μέσα από διαδικασίες προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες περιστάσεις και τις διαφορετικά καταμερισμένες υποχρεώσεις. Οι ερωτηθέντες και ερωτηθείσες συχνά ανέφεραν ότι διατηρούσαν συνθήκες διαβίωσης και κοινωνικής δικτύωσης εκτός των ορίων των παραδοσιακών κοινοτήτων και, ταυτόχρονα, ενστερνίζονταν ορισμένες αξίες της κοινότητας, όπως το να μοιράζονται από κοινού ως πρακτική ανθεκτικότητας. Έτσι τα υποκείμενα όντως πραγματώνουν τη δυνατότητά τους να αλλάζουν τις καθημερινές λειτουργίες τους, αν αυτό χρειαστεί, ακόμα και παρά ή ενάντια στους καθιερωμένους κοινωνικούς κανόνες που σχετίζονται με έμφυλες παραμέτρους αρρενωπότητας ή θηλυκότητας. Έχουμε πολλές ενδείξεις από την έρευνα πεδίου που επιβεβαιώνουν ακριβώς πώς τέτοιες κοινοτικές πρακτικές γίνονται αποδεκτές από ανθεκτικά άτομα και νοικοκυριά, συχνά με τρόπους που προκαλούν τα παραδοσιακά όρια του νοικοκυριού και τα καθιστούν πιο ρευστά.

Το κοινωνικό κράτος παίζει σημαντικό ρόλο στο να καταφέρουν τα έμφυλα υποκείμενα να αναπτύξουν πρακτικές ανθεκτικότητας, διασφαλίζοντάς τους ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης. Στις χώρες με πακέτα διάσωσης και πολιτικές λιτότητας, ωστόσο, αυτό το πλεονέκτημα

διακυβεύεται, λόγω της κατάρρευσης των δημόσιων υπηρεσιών, οι οποίες πρόσφεραν στις γυναίκες τη δυνατότητα να αυξήσουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Σε κάθε περίπτωση, οι «τύποι» των καθεστώτων κοινωνικού κράτους (βλ. Esping-Andersen, 1990) φαίνεται να αποσυντίθενται αν ληφθεί υπόψη το φύλο. Αυτή η τριπλή τυπολογία δεν λαμβάνει υπόψη επαρκώς τη διάσταση του φύλου. Βασιζόμενη σε παροχές με κριτήριο το μισθό, για παράδειγμα, παραμελεί άλλες μορφές κοινωνικών πολιτικών (π.χ., επιδόματα μητρότητας)· επίσης υποτιμά τη σημασία των έμφυλων σχέσεων πέραν των οικογενειακών μορφών (Brush, 2002· O'Connor κ.ά., 1999). Η πρόκληση, ωστόσο, είναι να θεωρητικοποιήσουμε τα έμφυλα καθεστώτα πέραν τέτοιων απλουστευτικών και ουσιοκρατικών μοντέλων και πέραν των κανονιστικών πλαισίων που περιορίζουν τις γυναίκες σε έναν οικιακό τρόπο παραγωγής (Delphy, 1984) και τις κατασκευάζουν ως ένα βιολογικό και πολιτισμικό μέσο αναπαραγωγής της οικογένειας ή/και του έθνους. Αυτή είναι επίσης η πρόκληση που προβάλλεται από τις θεωρητικοποιήσεις της διασταυρούμενης φεμινιστικής πολιτικής (transversal feminist politics) και της κριτικής ενασχόλησής της με το παράδειγμα της φεμινιστικής ηθικής της φροντίδας (Yunval-Davis, 2011).

Προκειμένου να αντισταθμίσουν τη συρρίκνωση των θεσμών του κοινωνικού κράτους, οι γυναίκες πασχίζουν να βγάλουν τα προς το ζην μέσω της εμπλοκής τους σε ανεπίσημα κοινωνικά δίκτυα και πρακτικές κοινωνικής οικονομίας: αγοράζουν προϊόντα με χαμηλή τιμή, προσφεύγουν σε κοινωνικά δίκτυα και τράπεζες φαγητού, καλλιεργούν τα δικά τους φρούτα και λαχανικά για να προμηθεύσουν τις οικογένειές τους, και γίνονται εθελόντριες σε τοπικές φιλανθρωπικές οργανώσεις ή οργανώσεις αλληλεγγύης. Ασφαλώς, αυτό μπορεί να ιδωθεί ως μια πρόβα του μοντέλου της γυναικείας φροντίδας και της θηλυκοποιημένης αυθουσίας για την οικογένεια· όμως την ίδια στιγμή, η ενεργή συμμετοχή σε έργα αλληλεγγύης λειτουργεί ως μια πηγή χειραφέτησης. Η ενεργή συμμετοχή των γυναικών σε έργα ανθεκτικότητας μπορεί να λειτουργήσει με τρόπο τόσο ενδυναμωτικό όσο και αποδυναμωτικό. Η ανθεκτικότητα μερικές φορές περιλαμβάνει και απαιτεί την αναπαραγωγή φυσικοποιημένων έμφυλων κανόνων, όπως η πατριαρχική δοξασία της

θυσίας της γυναίκας για την οικογένεια. Περιπτώσεις της έρευνάς μας που καταδεικνύουν ότι οι γυναίκες φροντίζουν τους άλλους ενώ ταυτόχρονα παραμελούν τον εαυτό τους, απεικονίζουν πως η ανθεκτικότητα, όταν επιτυγχάνεται, είναι βαθιά έμφυλη. Τέτοιες πρακτικές διαχείρισης «καθημερινών οικονομιών» (Narotzky, 2013), κάτω από την αβάσταχτη πίεση της επιβίωσης μπορούν να αποβούν σε βάρος της κοινωνικής ανεξαρτησίας και ενδυνάμωσης αυτών των γυναικών, όπως γίνεται στην περίπτωση των γυναικών που προσπαθούν να αντεπεξέλθουν σε αντίξοες οικονομικές καταστάσεις, με το να καθυστερούν την απόφασή τους να ζήσουν μόνες τους, να χωρίσουν ή να πάρουν διαζύγιο.

Η έρευνά μας κατέγραψε πολλαπλούς διακανονισμούς νοικοκυριών και εναλλακτικούς τρόπους συγκατοίκησης που προβάλλουν ως χώροι και τρόποι έμφυλης ανθεκτικότητας. Οι αντιξοότητες συνεπάγονται την ανασύσταση πυρηνικών ή διευρυμένων οικογενειών ως στρατηγική ανθεκτικότητας, μέσω της οποίας μειώνεται το κόστος διαβίωσης υπό συνθήκες οικονομικής πίεσης. Ως επακόλουθο της οικονομικής στενότητας, τα παιδιά επιστρέφουν στο σπίτι των γονιών και οι ηλικιωμένοι επανεντάσσονται στο νοικοκυριό – μια αναδιαρρύθμιση και ανασύνθεση του νοικοκυριού ώστε να είναι δυνατή η συστέγαση και ο επιμερισμός των εξόδων διαβίωσης. Αυτή η επιλογή, η οποία γίνεται υπό συνθήκες πίεσης, δίνει την ευκαιρία για την ανάπτυξη αλληλεγγύης μεταξύ των γενεών, αλλά επίσης αναπτύσσει μια αλληλεξάρτηση μεταξύ τους η οποία δεν είναι πάντα αμοιβαία, επομένως δημιουργεί άνισες και τραυματικές σχέσεις εξουσίας μέσα στο νοικοκυριό. Συνεπώς, όσον αφορά την ανθεκτικότητα του νοικοκυριού σε περιόδους κρίσης, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι αγχωτικές συνθήκες τις οποίες «η επιλογή ανάγκης» της συγκατοίκησης συνεπάγεται για τις γυναίκες, καθώς και για τις νεότερες γενιές. «Το σπίτι», με αυτή την έννοια, γίνεται ένας χώρος ανθεκτικότητας μπροστά στην ανεργία, τις αντιξοότητες και την επισφάλεια, που όμως συνοδεύεται από το υψηλό κόστος του ψυχικού και κοινωνικού φορτίου, μιας και πραγματοποιείται υπό συνθήκες εξάρτησης, εξαναγκασμού, ανισότητας, έμφυλου καταμερισμού εργασίας και χάσματος στην παροχή φροντίδας.

Η οπτική του φύλου δεν επιτρέπει την εξιδανίκευση της επιστροφής στο σπίτι ως μιας ξεκάθαρης περίπτωσης ανθεκτικότητας του νοικοκυριού. Συνεπώς, προκειμένου να μπορέσουμε να διευρύνουμε την κατανόησή μας σχετικά με το τι συνιστά ένα ανθεκτικό νοικοκυριό, θα πρέπει να εμβαθύνουμε σε αυτά τα αόρατα και πολύπλοκα επίπεδα έμφυλης ανθεκτικότητας, καθώς επίσης να επιστήσουμε την προσοχή μας στους εναλλακτικούς τρόπους συμβίωσης και διαπροσωπικών σχέσεων, οι οποίες ξεφεύγουν ή αποσταθεροποιούν κυρίαρχες αναπαραστάσεις (ετερο)κανονιστικών νοικοκυριών.

Η ανθεκτικότητα του νοικοκυριού περιλαμβάνει συνεχόμενες λεκτικές και συναισθηματικές εναλλαγές στους κανονιστικούς όρους του φύλου, της οικιακής συνεργασίας και της συσχέτισης. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τα ευρήματα δείχνουν ότι τα έμφυλα υποκείμενα προσαρμόζονται στις επείγουσες πρακτικές διαστάσεις τέτοιων επιλογών ανάγκης και αναπτύσσουν ανθεκτικότητα μέσα από αυτές τις δύσκολες καταστάσεις. Αυτό όμως έρχεται με κόστος, αφού συνεπάγεται μια μεροληπτική ως προς το φύλο μείωση της κοινωνικής κινητικότητας.

Τα εμπειρικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι οι πρακτικές ανθεκτικότητας ενέχουν κατεξοχήν έμφυλους σχηματισμούς και ανισότητες. Η ανασύνθεση των έμφυλων καθεστώτων στο περιβάλλον του νοικοκυριού προβάλλεται ως πρακτική ανθεκτικότητας. Αυτή η ανασύνθεση περιλαμβάνει τόσο τη στερεοποίηση των υφιστάμενων έμφυλων καθεστώτων όσο και την πιθανότητα διαπραγμάτευσης ή ακόμα και αμφισβήτησης και κλονισμού αυτών των καθεστώτων. Οι αφηγήσεις και οι πρακτικές των συνομιλητών δείχνουν ότι η ανάπτυξη της ανθεκτικότητας περιλαμβάνει τόσο την προσαρμογή στους έμφυλους κανόνες, όσο και τη σύγκρουση μαζί τους, και σε κάποιο βαθμό τη διατάραξή τους.

Τέλος, δεν ισχύει ότι αυτή καθαυτή η εδραίωση της ανθεκτικότητας του νοικοκυριού συνεπάγεται έναν πιο δίκαιο καταμερισμό της εργασίας. Μάλλον το αντίστροφο φαίνεται να συμβαίνει: ειδικότερα, τα νοικοκυριά με τον πιο δίκαιο καταμερισμό εργασίας έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να αναπτύξουν βιώσιμη ανθεκτικότητα.

5.2 ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΕΣ ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Στην καθημερινή ζωή επιτελείται ένα ευρύ φάσμα έμφυλων οικιακών δραστηριοτήτων, (οικιακή) εργασία και φροντίδα όπως ντύσιμο και φαγητό, επικοινωνία λεκτική και συναισθηματική, διευθέτηση γραφειοκρατικών ζητημάτων, διαχείριση ελεύθερου χρόνου, αθλητικές και πολιτισμικές δραστηριότητες, αλλά και κοινωνικοί κανόνες και προσδοκίες που ρυθμίζουν την καθημερινή «παραγωγή» του φύλου και της έμφυλης διαμόρφωσης των υποκειμένων. Ιστορίες ζωής ανά την Ευρώπη δείχνουν πώς οι έμφυλες υποκειμενικότητες διαμορφώνονται, πώς το φύλο υλοποιείται και μερικές φορές, αν και ακόμα σπάνια, πώς απο-υλοποιείται κατά τη διάρκεια κοινωνικών διαδράσεων στην καθημερινή ζωή (West και Fenstermaker, 1993· West και Zimmerman, 1987, 2002) και ως αποτέλεσμα καθεστώτων λόγου (Butler, 1993). Αναλύοντας την επιτέλεση των καθημερινών έμφυλων πρακτικών σε ποικιλόμορφους τύπους νοικοκυριών και μορφών συγκατοίκησης, σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια στην Ευρώπη, εμφανίζεται μια διττή εικόνα. Από τη μια πλευρά, υπάρχουν αυστηροί έμφυλοι ρόλοι, σχέσεις εξουσίας, δυναμικές και ιεραρχίες που επηρεάζουν και επηρεάζονται από την καθημερινή ζωή και τις «συνηθισμένες» δραστηριότητες και με αυτή την έννοια παρέχουν ή μειώνουν τις δυνατότητες ανθεκτικότητας. Από αυτή την οπτική γωνία, η πρόσφατη οικονομική κρίση ή οι πολλαπλές συνεχιζόμενες κρίσεις έχουν εμβαθύνει περισσότερο τους υφιστάμενους διακανονισμούς εξουσίας και τους κυρίαρχους κοινωνικούς δεσμούς. Από την άλλη πλευρά, εμφανίζονται ορισμένες ρωγμές εντός των κυρίαρχων πολιτισμικών πρακτικών, όπως είναι η πυρηνική οικογένεια και η διευρυμένη οικογένεια, αφού οι άνθρωποι βιώνουν και επιλέγουν πιο ευέλικτους και ανθεκτικούς τρόπους συνύπαρξης και φροντίδας, αποδομώντας και επανακαθορίζοντας την πολιτική κοινότητα.

5.3 ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΕ ΚΑΙΡΟΥΣ ΚΡΙΣΗΣ

Οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας διαδραματίζουν ακόμα κρίσιμο ρόλο, δεδομένου ότι οι πατριαρχικές δομές εξουσίας εκθέτουν συγκεκριμένα υποκείμενα, ειδικότερα τις γυναίκες, σε συνθήκες απειλής, φόβου, ακόμα και φυσικής βίας. Η ενδοοικογενειακή βία έχει θεωρηθεί από πολλές φεμινιστικές προσεγγίσεις ως κοινωνικό πρόβλημα που έχει τις ρίζες του στην έμφυλη κοινωνικοποίηση, παρά ως ιδιωτικό και οικογενειακό ζήτημα. Σε ορισμένες από τις ιστορίες των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνά μας, είναι εμφανείς οι εμπειρίες ενδοοικογενειακής βίας και κακομεταχείρισης. Δύο γυναίκες από την Πορτογαλία χρειάστηκε να μεταναστεύσουν σε άλλες χώρες ή σε άλλη πόλη προκειμένου να αποφύγουν την παρενόχληση και την κακομεταχείριση από τους συζύγους ή πρώην συζύγους, ενώ μία συνομιλήτρια έπρεπε να λάβει πιο δραστικά μέτρα προκειμένου να προστατεύσει τον εαυτό της. Σε τέτοιες περιπτώσεις σύγκρουσης, οι γυναίκες δεν απειλούνται μόνο από επιθετικούς άντρες, αλλά στην προσπάθειά τους να τους ξεφύγουν έρχονται αντιμέτωπες και με την κοινωνικοοικονομική ματαίωση. Όπως στην περίπτωση μιας συνομιλήτριάς μας στη Βρετανία, η οποία δεν δέχεται χρήματα από τον πρώην σύζυγό της που άσκησε βία εναντίον της, διότι χρειάζεται να θέσει ορισμένα όρια στην παρουσία του στη ζωή της. Στη συνέντευξή της, περιγράφει την απόφασή της να τον αποφύγει και τις συνέπειες που είχε αυτό για την οικονομική της κατάσταση:

Όμως επειδή ήμουν το άτομο που κέρδιζε προηγουμένως το βασικό εισόδημα της οικογένειας, βρισκόμουν σε μια κατάσταση, όπου ουσιαστικά δεν έβγαζα τίποτα απολύτως. [...] Τα καταφέρνουμε να μην τον βλέπουμε πάρα πολύ πια, αλλά αυτό σημαίνει πως... κάποιες από τις θυσίες που κάνω είναι ότι προκειμένου να έχουμε την ελάχιστη δυνατή επαφή... δεν μπορώ να δεχτώ χρήματα από αυτόν για παράδειγμα, οπότε είμαι εγώ και μόνο εγώ (Donoghue, 2016).

Η έκθεση στο φόβο και τη βία καθορίζει επίσης την κοινωνική και οικονομική θέση όσων απειλούνται. Συνεπώς, τα όρια μεταξύ της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας είναι θολά. Με τα λόγια της Αθηνάς Αθα-

νασίου (2011): «Πριν αναγνωριστεί ως μια γενικευμένη συνέπεια της νεοφιλελεύθερης κρίσης και των πολιτικών λιτότητας, η επισφάλεια –ως η κανονιστική βία που καθορίζει τους όρους υποκειμενικότητας και βιωσιμότητας– έχει ήδη καθιερωθεί (αν και δεν έχει αναγνωριστεί) ως ένας βαθιά έμφυλος και φυλετικοποιημένος τρόπος διαφοροποιητικής έκθεσης στο τραύμα, τη βία και τη φτώχεια». Από μια άλλη οπτική, η ενδοοικογενειακή βία επίσης εκθέτει στη φτώχεια, την επισφάλεια και την ανασφάλεια. Στις χώρες που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση και στο πλαίσιο της διάλυσης του κοινωνικού κράτους, αυτά τα θηλυκά σώματα γίνονται ακόμα πιο ευάλωτα αφού εκτίθενται στη βία χωρίς να υπάρχουν παροχές φροντίδας και ασφάλειας. Όπως επιχειρηματολογούν οι Sanders-McDonagh κ.ά. (2016), στην εποχή της λιτότητας και της αποδόμησης του κοινωνικού κράτους στο Ηνωμένο Βασίλειο συγκεκριμένα, αλλά και σε άλλες δυτικές βιομηχανοποιημένες δημοκρατίες, «γυναίκες θύματα ενδοοικογενειακής κακομεταχείρισης, βιώνουν τη βία σε δύο επίπεδα: πρώτα, σε οικείο/προσωπικό επίπεδο μέσα από τη σχέση τους με το θύτη και δεύτερον, σε δομικό επίπεδο μέσα από την αποτυχία της πολιτείας να παράσχει στις γυναίκες που έχουν βιώσει βία στις προσωπικές τους σχέσεις, επαρκή προστασία και παροχές». Αυτή η *απουσία φροντίδας* υπογραμμίζεται επίσης από την Ντίνα Βαΐου (2013), αναφορικά με την απουσία κοινωνικών παροχών και παροχών υγείας στην Ελλάδα και τις έμφυλες συνέπειες που η εν λόγω η απουσία επιφέρει. Αυτή η έλλειψη ενδιαφέροντος είναι ακόμα πιο εμφανής στις περιπτώσεις των μεταναστριών γυναικών που έχουν αναλάβει υποχρεώσεις ανασφάλιστης οικιακής εργασίας.

Όπως έχουν προειδοποιήσει οι φεμινιστικές προσεγγίσεις, η θυματοποίηση των γυναικών και η απεικόνισή τους ως ευάλωτων θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με μεθοδολογική επιφυλακτικότητα. Ακόμα και σε εκείνες τις ακραίες περιπτώσεις έμφυλων σχέσεων εξουσίας που περιλαμβάνουν βίαια μέσα άσκησης ελέγχου, οι γυναίκες πασχίζουν να διαφύγουν από επιβλαβείς καταστάσεις για τις ίδιες και συχνά για τα παιδιά τους. Παρότι οι θύτες ασκούν μορφές ελέγχου, ώστε να χρειάζεται να διακριθεί ως ένα βαθμό η φυγή από την ασφάλεια (Schwartz κ.ά., 2000· Seaver, 1996· Adelman κ.ά., 2016), η αυτενέργεια αυτών των γυναικών

επιτελείται καθώς οι ίδιες δραπετεύουν, το σκάνε και διαχειρίζονται την ανθεκτικότητα χωρίς να έχουν οικονομική υποστήριξη.

Ο χωρισμός επίσης επιβαρύνει τις γυναίκες. Όπως στην περίπτωση της Κλάρα στην Πορτογαλία, που άφησε το δεύτερο άντρα της το 2007, παίρνοντας τα δύο παιδιά της μαζί. Αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να νοικιάσει καινούριο διαμέρισμα και να αναλάβει όλα τα έξοδα η ίδια, μιας και ο πρώην σύζυγός της μετανάστευσε στη Γαλλία και δεν πλήρωσε ποτέ διατροφή για τα παιδιά. Με τα δικά της λόγια:

Ο πατέρας της κόρης μου; Το πρώτο πράγμα που έκανε όταν υπέβαλα αίτηση για διατροφή τέκνου ήταν να παραιτηθεί από τη δουλειά του. Παιτήθηκε και ύστερα πήγε να μείνει με μία άλλη γυναίκα. Και μετά έφυγε για τη Γαλλία... Και δεν υπάρχει τίποτα για την κόρη του, ούτε καν στα γενέθλιά της ή για τα Χριστούγεννα... ([FA/G/R1] Carucha, Calado και Estêvão, 2016).

Ακόμα και όταν δεν τίθεται θέμα βίας, τα σώματα των γυναικών δοκιμάζονται από τους υφιστάμενους έμφυλους κανόνες και τις επιπτώσεις της κρίσης, αφού η ανθεκτικότητα κάποιες φορές κατακτάται κατ' ουσίαν με μια έννοια θηλυκοποιημένης θυσίας. Οι γυναίκες στην Πορτογαλία περιγράφουν αυτή την εσωτερικευμένη πειθαρχία την οποία πρέπει να επιδεικνύουν προκειμένου να εξοικονομήσουν φαγητό για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Η Άνα μοιράζεται μαζί μας το πώς παρέλειπε μερικά γεύματα:

Μερικές φορές ούτε καν τρώω [γέλιο]. Ναι, δεν τρώω. Μιας και αυτός είναι επιλεκτικός και ο γιος μου τον ακολουθεί, τα καταφέρνουν. Εγώ δεν τους ακολουθώ, μερικές φορές διότι δεν κάθεται καλά στο στομάχι μου ή απλώς επειδή δεν έχω όρεξη για φαγητό ([AS/L/R1] Carucha, Calado και Estêvão, 2016).

Αυτή η κοινωνικά κατασκευασμένη διασύνδεση μεταξύ θυσίας και μητρότητας, ως μια κρίσιμη πτυχή της δομικής πατριαρχικής βίας, περιγράφεται επίσης και από μια 86χρονη γυναίκα στην Ελλάδα:

Όταν ήμουν μικρή μεγάλωνα τους αδελφούς και τις αδελφές μου. Βοηθούσα τη μητέρα μου. Όταν παντρεύτηκα, φροντίζα την οικογένεια... Για τριάντα πέντε χρόνια, δούλευα για το νοικοκυριό. Έπρεπε να φροντίζω τον άντρα μου, την αδελφή του,

τη μάνα του. Και έπρεπε να έχω υπομονή, τόση υπομονή. Τελικά, δεν φρόντισα τον εαυτό μου καθόλου. Φρόντιζα μόνο άλλους ανθρώπους και στο τέλος συνειδητοποίησα ότι υπέφερα από οστεοπόρωση. Όταν πήγα στο γιατρό με ρώτησε: «Πού ήσουν όλα αυτά τα χρόνια; Τι έκανες στον εαυτό σου;».

Στην πατριαρχική δομή οικογένειας στην οποία ανήκε η Τ. ο (έμφυλος) εαυτός της είχε τραυματιστεί σε τέτοιο βαθμό που με το να «κάνει» το φύλο της, κατέληξε να «ξεκάνει» τον εαυτό της θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή της (Butler, 2004). Ο κατά φύλο καταμερισμός εργασίας κυριολεκτικά κατέστρεψε την υγεία της και περιόρισε την ίδια στον ιδιωτικό χώρο, παρόλο που εκείνη ήθελε να δουλέψει και να δραστηριοποιηθεί εκτός σπιτιού. Δούλευε για δυόμισι χρόνια στο κατάστημα δώρων της κόρης της στο κέντρο της πόλης, όμως ο άντρας της επέμενε να παραιτηθεί, όπως και τελικά έκανε. Τώρα ζει με τη μικρότερη κόρη της, η οποία αποφάσισε να μην παντρευτεί και όπως λέει η Τ., «Αυτό είναι το καλύτερο που μπορούσε να κάνει!», αρνούμενη να κάνει προβολή των εμπειριών της πάνω στην κόρη της.

Εσωτερικεύοντας τους υφιστάμενους κοινωνικούς κανόνες και ίσως αντιλαμβανόμενες το φόβο αποκλεισμού από τις κοινότητές τους, όπου οι έμφυλοι ρόλοι προφυλάσσονται και αναπαράγονται αυστηρά, αυτές οι γυναίκες στέρησαν από τον εαυτό τους το φαγητό, την προσωπική φροντίδα και άλλες απολαύσεις, προκειμένου να δημιουργήσουν ανθεκτικότητα για τις οικογένειές τους και να γίνουν μητέρες και σύζυγοι, ώστε να αναπαραγάγουν τους φυσικοποιημένους γυναικείους ρόλους σύμφωνα με τους οποίους οι γυναίκες φροντίζουν τους άλλους, ενώ ταυτόχρονα παραμελούν τον εαυτό τους. Όπως αφηγούνται τις ιστορίες τους, μερικές φορές αναγνωρίζουν αυτή την έλλειψη σεβασμού των δικών τους αναγκών ως μια πτυχή της κοινωνικής τους δυστυχίας στο πλαίσιο ενός πατριαρχικού έμφυλου καθεστώτος. Αυτές οι έμφυλες αντιδράσεις δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένα άτομα, οικογένειες ή νοικοκυριά. Περισσότερο απεικονίζουν πώς βιώνεται η κρίση, πώς επιτελείται και πώς χρησιμοποιείται ως εργαλείο για να ανασυσταθούν οι φυσικοποιημένες έμφυλες κατηγορίες, υποδηλώνοντας ότι η ανθεκτικότητα, όταν επιτυγχάνεται, έχει συχνά να κάνει με το φύλο και τη σεξουαλικότητα.

ΑΝΘΕΚΤΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ/ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ

Μια καίρια πτυχή των νοικοκυριών σε περιόδους κρίσης είναι η αναγκαστική τους συγκρότηση, η χρησιμοποίησή τους ως στρατηγικής ανθεκτικότητας και οι συνέπειες που αυτές οι αγχωτικές συνθήκες συγκατοίκησης και συμβίωσης συνεπάγονται. Η επιστροφή των νέων ανθρώπων στο σπίτι της οικογένειάς τους είναι μια κυρίαρχη στρατηγική ανθεκτικότητας σε χώρες που έχουν πληγεί από την κρίση, όπως η Πορτογαλία, η Ελλάδα και η Ιρλανδία, όπου οι νέοι/νέες είναι αντιμέτωποι/αντιμέτωπες με την ανεργία, με επισφαλείς συνθήκες εργασίας και με χαμηλόμισθες δουλειές. Δεδομένου ότι αυτή η συγκατοίκηση των ενήλικων παιδιών με τους γονείς τους γίνεται περισσότερο από ανάγκη παρά από επιλογή, οι εντάσεις και οι αντιπαραθέσεις επηρεάζουν την καθημερινότητά τους. Κάποιες φορές η παραμονή στο σπίτι είναι μια κοινή απόφαση, μιας και ούτε οι γονείς μπορούν πλέον να τα βγάλουν πέρα χωρίς τη συνεισφορά των παιδιών τους. Όπως αναφέρει ένας από την Ιρλανδία, σχετικά με την παραμονή του στο σπίτι:

Δεν είναι ρεαλιστικό για μένα να φύγω, να μετακομίσω κατά κάποιο τρόπο, ξέρεις. Είναι μια δύσκολη κατάσταση. Σκεφτόμουν τώρα τον περασμένο χρόνο να φύγω, και σκεφτόμουν ότι ήρθε η ώρα να την κάνω, ξέρεις, αλλά μετά τι θα γινόταν με το νοίκι της, διότι το νοίκι θα είναι το ίδιο σε κάθε περίπτωση, καταλαβαίνεις, και αν τα καταφέρνει με δυσκολία τώρα που της δίνω χρήματα, τι θα κάνει μετά; Και εγώ να τα καταφέρω με ό,τι βγάζω μόνος μου, ούτε αυτό θα έβγαινε, έτσι η κατάσταση είναι ζόρικη, η κατάσταση είναι δύσκολη. Είναι πια καιρός να φύγω, όμως... ([INT.HU.012] Dagg και Gray, 2016).

Στις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, οι συνομιλητές/συνομιλήτριες μοιράστηκαν εμπειρίες αποτυχημένης μετανάστευσης, μετά από την οποία γύρισαν στο σπίτι της οικογένειάς τους όπου και μένουν ακόμα, ύστερα από χρόνια ανεργίας. Όπως είπε ένας πατέρας: «Δεν με νοιάζει για μένα. Απλώς βλέπω τους δύο ενήλικους γιους μου, και τους δύο άνεργους, να κάθονται σπίτι όλη την ημέρα και να μην κάνουν τίποτα. Τι θα γίνουν στο μέλλον; Πώς θα επιβιώσουν;».

Στην περίπτωση που περιγράφεται παρακάτω, η επιλογή της μετακόμισης, ακόμα και του γάμου, έγινε με σκοπό να επιτευχθεί η ανθεκτικότητα. Συνεπώς, η συγκρότηση του νοικοκυριού είναι βεβαιασμένη ως μια στρατηγική για τη μείωση του κόστους διαβίωσης υπό συνθήκες οικονομικής πίεσης.

Έτσι, το 2009, γύρισα πίσω στο σπίτι εκείνης της φίλης που με είχε φιλοξενήσει. Παρεμπιπτόντως είναι σύζυγός μου τώρα, έτσι είναι. Γύρισα, έτρεμε το στόμα μου [από καρδιακή προσβολή], δεν είχα εκεί κανένα μισθό. Δεν είχα καν λεφτά – είχα λίγα λεφτά αλλά δεν είχα καμία ασφάλεια ([LO/L/R1], Carucha, Calado και Estêvão, 2016).

Επίσης, δύο συνομιλητές μοιράζονται το πώς οι οικονομικές δυσκολίες επέβαλαν τις συνθήκες της στέγασής τους.

Όταν πήρα το πτυχίο μου το 2012 περιφερόμουν, έψαχνα για δουλειά. Είχα επτά, οκτώ δύσκολους μήνες τότε, στα χαρακώματα. Κατέληξα χωρίς σπίτι και εκείνη την περίοδο είχα μια κοπέλα στη γειτονιά. Με φιλοξένησε. Μετά από λίγο καιρό βρήκα δουλειά στην οικοδομή. Και πόσο χρόνο δούλεψα; Έξι ή επτά μήνες. Με ισορρόπησε ([PE/L/R1], Carucha, Calado και Estêvão, 2016).

Όπως εξήγησε διεξοδικά μια συνομιλήτριά μας στην Ελλάδα, ο γάμος είναι μια μορφή «επένδυσης», μια και ο καθένας λαμβάνει υπόψη την οικονομική κατάσταση του συντρόφου που επιλέγει.

Η επιστροφή στο σπίτι δεν αποτελεί πάντα επιλογή, όμως για ορισμένους/ορισμένες, το να έχει κανείς μια οικογένεια που στηρίζει μπορεί να θεωρηθεί πρόνομο. Οι διαφορές στην κοινωνική τάξη, το φύλο και τη σεξουαλικότητα σε σχέση με το ηγεμονικό πρότυπο δεν επιτρέπουν πάντα αυτή τη διαγενεακή συνέχεια. Μάλλον «το σπίτι» με αυτή την έννοια προκαλεί ή πυροδοτεί τραυματικές εμπειρίες αποκλεισμού και απόρριψης. Ακόμα, για πολλούς/πολλές αυτή η επιστροφή μπορεί να θεωρηθεί ως κοινή στρατηγική ανθεκτικότητας, εν απουσία άλλων λύσεων και ενόψει υψηλών ποσοστών ανεργίας, φτώχειας, αντιξοοτήτων και επισφάλειας. Ωστόσο, αυτή η τάση δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια νοσταλγική εξιδανίκευση της σταθερής δομής της πυρηνικής οι-

κογένειας. Αντιθέτως οι αφηγήσεις των ερωτηθέντων αποκαλύπτουν ότι η επιλογή τους δεν είναι τίποτα άλλο παρά επιλογή ανάγκης, με ρητά ή υπόρητα συναισθήματα απογοήτευσης και θλίψης και αγχωτικών διαπραγματεύσεων μεταξύ των μελών του νοικοκυριού. Συνεπώς, αν και η πυρηνική οικογένεια παρουσιάζεται ως ένα προστατευτικό νοικοκυριό σε περιόδους κρίσης, αυτή η προστασία συνοδεύεται από το υψηλό κόστος του ψυχολογικού φορτίου, εφόσον λαμβάνει χώρα υπό συνθήκες εξάρτησης και περιορισμού. Η αποσιώπηση αυτών των ανεξερεύνητων συναισθημάτων και συμπεριφορών, υποδηλώνει τη φυσικοποίηση των έμφυλων ιεραρχιών στο πλαίσιο της ετεροκανονιστικής πυρηνικής οικογένειας, η οποία παρουσιάζεται ψευδώς ως το ιδανικό νοικοκυριό.

ΠΡΟΚΑΛΩΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΕΜΦΥΛΟΥΣ ΚΑΝΟΝΕΣ

Οι καθημερινές έμφυλες πρακτικές που παρουσιάστηκαν παραπάνω υποδηλώνουν την ακαμψία των έμφυλων καθεστώτων σε ένα εύρος διαφορετικών κοινωνικών πλαισίων, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, όπως και την επίμονη φυσικοποίηση της έμφυλης δυαδικότητας. Από την άλλη μεριά, οι αναλύσεις σχετικά με την οικονομική κρίση δεν έχουν φωτίσει επαρκώς τις έμφυλες πτυχές της κρίσης. Πώς αλλάζουν οι άντρες και οι γυναίκες τις πολιτικές σημασίες του φύλου τους; Ποιες είναι οι σημασίες που συνδέονται με το φύλο και πώς μετασχηματίζονται αυτές οι σημασίες, όταν διαφορετικές κατηγορίες ατόμων τροφοδοτούν τα σημαίνοντα «άντρας» και «γυναίκα»;

Η πυρηνική οικογένεια ήταν η επικρατέστερη μορφή οργάνωσης νοικοκυριού στις περισσότερες από τις χώρες που συμμετείχαν στην έρευνα, αν και στη Γερμανία και τη Φινλανδία εντοπίστηκε ένα ευρύ φάσμα μορφών. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Φινλανδίας, η πυρηνική οικογένεια δεν ήταν αντιπροσωπευτική κατηγορία. Μάλλον η ανθεκτικότητα παράγεται μέσα από μια ποικιλία και πολλαπλότητα, από τη δυνατότητα να αποσυνδέεται και να ξανασυνδέεται κανείς με τους ανθρώπους. Γενικά, τα σχήματα συγκατοίκησης στις μελέτες περίπτωσής

μας περιλαμβάνουν πυρηνικές οικογένειες, μόνες μητέρες και μόνους πατέρες. Οι μονογονείς αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας και ενίσχυσης της ανθεκτικότητάς τους, ενώ επηρεάζονται περισσότερο οι γυναίκες. Η ακαμψία των έμφυλων ρόλων αναδεικνύει τη δύναμη των συστημάτων και των μηχανισμών ελέγχου, παρ' όλ' αυτά οι αναπτυσσόμενες ρήξεις δεν αφομοιώνονται πάντα. Αντιθέτως, όσο προσδίδουμε αναλυτική σημασία σε μη αναμενόμενες κοινωνικότητες και υποκειμενικότητες, οι οποίες αναπτύσσουν εναλλακτικούς τρόπους συμβίωσης, τόσο οι κυρίαρχες εκπροσωπήσεις των ετεροκανονιστικών νοικοκυριών μπορεί να υποστούν βαθιά αποσταθεροποίηση. Στην παρούσα ενότητα, θα εστιάσουμε σε τούτα τα εναλλακτικά ή κοινωνικά ακατανόητα νοικοκυριά. Αυτές καθεαυτές οι περιπτώσεις δεν υποδεικνύουν μια συγκεκριμένη τάση των νοικοκυριών στην Ευρώπη, αλλά λειτουργούν με τέτοιο τρόπο που σπάει τους κύκλους της κοινωνικής αναπαραγωγής των υφιστάμενων έμφυλων ιεραρχιών και διευρύνει την κατανόησή μας σχετικά με το τι συνιστά ανθεκτικό νοικοκυριό.

Η Λ. είναι είκοσι τεσσάρων ετών και συμμετέχει σε queer-φεμινιστικές και αντιρατσιστικές δράσεις στην Ελλάδα. Με τον τρόπο ζωής της επιχειρεί να αποδομήσει τους κανονιστικούς ρόλους του υφιστάμενου έμφυλου συστήματος και να καθιερώσει έναν τρόπο ζωής βασισμένο σε αμοιβαίες και ισότιμες κοινωνικές σχέσεις. Ζει σε ένα συλλογικό νοικοκυριό, το οποίο μοιράζεται με τρία άτομα σε ένα από τα νεοκλασικά κτίρια που αντιπροσωπεύουν την ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική παράδοση της γειτονιάς. Συνηθίζεται από άτομα που υιοθετούν έναν τρόπο ζωής, ο οποίος δεν περιορίζεται στα παραδοσιακά οικογενειακά σχήματα της αστικής καθημερινότητας, να διεκδικούν τη συγκεκριμένη αρχιτεκτονική παράδοση και να επανανοηματοδοτούν αυτά τα παλιά κτίρια. Δυο γυναίκες και ένας άντρας συγκατοικούν, ψωνίζουν και μαγειρεύουν μαζί σχεδόν κάθε μέρα, μολοντί χωρίς πρόγραμμα. Η συγκατοίκηση βασίζεται σε αποφάσεις που λαμβάνονται με οριζόντιες διαδικασίες, ενώ κάποια ζητήματα μπορούν να λυθούν μέσω ιδιωτικών συζητήσεων. Καθένα από τα τρία άτομα έχει το δικό του χώρο, βιώνουν όμως και μια κοινή κοινωνικότητα. Αυτές οι επιλογές χα-

ρακτηρίζονται από έναν τρόπο ζωής με συνειδητά πολιτικά στοιχεία, μια και οι τρεις συγκάτοικοι έχουν κοινές ευαισθησίες και παίρνουν μέρος σε διαδικασίες που πολιτικοποιούν το φύλο, τη φυλή και τη σεξουαλικότητα. Όσο το νοίκι είναι τόσο χαμηλό, μπορούν να βελτιώσουν την ποιότητα της ζωής τους, αν και όλοι τους βιώνουν επισφαλείς εργασιακές συνθήκες. Η Λ. περιγράφει αυτές τις επισφαλείς συνθήκες στο ακόλουθο απόσπασμα:

Εντάξει, πληρώνουμε 310€ για το νοίκι, μοιραζόμαστε αυτό το χρηματικό ποσό. Προσωπικά, αφού με απολύσανε και χωρίς να ξέρω αν θα έβρισκα δουλειά, δεν ξέρω αν... και πόσο ακόμα μπορώ να τη βγάλω με τα χρήματα που έχω βγάλει. Ελπίζω να βρω καινούρια δουλειά σύντομα. Εν τω μεταξύ, θέλω να πω ότι στην προηγούμενή μου δουλειά, στην καφετέρια, δούλευα συστηματικά κάθε δύο εβδομάδες, είχα ένσημα, διότι το αφεντικό μου εκμεταλλευόταν ένα πρόγραμμα του ΟΑΕΔ, σύμφωνα με το οποίο ο οργανισμός πλήρωνε το 75% του μισθού του εργαζόμενου και μόνο το υπόλοιπο πληρώνεται από τον εργοδότη... Έτσι το νοίκι είναι 100€, ηλεκτρικό, νερό, εντάξει το νερό είναι πολύ φτηνό γενικά, αλλά εντάξει, νομίζω ότι είναι πάνω κάτω 50€.

Έχει επισημανθεί ότι αυτές οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας υποδηλώνουν μια θηλυκοποίηση της εργασίας (Karamessini, 2014). Μια και οι τρεις συγκάτοικοι ζουν υπό αυτές τις συνθήκες, ο θηλυκοποιημένος χαρακτήρας γίνεται ένα σημείο συμμαχίας μεταξύ τους, παράλληλα με τις έμφυλες και πολιτικές επιπτώσεις. Εφόσον η διαχείριση όλων των εξόδων γίνεται συλλογικά, οι συγκάτοικοι μοιράζονται το κόστος και έχουν κάνει συμφωνία, βάσει της οποίας αν ένας/μια από αυτούς δεν μπορεί να πληρώσει το νοίκι ή τους λογαριασμούς, τότε θα καλύψουν τα έξοδα οι άλλοι για όσο χρειαστεί. Αυτή η απόφαση/συμφωνία θέτει υπό ισχυρή αμφισβήτηση την ηθική του «κτητικού ατομικισμού» (Athanasίου και Butler, 2013), εισάγοντας την ηθική του συλλογικού μοιράσματος. Οι καθημερινές πρακτικές τους αποδομούν τις κανονιστικές πολιτικές σημασίες του φύλου, αφού όλοι οι συγκάτοικοι μοιράζονται τις δουλειές του σπιτιού. Και οι τρεις είναι επίσης ενεργοί/ενεργές στη δημόσια σφαίρα, εφόσον εμπλέκονται σε αντιρατσιστικές

και queer φεμινιστικές συλλογικότητες και επίσης παίρνουν μέρος στη μητροπολιτική εναλλακτική μουσική σκηνή. Ενεργοποιούν μορφές γνώσης, συμβολικούς πόρους και εναλλακτικά καταναλωτικά πρότυπα, αυτο-οργανωμένα καλλιτεχνικά δρώμενα, συγκεντρώσεις στο σπίτι και μέσα κοινωνικής δικτύωσης, προκειμένου να αναπτύξουν συλλογική ανθεκτικότητα. Στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, οι συγγάτοικοι έχουν επιλέξει έναν τρόπο ζωής, ο οποίος είναι βασισμένος στο μούρασμα, στο σχηματισμό ισότιμων σχέσεων και στην αμφισβήτηση των κανονιστικών κοινωνικών και έμφυλων σχέσεων, δουλεύοντας στις διασταυρούμενες δυνάμεις της τάξης και του φύλου.

Η ιστορία της Ιζαμπέλ από την Πορτογαλία αναδεικνύει ένα ευρύ φάσμα πρακτικών ανθεκτικότητας, οι οποίες στο σύνολό τους εκτείνονται πέρα από αυτό το οποίο θεωρείται κατανοητό, μια και έχει περάσει κάθε μορφής όριο από άποψη χώρου, φύλου και σεξουαλικότητας. Η ιστορία της κατατίθεται αυτούσια από την πορτογαλική έκθεση (Carucha, Calado και Estêvão, 2016):

Η Ιζαμπέλ μετανάστευσε στη Λισαβόνα στην ηλικία των επτά με τη θεία και τα ξαδέλφια της. Ο σκοπός ήταν να εξασφαλιστεί η φοίτησή της στο σχολείο, όμως η κατάσταση άλλαξε γρήγορα. Βρέθηκε να ζει στο σπίτι ουσιαστικά με μοναδικό σκοπό να φροντίζει τα ξαδέλφια της. Στα δεκαέξι της, όταν έφτασε στη νόμιμη ηλικία να εργαστεί, η Ιζαμπέλ το έσκασε και πήγε να βρει δουλειά με αντάλλαγμα στέγη και φαγητό, κόβοντας κάθε δεσμό με τη θεία της.

Τα επόμενα χρόνια άλλαξε διάφορες δουλειές, βελτιώνοντας τις συνθήκες ζωής της. Γνώρισε κάποιον με τον οποίο τελικά έκανε οικογένεια και εγκαταστάθηκαν στη νότια πλευρά της μητροπολιτικής περιοχής της Λισαβόνας. Απέκτησαν πέντε παιδιά. Ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η Ιζαμπέλ ήταν συνεχώς θύμα ενδοοικογενειακής βίας, μια κατάσταση από την οποία ξέφυγε, όταν άφησε το φίλο της παίρνοντας μαζί της τα παιδιά της. Η φυγή δεν σήμαινε και το τέλος της βίαιης σχέσης, αφού εκείνος την παρακολουθούσε όπου και να πήγαινε, γεγονός που την έκανε να φύγει από την περιοχή και να επιστρέψει σ' ένα μέρος, όπου τελικά σταμάτησε να την καταδιώκει.

Με την επιστροφή της είχε τη δυνατότητα να ξαναφτιάξει τη ζωή της, ακόμα και να ανοίξει ένα δικό της καφέ. Έκανε επίσης catering για ένα ιδιωτικό σχολείο, με αντάλλαγμα τη δωρεάν φοίτηση των παιδιών της σε αυτό. Η σωματική κόπωση από το φόρτο εργασίας και τη διαχείριση του νοικοκυριού ήταν ο βασικός λόγος για ένα εγκεφαλικό επεισόδιο το 2009, εξαιτίας του οποίου δεν μπορούσε να εργαστεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Σε αυτή την περίοδο, έπρεπε να βασιστεί σε μια κοντινή φίλη – η οποία την είχε βοηθήσει να βρει την πρώτη της δουλειά όταν ήταν 15 ετών. Μετακόμισε με τα παιδιά στο σπίτι της φίλης της στην πιο κρίσιμη περίοδο της ανάρρωσής της. Μετά την ανάρρωση, επέστρεψε στη δουλειά, σε εργασίες μαγειρικής και καθαριότητας και βρήκε δικό της σπίτι.

Όστόσο, το 2013 είχε ένα εργατικό ατύχημα (έπεσε από τις σκάλες) και κατέστη ανάπηρη. Αδυνατώντας να περπατήσει, έπρεπε να μετακομίσει πάλι στο σπίτι της φίλης της. Στο μεταξύ οι δυο τους ανέπτυξαν ερωτική σχέση, η οποία αργότερα εξελίχθηκε σε γάμο. Την ίδια περίοδο, και οι δυο γυναίκες έπρεπε να διευθετήσουν εργασιακές διαμάχες στο δικαστήριο –η Ιζαμπέλ επειδή η ασφαλιστική εταιρεία δεν ήθελε να αναγνωρίσει την αναπηρία της, ενώ η γυναίκα της αμφισβητούσε μια αδικαιολόγητη απόλυση– τις οποίες στο τέλος νίκησαν. Με τα χρήματα από τις αποζημιώσεις, αποφάσισαν να ανοίξουν ένα μικρό ψητοπωλείο. Το ψητοπωλείο έγινε μια προέκταση του σπιτιού, με όλη την οικογένεια να βοηθά και να τρώει εκεί. Αυτό συνέβη και για οικονομικούς λόγους, αφού η αρχική επένδυση ήταν μεγάλο βάρος για την οικογένεια. Συνεπώς, ο γάμος αρχικά και το ψητοπωλείο στη συνέχεια, έγιναν τα βασικά μέσα για την ανθεκτικότητα του νοικοκυριού, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να αναστρέψουν την πορεία προς τη φτωχοποίηση και την ευαλωτότητα (Carucha, Calado και Estêvão, 2016).

Η «ταραγμένη» βιογραφία της Ιζαμπέλ είναι σημαδεμένη από τραυματικές ρήξεις, ασυνέχειες και τομές, αφού πέρασε από πολλούς μετασχηματισμούς σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση του υποκειμένου. Η φυγή από την αρχική της οικογένεια και τον βίαιο πατέρα των παιδιών της ήταν μια ρήξη με την κανονιστική συνέχεια της βίας και της εκμετάλλευσης που βίωσε στο πλαίσιο της παραδοσιακής οικογένειας και συγ-

γένειας. Αντ' αυτού, επαναδιεκδίκησε τη ζωή της, παίρνοντας απόσταση από τις άνισες, έμφυλες, ετεροκανονιστικές βεβαιότητες.

Όπως υπογραμμίζει η Αθανασίου, «τέτοιες δυνατότητες, το να μην επαφίεσαι στην κρατικά επικυρωμένη νομική αναγνώριση, περιλαμβάνουν συνεχόμενες μετατοπίσεις σε επίπεδο λόγου και συναισθημάτων σε ό,τι αφορά τους κανονιστικούς όρους του φύλου, της σεξουαλικής ένωσης, της συγγένειας, της γονεϊκότητας, καθώς επίσης σε ό,τι αφορά το τι συνιστά τη ζωή, το ανθρώπινο και την ίδια την πολιτική. Αυτό το άνοιγμα επιτελεί μια σταθερή και επίμονη πολιτική αναταραχής: αναταραχή του πολιτικού, όπως λειτουργεί στα πιο περίπλοκα και βαθιά στρώματα των εαυτών και των ζώων» (Athanasίου και Butler, 2013). Η συνομιλήτριά μας απέδρασε από πολλές θέσεις εκμετάλλευσης, θυματοποίησης, επισφάλειας και ευαλωτότητας. Έχει ξεπεράσει τα όρια που θέτουν και ορίζουν την αποδεκτή μητρότητα, τη θηλυκότητα, την επιθυμία, την αγάπη και τη συγγένεια. Αν και μέσα από αγώνες, κάθε τομή έχει ανοίξει νέες δυνατότητες που ενισχύουν την οικονομική και ψυχολογική ανθεκτικότητα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Οι καθημερινές πρακτικές και δραστηριότητες ανάμεσα στα νοικοκυριά στην Ευρώπη υποδεικνύουν την επιστροφή στους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους ή στην εδραίωση υφιστάμενων έμφυλων κανόνων, μιας και οι γυναίκες έχουν αναλάβει την ευθύνη να παράσχουν ανθεκτικότητα στο νοικοκυριό. Οι οικονομικές δυσκολίες, οι ελλείψεις και η φτώχεια αναπαράγουν αυτό που ήδη υφίσταται, εφόσον οι γυναίκες αυτοθυσιάζονται προκειμένου να ενισχύσουν την ανθεκτικότητα για την οικογένειά τους. Δεδομένου ότι τα νοικοκυριά ζητούν βοήθεια από τη διευρυμένη οικογένεια, ιδιαίτερα στις χώρες που έχουν πληγεί βαθιά από την κρίση, τα περιστατικά αναγκαστικής συγκατοίκησης αυξάνονται. Συνακόλουθα, παρουσιάζονται εντάσεις, προστριβές και αγχωτικές συνθήκες εντός του νοικοκυριού. Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης πολλοί άντρες έμειναν άνεργοι, ενώ οι επισφαλείς συνθήκες που

κυριαρχούν σε απορρυθμισμένες αγορές εργασίας υποδεικνύουν τη θηλυκοποίηση της εργασίας. Εντούτοις, οι γυναίκες νοιάζονται περισσότερο για την κοινωνική και συναισθηματική αναπαραγωγή του νοικοκυριού και τη διασφάλιση υποστηρικτικών κοινωνικών δικτύων. Από την άλλη μεριά, όσο προκύπτουν νέα σχήματα συγκατοίκησης στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, εμφανίζονται και ορισμένες ρήξεις. Τα νοικοκυριά βιώνουν συνθήκες επισφάλειας, ανεργίας και φτώχειας και η ανθεκτικότητα επιτυγχάνεται καθώς αυτά γίνονται ευπροσάρμοστα και αντεπεξέρχονται σε επισφαλείς συνθήκες, αντιμετωπίζουν την αποσύνδεση και την επανασύνδεση, δημιουργούν και καταφεύγουν σε κοινωνικά δίκτυα, αμφισβητούν έμφυλους κανόνες και παραδοσιακά συγγενικά δίκτυα.

Σημείωση

1. Η Διεθνής Έκθεση (WP11) του RESCuE πάνω στην οποία βασίζεται αυτό το κεφάλαιο χρησιμοποίησε τις Εθνικές αντίστοιχα Εκθέσεις των οποίων οι συγγραφείς είναι από Φινλανδία: T. Tennberg, J. Vola· Γερμανία: M. Promberger, M. Boost, L. Kerschbaumer, A. Schneider, A. Hacker· Ελλάδα: Νέλλη Καμπούρη, Σούλα Μαρτινούδη· Ιρλανδία: J. Dagg, J. Gray· Πολωνία: K. Wódz, Faliszek, Trzeszkowska-Nowak· Πορτογαλία: L. Capucha, A. Calado, P. Estêvão· Ισπανία: P. Martín, M. Arnal· Τουρκία: T. Şengül, A. AYTEKIN, U. Poyraz· Ηνωμένο Βασίλειο: M. Donoghue.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Τρόποι και τόποι έμφυλης ανθεκτικότητας

6.1 ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΤΗΣ ΕΕ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Αν και στο παρελθόν η ΕΕ συνιστούσε έναν από τους εξέχοντες θεσμούς προώθησης της ενσωμάτωσης της διάστασης του φύλου κατά τη χάραξη πολιτικής, από τη στιγμή που άρχισε η οικονομική κρίση το 2008 αποσιωπά συστηματικά τα ζητήματα του φύλου, ιδιαίτερα όταν καταστρώνει στρατηγικές και πολιτικές για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Σε αντίθεση με τη δέσμευση που αφορά την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου, η οποία περιλαμβάνεται σε ορισμένα από τα πιο σημαντικά έγγραφα ευρωπαϊκής πολιτικής του παρελθόντος, σήμερα η ισότητα των φύλων αναφέρεται σε επίσημα κείμενα της ΕΕ μόνο κατόπιν ισχυρών πολιτικών πιέσεων από συγκεκριμένα κράτη μέλη και από όργανα και ομάδες της ΕΕ που ασχολούνται με την ισότητα των φύλων (Villa και Smith, 2014). Στον πολιτικό λόγο της ΕΕ, το ενδιαφέρον για ζητήματα φύλου και ισότητας των φύλων τείνει να μειώνεται σε κοινωνίες όπου η οικονομική κρίση θεωρείται πιο έντονη, όπως στη νότια Ευρώπη και την Ιρλανδία, ενώ συχνά παραμένει ένα ενδιαφέρον σχετικά με κοινωνίες και τμήματα του ευρωπαϊκού πληθυσμού που έχουν πληγεί λιγότερο από την κρίση, για παράδειγμα στα κράτη μέλη της Βόρειας Ευρώπης. Ο θεσμικός φεμινισμός, ο οποίος στο παρελθόν είχε έντονη επίδραση στις πολιτικές της ΕΕ, έχει περιθωριοποιηθεί εντελώς. Συνεπώς, έχει υποστηριχθεί ότι «η ΕΕ δίνει το πιο χτυπητό παράδειγμα στροφής 180 μοιρών, όσον αφορά τη σημασία που προσδίδει στην ισότητα των φύλων ως κοινωνικό στόχο» (Karamessini και Rubery, 2014: 333).

Το φύλο λαμβάνεται υπόψη μόνο σε εξειδικευμένες δημοσιεύσεις για θέματα ισότητας των φύλων, που εκδίδονται από θεσμούς της ΕΕ και στο πλαίσιο έργων που χρηματοδοτούνται από την ΕΕ. Από το 2009, αυτές οι δημοσιεύσεις ασκούν κριτική στην κυρίαρχη τάση της συστηματικής αδιαφορίας ή περιθωριοποίησης του φύλου στις ευρωπαϊκές και εθνικές πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης. Αυτές οι κριτικές επισημαίνουν το γεγονός ότι το φύλο θεωρείται όλο και περισσότερο δευτερεύον ζήτημα συγκριτικά με τα επείγοντα ζητήματα δημοσιονομικής σταθεροποίησης της ΕΕ, η οποία τη δεδομένη στιγμή αντιμετωπίζει μια βαθιά οικονομική κρίση με τεράστια επίδραση στις κοινωνικές ανισότητες (Villa και Smith, 2009). Σε τέτοιες επείγουσες περιστάσεις, προηγούμενοι στρατηγικοί στόχοι της ΕΕ, ιδιαίτερα η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου, εγκαταλείπονται εντελώς στα κείμενα πολιτικής. «Στη συντριπτική πλειονότητα των χωρών η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου δεν έχει ληφθεί υπόψη κατά το σχεδιασμό και την εφαρμογή των πολιτικών για την αντιμετώπιση της κρίσης. Ούτε τα μέτρα ανάκαμψης ή αναδιάρθρωσης, στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, έχουν αξιολογηθεί από τη σκοπιά του φύλου» (Bettio κ.ά., 2013: 14).

Η επίκληση για πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης στην Ευρώπη προέρχεται από ένα έμφυλο καθεστώς που τυποποιεί κανόνες και ρυθμίσεις, διαχωρίζοντας κοινωνικές διαδικασίες, δρώντα υποκείμενα και παράγοντες. Βασίζεται κυρίως στο διαχωρισμό του φύλου από τα οικονομικά (Perrons, 2015) που διαπερνά συνολικά τη χάραξη της πολιτικής για τον έλεγχο και τη διαχείριση της κρίσης. Ως απάντηση, η φεμινιστική κριτική τονίζει την ανάγκη να εισαχθούν τα οικονομικά του φεμινισμού, ιδιαίτερα ο προϋπολογισμός με γνώμονα το φύλο (gender budgeting), στον τρόπο που γίνεται η μελέτη και η διαχείριση της κρίσης σε επίπεδο ΕΕ και σε εθνικό επίπεδο (Villa και Smith, 2009· Bettio κ.ά., 2013). Σε ορισμένα πιο εξειδικευμένα κείμενα πολιτικής της ΕΕ, τέτοιες οικονομικές πολιτικές με ευαισθησία ως προς το φύλο θεωρούνται οχήματα ανάπτυξης και καινοτομίας παρά αναδιανεμητικοί μηχανισμοί, διότι δίνουν τη δυνατότητα στις κυβερνήσεις να αξιοποιήσουν πλήρως τα ανεκμετάλλευτα ταλέντα και τις δυνατότητες των γυναικών προς όφελος όλης της

κοινωνίας. Τα περισσότερα από τα εν λόγω κείμενα και οι προσεγγίσεις τείνουν ωστόσο να μη λαμβάνονται υπόψη κατά το σχεδιασμό των προγραμμάτων ανάκαμψης και αναδιοργάνωσης σε επίπεδο ΕΕ στο φόντο της οικονομικής κρίσης.

Η επιτακτικότητα των δημοσιονομικών μέτρων, ιδιαίτερα σε εκείνα τα κράτη μέλη, όπως η Ελλάδα, η Ιρλανδία, η Πορτογαλία και η Ισπανία, των οποίων οι οικονομίες βρίσκονται σε ύφεση, απαιτεί τη φαινομενικά «προσωρινή» αναστολή όλων των πολιτικών που αφορούν την κοινωνικοοικονομική ισότητα. Αυτή η επιτακτικότητα παρέχει ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο οι εθνικές κυβερνήσεις νομιμοποιούνται να περιθωριοποιούν επ' αόριστο στόχους σχετικούς με την ισότητα των φύλων. Έτσι, το φύλο αποσιωπάται στον πολιτικό λόγο με διττό τρόπο. Πρώτον, αποσιωπάται ως ένα «ακριβό» κοινωνικό ζήτημα που δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί από μια κοινωνία σε κρίση, όμως παραμένει σημαντικό ως μια ευρωπαϊκή «πολυτέλεια» που προορίζεται κυρίως για άλλα, πιο εύπορα και «προοδευτικά» κράτη μέλη. Δεύτερον, το φύλο αποσιωπάται ως ένας δυνητικός μεγεθυντικός φακός, μέσα από τον οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε και να αξιολογήσουμε τις πολιτικές λιτότητας που υιοθετούνται προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κρίση. Αυτό ουσιαστικά σημαίνει ότι κράτη σε κρίση εξακολουθούν να εφαρμόζουν πολιτικές ισότητας των φύλων μόνο μέσα από την «απορρόφηση» της σχετικής χρηματοδότησης από την ΕΕ για θέματα ισότητας. Αυτή η χρηματοδότηση, ωστόσο, δεν χρησιμοποιείται για να αντιμετωπιστούν οι νέες μορφές έμφυλης ανισότητας οι οποίες εμφανίζονται κατά την περίοδο της κρίσης ή για να μειωθούν οι αρνητικές συνέπειες της ύφεσης και της λιτότητας στις έμφυλες ανισότητες, αλλά για να βοηθήσουν τις γυναίκες ως ευάλωτη ομάδα.

Ο ουδέτερος ως προς το φύλο λόγος περί της οικονομικής κρίσης έχει επικριθεί ευρέως από φεμινίστριες, οι οποίες έχουν αναπτύξει προσεγγίσεις που εστιάζουν στις έμφυλες αιτίες της κρίσης και στον αντίκτυπο της ύφεσης και της λιτότητας στις ανισότητες μεταξύ γυναικών και αντρών. Η Σύλβια Ουώλμπυ έχει υποστηρίξει πως οι ρίζες της οικονομικής κρίσης βρίσκονται στην έμφυλη αρχιτεκτονική του παγκόσμιου χρηματοοικονομικού συστήματος, η οποία αποκλείει τις γυναίκες από τις θέσεις λήψης αποφάσεων και προωθεί μια θεώρηση της

οικονομίας στην οποία δεν λαμβάνεται υπόψη το φύλο. Ζητήματα ενσωμάτωσης του φύλου, για παράδειγμα στη φορολογία ή στη σύνταξη προϋπολογισμών, φανερώνουν τις ανισότητες που είναι ενσωματωμένες στους τρόπους με τους οποίους λειτουργούν οι παγκόσμιες αγορές και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα (Walby, 2009).

Πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο της ΕΕ, η φεμινιστική κριτική προτείνει τη μετατόπιση από τα οικονομικά και τις πολιτικές αναλύσεις που δεν λαμβάνουν υπόψη το φύλο σε μια «ιστορικά και κοινωνικά συγκεκριμένη» κατανόηση της ανισότητας των φύλων στην Ευρώπη (Rubery, 2014). Έτσι, είναι σημαντικό να εστιάσουμε «στο κοινωνικό οικοδόμημα των έμφυλων σχέσεων μέσα σε ένα συγκεκριμένο θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο» (Rubery, 2014: 17), το οποίο περιλαμβάνει ταυτόχρονα την αναγνώριση των ιδιαιτεροτήτων των έμφυλων καθεστώτων σε κάθε κράτος μέλος και την κατανόηση του μετασχηματισμού, στον οποίο υποβάλλονται αυτά τα έμφυλα καθεστάτα λόγω της ύφεσης και της λιτότητας. Από αυτή την οπτική, η κρίση αποτελεί μια «κρίσιμη καμπή» για τη θεσμική αλλαγή, μια και οι υφιστάμενοι θεσμοί εργασίας, πρόνοιας και οικογένειας τίθενται υπό εξέταση και αμφισβήτηση. Αν και είναι δύσκολο να προβλεφθεί ο αντίκτυπος αυτών των μετασχηματισμών και το πιο πιθανό είναι να ποικίλλει στο εκάστοτε πλαίσιο, φαίνεται ότι υπάρχουν ενδείξεις που υποδεικνύουν πως η ύφεση έχει μεταβάλει τις έμφυλες ανισότητες. Στην πραγματικότητα, στις περισσότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες, τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν πως το χάσμα μεταξύ των φύλων, ειδικότερα στη φτώχεια, την εργασία και την ανεργία, είχε αρχικά μειωθεί.

Σύμφωνα με τις Καραμεσίνη και Ρούμπερι, αυτό έχει αρκετές επιπτώσεις στην κυρίαρχη εννοιολόγηση των γυναικών ως μιας ευπαθούς κοινωνικής ομάδας στον πολιτικό λόγο στην ΕΕ: από τη μια μεριά, παρά τις περικοπές των δημοσίων δαπανών, τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι οι γυναίκες στην Ευρώπη δεν είναι έτοιμες να επιστρέψουν στους παραδοσιακούς τους ρόλους ως άμισθες πάροχοι φροντίδας, αντιθέτως επιλέγουν την πλήρη ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Από την άλλη μεριά, η λιτότητα τείνει να έχει δυσανάλογα μεγάλο αντίκτυπο στις γυναίκες, όχι μόνο επειδή εξακολουθούν να είναι πιο εξαρτημένες από το κοινωνικό

κράτος σε σχέση με τους άντρες, αλλά και γιατί σε πολλά κράτη μέλη οι πολιτικές λιτότητας βασίζονται στη συρρίκνωση του δημόσιου τομέα, στον οποίο απασχολείται μεγάλος αριθμός γυναικών (Karamessini και Rubery, 2014).

Αυτά τα ευρήματα έρχονται κατά κάποιο τρόπο σε αντίθεση με τους μακροπρόθεσμους στόχους του θεσμικού φεμινισμού της ΕΕ, ο οποίος έχει βασιστεί σε μεγάλο βαθμό στη στατιστική παρατήρηση των ανισοτήτων και των ιεραρχιών μεταξύ αντρών και γυναικών. Αν και ασκεί έμφυλη κριτική στο κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο μοντέλο λιτότητας, η κριτική αυτή τείνει να βασίζεται και να αναπαράγει μονολιθικές και στατικές εννοιολογήσεις του φύλου. Αυτό οφείλεται κυρίως στους υφιστάμενους στατιστικούς δείκτες που στηρίζονται στη δυαδική κατηγοριοποίηση των φύλων (αρσενικό-θηλυκό, άντρας-γυναίκα) και οι οποίοι δεν προβάλλουν πάντα τις πολυπλοκότητες των έμφυλων καθεστώτων σε διαφορετικές κοινωνίες. Οι έμφυλες σχέσεις ορίζονται ως σχέσεις μεταξύ γυναικών και αντρών, δύο κοινωνικών ομάδων οι οποίες αντιμετωπίζονται ως σχετικά ομοιογενείς ως προς τις κοινωνικές συνθήκες, τις επιθυμίες, τις ανάγκες και τις απαιτήσεις. Με εξαίρεση κάποιες περιστασιακές αναφορές σε γυναίκες μετανάστριες ως μια ευάλωτη υποομάδα –αλλά χωρίς αναφορά σε άντρες μετανάστες– οι έρευνες αυτές συσκοτίζουν τις διαφορές μεταξύ και εντός των φύλων και τις δυνατότητες που μπορεί να προκύψουν σε περιόδους κρίσης.

Στην πραγματικότητα, υπάρχει μια αλληλένδετη ερώτηση που παραλείπεται συστηματικά από το κυρίαρχο πλαίσιο λόγου του θεσμικού φεμινισμού της ΕΕ, η οποία έρχεται με επιτακτικότητα να μας στοιχειώσει και να αποκαλύψει κάποια από τα προβλήματα που σχετίζονται με το έμφυλο καθεστώς της ΕΕ. Ο γρίφος σχετικά με τον περιορισμό του χάσματος μεταξύ των φύλων εγείρει το ερώτημα για την εγκυρότητα της ανάλυσης της ισότητας των φύλων με όρους δυαδικής αντίληψης αντρών και γυναικών. Θα δημιουργήσει η ύφεση και η λιτότητα νέες πρακτικές ανισότητας των φύλων που θα αντισταθμίσουν τον περιορισμό του έμφυλου χάσματος προς το χειρότερο, αλλά και θα επηρεάσουν τύπους ανισότητας που είναι περισσότερο διαθεματικοί και σχετίζονται με την εθνότητα, τη φυλή, την τάξη και τη σεξουαλικότητα; Αυτό το ερώτημα

επισημαίνει το γεγονός ότι ο θεσμικός φεμινισμός της ΕΕ έχει φτάσει στα όριά του, όχι μόνο επειδή έχει περιθωριοποιηθεί ως μια πολυτέλεια στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας των πολιτικών λιτότητας αλλά επίσης επειδή απέτυχε να λάβει υπόψη τις δυναμικές αλλαγές που ήδη λάμβαναν χώρα πριν το ξέσπασμα της κρίσης.

6.2 ΑΡΡΕΝΩΠΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΕΣ ΣΕ ΚΡΙΣΗ

Αποστασιοποιούμενη από τη στατιστική δυαδικότητα αρσενικό/θηλυκό, άντρας/γυναίκα, η έρευνα του RESCuE δείχνει ότι οι κατηγορίες των αντρών και των γυναικών, το αρσενικό και το θηλυκό αμφισβητούνται ολοένα και περισσότερο σε νοικοκυριά που προσπαθούν να βρουν έναν τρόπο να ξεπεράσουν τις αντιξοότητες και να βελτιώσουν τη ζωή τους. Αυτές οι αμφισβητήσεις δεν καταδεικνύουν απαραίτητα αντίσταση, φυγή ή αμφισβήτηση των ετεροκανονιστικών έμφυλων καθεστώτων, αλλά την κρίση των δεδομένων και κλειστών έμφυλων ταυτοτήτων των αντρών και των γυναικών που συντηρούν το εν λόγω καθεστώς. Για παράδειγμα στην Πολωνία, μία ερωτηθείσα περιγράφει τον αγώνα να κρατήσει ζεστό το σπίτι της χωρίς τη βοήθεια του άντρα της, ως μια διαδικασία έμφυλης χειραφέτησης από συμβατικές οικογενειακές δομές (Wódz, Klimczak και Ślania, 2016).

Μαθαίνω πώς να ζεσταίνω το σπίτι με ξυλόσομπα. Όταν ο άντρας μου ήταν στη δουλειά, έπρεπε να ζεσταίνω το σπίτι μέχρι τις 4 το απόγευμα. Όταν όμως γύριζε από τη δουλειά, του έλεγα πάντα ότι ήταν η σειρά του. Έμαθα πώς να κόβω ξύλα, να κουρεύω το γρασίδι [...]. Του λέω, δεν χρειάζεται να είμαι μαζί σου. Μπορώ να τα βγάλω πέρα και χωρίς εσένα. Δεν είμαι αδέξια, δεν είμαι άσχημη, θα βρω φίλο... φτυάρια τέσσερις τόνους λάσπη μόνη μου [...] αν μπορείς να κάνεις κάτι μόνη σου, μη ζητάς βοήθεια από κανέναν. Δεν είμαι άχρηστη. Αν χρειάζεται να κάνω κάτι, το κάνω και δεν με ενδιαφέρει τι λέει ο κόσμος (PL/R/04).

Σε αυτό το απόσπασμα, η απεξάρτηση από την αρσενική σωματική δύναμη (κόψιμο ξύλων, κούρεμα γρασιδιού) όσο ο σύζυγος είναι στη δου-

λειά, σηματοδοτεί επίσης την απεξάρτηση από τα συμβατικά γνωρίσματα που συνδέονται με τη θηλυκότητα των παντρεμένων γυναικών, όπως η θυματοποίηση, η εξάρτηση και η ανημποριά (Wódz, Klimczak και Ślania, 2016). Όχι μόνο είναι ικανή να εκτελεί καθήκοντα που συνδέονται με την ετεροκανονιστική αρρενωπότητα επειδή χρειάζονται σωματική δύναμη, αλλά αυτή η ικανότητα να εκτελέσει τις «αντρικές δουλειές» τής δίνει επίσης μια θηλυκή ομορφιά και σεξουαλική έλξη που την ενθαρρύνει να απατήσει τον άντρα της. Σε αυτή την αμφισβήτηση των καθιερωμένων έμφυλων κανόνων, η επιθυμία να ανασυστήσει την ετεροκανονιστική τάξη είναι συνεπώς έμμεση: «Του λέω, δεν χρειάζεται να είμαι μαζί σου. Μπορώ να τα βγάλω πέρα και χωρίς εσένα. Δεν είμαι αδξία, δεν είμαι άσχημη, θα βρω φίλο».

Μία άλλη ερωτηθείσα από την Πολωνία ακολουθεί επίσης το ίδιο μοτίβο αμφισβήτησης των αντιλήψεων για τις γυναίκες ως αδύναμων και εξαρτημένων, και ανίκανων να αντιμετωπίσουν τις αντιξοότητες. Στην αφήγησή της, η μητρική προδιάθεση να φροντίσει τους άλλους γίνεται μια πηγή ενδυνάμωσης που διακρίνει τις γυναίκες από τους άντρες συντρόφους τους σε περιόδους κρίσης.

Ενώ... μου φαίνεται ότι οι άντρες τα παρατάνε γρήγορα, οι γυναίκες είναι πιο ευρηματικές, κάτι πρέπει να κάνουν για να ντύσουν τα παιδιά και τους άντρες τους... γίνονται πιο συχνά εξαρτημένοι, απορρίπτουν τις οικογένειές τους [...] στην κοινωνία μας, οι γυναίκες είναι πιο ευρηματικές από τους άντρες [PL/R/EX/02].

Και στα δύο αποσπάσματα, ενώ τα στερεότυπα αναπαράγονται, η θηλυκότητα συνδέεται με δύναμη και εξουσία, ενώ οι άντρες εμφανίζονται αδύναμοι και ανίκανοι να κινήσουν διαδικασίες ανθεκτικότητας του νοικοκυριού. Οι γυναίκες γίνονται ευρηματικές συγκριτικά με τους άντρες, οι οποίοι φαίνεται να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες μέσα από στρατηγικές παθητικότητας και αυτοκαταστροφής, όπως ο αλκοολισμός και τα ναρκωτικά. Γενικά, σε τέτοιες αφηγήσεις ανθεκτικότητας μας δίνεται η εντύπωση ότι καινούριες δυαδικότητες κάνουν την εμφάνισή τους, οι οποίες δεν υπερβαίνουν αλλά αναστρέφουν τα έμφυλα σύνορα: ηρωικές θηλυκότητες και παθητικές «πληγείσες αρρενωπότητες» (Wódz, Klim-

czak και Słania, 2017). Σε ορισμένα από τα αποσπάσματα που παρατέθηκαν πιο πάνω, ηρωικές θηλυκότητες αναδύονται κατά βάση από τα συντρίμια πληγείσων αρρενωποτήτων μόνο για να επιβεβαιώσουν εκ νέου την ανάγκη για μια επανασύσταση των έμφυλων δυαδικοτήτων.

Καθώς αυξάνεται ο αριθμός των αντρών κουβαλητών που είναι πλέον επισφαλώς εργαζόμενοι ή άνεργοι, το ζήτημα της «πληγείσας αρρενωπότητας» αποτελεί ένα πρόβλημα το οποίο ταραξίζει τις ετεροκανονιστικές έμφυλες σχέσεις. Υπάρχει μια αυξανόμενη αίσθηση ανικανότητας και απελπισίας, η οποία σχετίζεται με την αδυναμία να σταθούν στο ύψος που επιβάλλουν τα στερεότυπα του οικογενειάρχη άντρα, που κάνει την αποδοχή της «πληγείσας αρρενωπότητας» επώδυνη όχι μόνο για τους άντρες, αλλά και για τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού. Στην τουρκική περίπτωση, ένας πατέρας έγινε συλλέκτης σκραπ μετάλλου. Νιώθει υπεύθυνος που η γυναίκα και τα παιδιά του χλευάζονται και η γειτονιά τους συμπεριφέρεται υποτιμητικά.

Κάποια θρασύτατα άτομα αποκάλεσαν τα παιδιά «κόρη του άντρα για τα χαρτιά, του σκουπιδιάρη». Οπότε πήγα τους βρήκα και τους έβαλα στη θέση τους. Αυτό όμως δεν είναι αρκετό (U13).

Η αίσθηση της αντρικής υπερηφάνειας του πλήττεται σε κοινωνικό επίπεδο, παρασύροντας όλο το νοικοκυριό στη χλεύη. Νιώθει την ανάγκη να προστατεύσει τα παιδιά του και να ανακτήσει μια αξιοσέβαστη ταυτότητα στη γειτονιά, όχι μόνο για τον ίδιο αλλά για όλο το νοικοκυριό. Το γεγονός ότι είναι συλλέκτης σκραπ παράγει την ταυτότητα που χαρακτηρίζει όλα τα μέλη του νοικοκυριού: «οι κόρες του άντρα για τα χαρτιά», «η γυναίκα του άντρα για τα χαρτιά», «ο γιος του άντρα για τα χαρτιά» (Poyraz, Şengül και Aytekin, 2017).

Η παραπάνω αφήγηση δείχνει ότι το στίγμα που φέρουν στρατηγικές ανθεκτικότητας φαίνεται να βαραίνει περισσότερο τους άντρες παρά τις γυναίκες, ακριβώς επειδή έχει αντίκτυπο σε όλη την οικογένεια. Οι άντρες όταν γίνονται ανθεκτικοί αντιμετωπίζονται ως «θηλυπρεπείς» και ως εκείνοι που έχουν απογοητεύσει τις οικογένειές τους. Συνεπώς, προκειμένου να διασωθούν οι «πληγείσες αρρενωπότητες»,

οι γυναίκες στην Τουρκία, όπως και στις περισσότερες μελέτες περίπτωσής μας, είναι αυτές οι οποίες συνήθως αναλαμβάνουν την ευθύνη για υπηρεσίες πρόνοιας. Οι θηλυκές ταυτότητες θεωρούνται πιο κατάλληλες να πάρουν τη θέση της ανικανότητας, να ζητήσουν βοήθεια, να δεχτούν φιλανθρωπία και να υποστούν εξευτελισμό. Το στίγμα που φέρει η αποδοχή κρατικών επιδομάτων ή βοήθειας από φιλανθρωπικές οργανώσεις ή συγγενείς φαίνεται να έχει διαφορετικό βάρος για τις γυναίκες σε σχέση με τους άντρες. Στην Τουρκία αυτός ο διαχωρισμός των έμφυλων ρόλων στις πρακτικές ανθεκτικότητας αναγνωρίζεται επίσημα από δίκτυα φιλανθρωπίας και θεσμούς:

Μερικά δίκτυα, τα οποία προσφέρουν άμεση οικονομική ή υλική βοήθεια, για παράδειγμα, λειτουργούν κατά βάση μέσω των γυναικών. Αυτή είναι σίγουρα η περίπτωση με τα κομματικά δίκτυα σε συντηρητικούς δήμους και ιδρύματα. Τα εν λόγω δίκτυα παρέχουν σε σταθερή βάση μικρά ποσά βοήθειας σε νοικοκυριά. Δεδομένου ότι πρόκειται κυρίως για τρόφιμα μακράς ή μικρής διάρκειας ή είδη σπιτιού, οι γυναίκες είναι εκείνες που τα δέχονται. Γι' αυτό το λόγο, τις συγκεκριμένες υπηρεσίες τις προσφέρουν συνήθως γυναίκες στην περιοχή. Επιπλέον, εκείνοι που λειτουργούν τα δίκτυα προσδοκούν πολιτική αφοσίωση τόσο από τα άτομα που δουλεύουν στη διανομή της βοήθειας, όσο και από τους αποδέκτες της. Τυπικά, υπάρχει η προσδοκία ότι θα ψηφίσουν το JDP στις εκλογές. Οι γυναίκες προτιμώνται υπό αυτή την έννοια επίσης επειδή μπορούν να πάνε σε σπίτια ή να κάνουν συγκεντρώσεις σε πολυκατοικίες με γυναίκες για ανοιχτούς ή συχνά συγκαλυμμένους πολιτικούς σκοπούς (Poynaz, Şengül και Aytelkin 2017: 17).

Με αυτή την έννοια, οι θηλυκές μορφές χειραφέτησης, όπως εκφράζονται στα παραπάνω αποσπάσματα, αντιπαραβάλλονται με το φόντο της αντρικής ανικανότητας, την αδυναμία των αρσενικών μελών να δραματίσουν τον ηρωικό ρόλο που αντιστοιχεί στην κανονιστική τους θέση στο νοικοκυριό. Σε μερικά νοικοκυριά όπου η εργασία των γυναικών είναι πλέον η μόνη ή η βασική πηγή εισοδήματος, επιστρατεύονται πρακτικές που συντηρούν τις πατριαρχικές δομές, για να κρατήσουν τις οικογένειες ενωμένες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα προνόμια των

αντρών εντός της οικογένειας συχνά διατηρούνται μέσα από έναν καταμερισμό εργασίας που διατηρεί στην εντέλεια τα σαφή όρια μεταξύ αντρικών και γυναικείων καθηκόντων, παρά τις αλλαγές στο μοντέλο του κουβαλητή.

Ακόμα και σε κράτη όπως η Γερμανία, όπου η οικονομική κρίση δεν είχε μεγάλες επιπτώσεις, οι άντρες που εκτελούν καθήκοντα φροντίδας δεν παίρνουν την ευθύνη για δουλειές που είναι απαραίτητες για την επιβίωση του νοικοκυριού, ενώ οι γυναίκες μπορεί ακόμα και να θυσιάσουν τις ανάγκες τους για την επιβίωση και την ευημερία της οικογένειάς τους. Συνεπώς, οι γυναίκες μέλη μίας οικογένειας υποχρεώνονται να αναλάβουν το διπλό φορτίο της δουλειάς και της φροντίδας σε βάρος της προσωπικής τους επιβίωσης και ευημερίας (Boost, Kerschbaumer, Schneider, Hacker και Promberger, 2016). Τα μονογονεϊκά νοικοκυριά είναι τα πιο ευάλωτα γιατί οι γονείς είναι υποχρεωμένοι να αναλαμβάνουν και τους δύο ρόλους χωρίς εξωτερική βοήθεια.

Ένα από τα ευρήματα του προγράμματος RESCuE, που είναι συστηματικό στις περισσότερες κοινωνίες σε κρίση, είναι ότι στις αφηγήσεις ανθεκτικών νοικοκυριών υπάρχει μια «υπερβολική έμφαση στο πλήγμα που έχει υποστεί η ταυτότητα του άντρα ως εκείνου που συντηρεί οικονομικά το νοικοκυριό και μια αποσιώπηση του υπερβολικού φορτίου που σηκώνουν οι γυναίκες προκειμένου να διατηρήσουν τη σταθερότητα του νοικοκυριού, ιδιαίτερα όταν οι άντρες τους απολύονται» (Martín και Arnal, 2016: 21). Στις αφηγήσεις των ανθεκτικών νοικοκυριών, ενώ οι πληγείσες αρρενωπότητες γίνονται αντιπροσωπευτικές της κρίσης, η ικανότητα των γυναικών να γίνουν ανθεκτικές υποστασιοποιείται. Στην πράξη, οι περισσότερες στρατηγικές ανθεκτικότητας περιγράφονται ως βαθιά ριζωμένες στη σφαίρα του ιδιωτικού και έχουν να κάνουν με αλλαγές στα ιδιωτικά μοντέλα της καθημερινής ζωής (βλ. προηγούμενη ενότητα). Η ικανότητα των γυναικών να επιβιώνουν μέσα από τη διαχείριση της ιδιωτικής σφαίρας (η εξοικονόμηση, το μούρασμα με άλλους, η βοήθεια από την οικογένεια, από φίλους, από φιλανθρωπία ή από το κράτος) αντιμετωπίζεται ως «φυσική». Σε ορισμένες περιπτώσεις, ειδικά στα μονογονεϊκά νοικοκυριά, το διπλό βάρος που πέφτει στη σωματική και ψυχολογική υγεία των γυ-

ναικών είναι υπερβολικό και οδηγεί σε σοβαρά προβλήματα. Στη μελέτη περίπτωσης της Πορτογαλίας, κάποιες από τις συνομιλήτριες διηγήθηκαν πώς κατέστρεψαν την υγεία τους με το να προσφέρουν μόνο στους άλλους (Carucha, Calado και Estêvão, 2016).

Με αυτή την έννοια, οι αφηγήσεις ανθεκτικότητας ενισχύουν δυαδικές αντιλήψεις περί θηλυκότητας/αρρενωπότητας, αν και συχνά τις αντιστρέφουν. Αντιθέτως, υπάρχουν ελάχιστες αφηγήσεις αμοιβαιότητας (Dagg και Gray, 2016). Αυτή η μετατόπιση διευρύνει τις δυνατότητες επαναδιαπραγμάτευσης των έμφυλων ρόλων, πέρα από τις ταυτότητες και τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ μητέρων και πατέρων. Σε μία από τις αφηγήσεις στην περίπτωση της Ιρλανδίας, ο L., ένας συνταξιούχος που συμπληρώνει την πρόωρη σύνταξή του δουλεύοντας, στο δεύτερο γάμο του βρίσκεται αντιμέτωπος με το δίλημμα να ξεκινήσει μια δουλειά πλήρους απασχόλησης ή να συνεχίσει να περνάει χρόνο με τη νέα του οικογένεια (Dagg και Gray, 2016: 19).

Αρχικά στην παλιά μου δουλειά δεν μπορούσα να ξεφύγω και δεν το έκανα. Έκανα ό,τι έπρεπε να κάνω αλλά αυτή ήταν η υποχρέωσή μου. Εργαζόμουν τρεις μέρες σκληρά και μετά έπαιρνα άδεια αλλά θα δούλευα τρεις μέρες και θα δούλευα από τις 8 το πρωί έως τις 8 το βράδυ και για τρεις μέρες δεν θα έβλεπα τα παιδιά γιατί πήγαιναν για ύπνο στις 18:30-19:00, είχα φύγει πριν ξυπνήσουν και κοιμόνταν όταν επέστρεφα. Με αυτόν τον τρόπο τούτα τα παιδιά τα βλέπω να μεγαλώνουν και βλέπω κάθε βήμα και το λατρεύω, είναι εντελώς διαφορετικό, είσαι μεγαλύτερος και επιβραδύνεις. Υποθέτω ότι όταν αρχίζεις είσαι νέος και κάνεις τη δουλειά σου, ξέρεις σαν ζευγάρι ότι όταν ξεκινάς και είσαι αυτός που φέρνει τα λεφτά στο σπίτι και είσαι εκεί έξω να δουλεύεις και να παρέχεις για την οικογένεια (INT.HR.002).

Στις περισσότερες αφηγήσεις όπου οι τραυματισμένες αντρικές ταυτότητες υπερέχουν, γίνεται λόγος για την αντρική αμοιβαιότητα ως «κάτι εθελοντικό». Οι άντρες που συμμετέχουν στην παροχή φροντίδας και στις οικιακές ευθύνες δέχονται να «συνεισφέρουν» όσο μπορούν, όμως μπορούν να περιορίσουν το επίπεδο της συνεισφοράς τους στα πράγματα «που ξέρουν πώς να κάνουν» ή στα οποία «είναι καλοί»

(Donoghue, 2016). Στη γερμανική μελέτη περίπτωσης, οι πατεράδες συνήθως φροντίζουν τα παιδιά τους με το να τα μαθαίνουν να κάνουν χειροτεχνίες και να περνούν ελεύθερο χρόνο μαζί τους, ενώ οι μητέρες φροντίζουν για τις ανάγκες των παιδιών σε μη εθελοντική βάση επειδή «ξέρουν» πώς να κάνουν τις δουλειές του σπιτιού ή πώς να φροντίζουν τους άλλους. Ένα παράδειγμα από την περίπτωση της Βρετανίας είναι χαρακτηριστικό αυτής της τάσης: ο D. είναι ένας νέος άντρας ο οποίος μοιράζεται τις δουλειές σπιτιού και τις ευθύνες της φροντίδας στο νοικοκυριό του με τη γυναίκα του. Εκείνη δουλεύει σκληρά εντός και εκτός σπιτιού. Εκείνος σέβεται την οικονομική της ανεξαρτησία και την ικανότητά της να υποστηρίζει το νοικοκυριό. Ωστόσο όταν μιλάει για εκείνη, γίνονται εύκολα αντιληπτές υποστασιοποιημένες αντιλήψεις για τις γυναίκες ως στοργικές από τη φύση τους. Ενώ δείχνει σεβασμό στο γεγονός ότι εκείνη τα βγάζει πέρα με τις δουλειές του σπιτιού και με μια πολύ απαιτητική και αγχωτική δουλειά, αναφέρεται σε εκείνη ως «η κυρά του Αϊ-Βασίλη» (Donoghue, 2016). Οι πρακτικές ανθεκτικότητας της γυναίκας του θεωρούνται ως ένα μέρος της δοτικής και στοργικής μητρικής φύσης της παρά ως μια διαδικασία που την επιβαρύνει. Με αυτή την παιχιδιάρικη αναλογία υπονοείται ότι παρά την πίεση η υποστήριξη και η φροντίδα των άλλων δίνει στη γυναίκα του την ευχαρίστηση να είναι μια «πραγματική» γυναίκα.

Το μόνο πεδίο, στο οποίο οι έμφυλες δυαδικότητες σε ορισμένες αφηγήσεις ξεπερνιούνται, είναι αυτό της κοινωνικής οικονομίας και των δικτύων αλληλεγγύης, όπου οι πρακτικές παραγωγής, φροντίδας και αναπαραγωγής είναι συνυφασμένες. Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου, κάτι τέτοιο παρατηρήθηκε σε οικονομίες επιβίωσης στη Φινλανδία, όπου, ανάλογα με την περίοδο, τα μέλη της κοινότητας πρέπει να αλλάζουν τα μοτίβα της κύριας εργασίας τους και της ιδιωτικής τους ζωής. Κατά τη διάρκεια ορισμένων περιόδων, η εργασία με τα ζώα είναι πολύ έντονη και απαιτητική, η δουλειά είναι εποχιακή και χωρίς σταθερά ωράρια. Οι οικονομίες επιβίωσης απαιτούν διαφορετικά μέλη της κοινότητας να εργάζονται με πλήρες ωράριο για μια εποχή. Σε αυτές τις χρονικές περιόδους, είναι σύνηθες οι οικιακοί/οικιακές εργαζόμενοι/εργαζόμενες να μετατρέπονται σε ξυλοκόπους (Vola και Tennberg,

2016). Το ίδιο παρατηρήθηκε επίσης σε ορισμένα δίκτυα αλληλεγγύης στην Ελλάδα, όπου οι άντρες, ως μέρος των δράσεων αλληλεγγύης τους, συμμετείχαν εθελοντικά σε κοινώς θεωρούμενα «γυναικεία καθήκοντα», όπως η καθαριότητα και η μαγειρική σε κοινοτικούς χώρους. Σε αυτό το πλαίσιο των κοινωνικών κινήματων αμφισβητήθηκαν καταμερισμοί εργασίας που στο παρελθόν ήταν κυρίαρχα έμφυλοι: ως αυξανόμενα «θηλυκές» και οι ιδιωτικές πρακτικές αποκτούν πολιτικό βάρος ίσο με αυτό πιο παραδοσιακών δημόσιων πρακτικών που σχετίζονταν με τον πολιτικό ακτιβισμό, όπως η διαδήλωση, η δημόσια συζήτηση και το γράψιμο (Athanasίου, Kambouri και Marinoudi, 2016).

6.3 ΦΥΛΟ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Στην έρευνα του RESCuE αντιμετωπίσαμε περιπτώσεις νοικοκυριών τα οποία έγιναν ανθεκτικά και επιβίωσαν από τις οικονομικές στερήσεις, την κοινωνική απομόνωση, τη φτώχεια και την ανεργία, εκμεταλλευόμενα εκτεταμένα οικογενειακά δίκτυα. Στρατηγικές ανθεκτικότητας αυτού του τύπου λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της αμφισβήτησης και της πρόκλησης των κυρίαρχων έμφυλων κανόνων αρρενωπότητας και θηλυκότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η επιστροφή στην οικογένεια συνεπάγεται πολλές επαναδιαπραγματεύσεις και επίπονες επιλογές. Σε ορισμένες περιπτώσεις, πρακτικές ανθεκτικότητας που βασίζονται «στην επιστροφή στην οικογένεια» μπορεί να έχουν ακόμα και αρνητικές επιπτώσεις στην ισότητα των φύλων. Με την επίτευξη της ανθεκτικότητας μέσα από τα υφιστάμενα οικογενειακά δίκτυα πολλά νοικοκυριά εισέρχονται σε σχέσεις με υψηλό κοινωνικοοικονομικό και ψυχολογικό κόστος.

Οι περισσότερες περιπτώσεις «επιστροφής» που ερευνήθηκαν και αναλύθηκαν από το RESCuE αφορούσαν ενήλικους και ενήλικες νεαρής ηλικίας που επέστρεψαν στο νοικοκυριό τους. Προκειμένου να γίνουν ανθεκτικοί/ανθεκτικές, οι νέοι/νέες άνεργοι/άνεργες και επισφαλείς ενήλικοι επέστρεψαν στο σπίτι των γονιών τους για προστασία και ασφάλεια (Athanasίου, Kambouri και Marinoudi, 2016). Πολύτιμοι

πόροι στους οποίους έχουν πρόσβαση γηραιότερα μέλη (αποταμιεύσεις, συντάξεις, κοινωνικά επιδόματα) μοιράζονται σε περισσότερες γενιές. Με έναν παρόμοιο τρόπο, χρωσμένα, άνεργα ή επισφαλή νοικοκυριά επιστρέφουν στην Εκκλησία για φιλανθρωπία και προστασία. Με μία μεταφορική έννοια, υπάρχουν επίσης ανεπίσημες «προϋποθέσεις» που συνδέονται με αυτές τις «επιστροφές», οι οποίες πηγάζουν κυρίως από την υποχρέωση να ακολουθήσουν τους αυστηρούς ηθικούς κώδικες της οικογένειας και της Εκκλησίας.

Όπως έχει επισημάνει η φεμινιστική κριτική, στις θεωρίες της τυπολογίας του κράτους πρόνοιας, η οικογένεια στη Νότια Ευρώπη συλλαμβάνεται ως μια «μη προβληματικοποιημένη μονάδα» απέναντι στην οποία λαμβάνουν χώρα όλοι οι μετασχηματισμοί σε επίπεδο πολιτικής, ενώ αποσιωπάται η πιθανότητα οι οικογένειες, οι μορφές και οι λειτουργίες τους να αλλάζουν (Daly και Scheiwe, 2010). Αυτή είναι ιδιαίτερως η περίπτωση με τα κοινωνικά κράτη στη νότια Ευρώπη, τα οποία συχνά βασίζονται σε στατικές και αμετάβλητες αντιλήψεις περί «μεσογειακών οικογενειακών παραδόσεων» που τείνουν να αγνοούν τις ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές δυναμικές, τις αλλαγές και τους μετασχηματισμούς που έχουν συντελεστεί τις τελευταίες δεκαετίες. Όπως επιχειρηματολογεί η Καραμεσίνη, ωστόσο, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 ένας αυξανόμενος αριθμός γυναικών στη νότια Ευρώπη ολοκλήρωσε ανώτερα επίπεδα εκπαίδευσης και εισήλθε στην αγορά εργασίας, ενώ η αντίληψη της οικογένειας ως θεσμού πρόνοιας έχει μετασχηματιστεί (Karamessini, 2007). Παρά τη σημαντική επέκταση των δημόσιων υπηρεσιών για τη μέριμνα των παιδιών, τα κράτη πρόνοιας της νότιας Ευρώπης δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις αυξανόμενες ανάγκες για φροντίδα των παιδιών και ευρύτερα των νοικοκυριών με δύο εργαζόμενους. Ως αποτέλεσμα, μεγάλο μέρος της ανατροφής των παιδιών ανατέθηκε στις γιαγιάδες και τους παππούδες και ανέλαβαν τη φροντίδα των ηλικιωμένων εργαζόμενες γυναίκες (Karamessini, 2007: 20).

Επιπλέον, οι μετανάστριες που εργάζονταν στον κλάδο της φροντίδας περισσότερο μέσω ημιεπίσημων και ανεπίσημων εργασιακών συμφωνιών, διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη νέων οικο-

γενειακών σχημάτων στη νότια Ευρώπη (Akalin, 2007· Da Roit, 2007· Da Roit κ.ά., 2013). Από τη δεκαετία του 2000, ήταν πλέον εμφανές ότι οι «μεσογειακές οικογένειες» είχαν πάψει να είναι οι παραδοσιακοί θεσμοί πρόνοιας που συγκαταλέγονταν στις σχετικές κατηγοριοποιήσεις ιδεατών καθεστώτων πρόνοιας. Τάσεις όπως η καθυστερημένη αποχώρηση από το σπίτι, η παρατεταμένη παραμονή στην εκπαίδευση και η μείωση των ποσοστών γονιμότητας (Karamessini, 2007: 22) προέβλεπαν το υψηλό συναισθηματικό και οικονομικό φορτίο που συνδέεται με το ξεκίνημα μιας «οικογένειας». Η παρακμή του μοντέλου οικογενειακής πρόνοιας στη νότια Ευρώπη, με τη σειρά της, οδήγησε σε αδιέξοδο που απειλεί τη βιωσιμότητα του κράτους πρόνοιας.

«Οι ανεπάρκειες του συστήματος κοινωνικής φροντίδας, η επέκταση του προσδόκιμου ζωής και η παρατεταμένη συμβίωση των νέων ενηλίκων με τους γονείς τους εξηγούν την ενίσχυση κατά τις τελευταίες δεκαετίες των βασικών χαρακτηριστικών της “δυνατής” μεσογειακής οικογένειας, δηλαδή της συνεκτικότητας και της αλληλεγγύης, αν και άλλες όψεις αυτού του μοντέλου βρίσκονται σε μια διαδικασία αργού αλλά συνεχούς μετασχηματισμού. Ωστόσο, η “αποχή από την τεκνοποίηση” (birth strike) των σύγχρονων γόνιμων γενιών ταυτόχρονα με τις αλλαγές στις αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων και στις πολιτισμικές αξίες των νέων, θέτουν τη βιωσιμότητα του κοινωνικού μοντέλου της νότιας Ευρώπης υπό αμφισβήτηση, μέσω της υπονόμευσης των ιδεολογικών ερεισμάτων και των αρχών οργάνωσής του» (Karamessini, 2007: 25).

Αυτά τα ευρήματα συμβαδίζουν με την έρευνα των Calzada και Brooks, η οποία αμφισβητεί «το μύθο του νοτιοευρωπαϊκού οικογενειασμού (familialism)» ως επεξήγησης για την ιδιαιτερότητα του κράτους πρόνοιας στη νότια Ευρώπη, επιχειρηματολογώντας ότι θετικές απόψεις και στάσεις απέναντι στην οικογένεια ως πάροχο πρόνοιας είναι πιο διαδεδομένες σε ευρωπαϊκά κράτη, όπου είναι διαθέσιμες δημόσιες δομές φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων και υφίστανται κατάλληλες συνθήκες για να μπορέσει το νοικοκυριό να συνδυάσει τη φροντίδα και την εργασία (Calzada και Brooks, 2013).

Στη Νότια Ευρώπη, η ανθεκτικότητα που επιτυγχάνεται μέσω της επιστροφής στην οικογένεια έχει υψηλό συναισθηματικό και οικονομικό κόστος που οι νεότερες γενιές δεν είναι πλέον διατεθειμένες ή ικανές να υποστούν. Η ΚΑ., για παράδειγμα, μια μόνη γυναίκα γύρω στα 35 που μένει στο κέντρο της Αθήνας και δουλεύει μόνο περιστασιακά ως κομμώτρια, περιέγραψε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης τη σχεδόν υπεράνθρωπη ικανότητα της μητέρας της να φροντίζει το μονογονεϊκό νοικοκυριό της που αποτελείται από την ίδια και τις δύο άνεργες ενήλικες κόρες της:

Η μητέρα μου είναι συνταξιούχος. Παίρνει σύνταξη 460€ και συντηρεί τρία νοικοκυριά: το δικό μου, το δικό της και το εξοχικό μας. Η αδελφή μου μετακόμισε πρόσφατα μαζί της για να αποφύγει τα επιπλέον έξοδα... Η μητέρα μου, η μητέρα μου, μόνο η μητέρα μου μπορεί να το κάνει αυτό.

Όπως δείχνει το απόσπασμα, αν και η εξιδανίκευση της μητρικής φροντίδας αναγεννιέται στις μέρες μας, ο κύκλος φροντίδας φαίνεται να έχει σπάσει. Κανονικά θα ήταν αναμενόμενο από την ΚΑ. να έχει δουλειά και δική της οικογένεια στα 35. Θα αναμενόταν από αυτή να πάρει το ρόλο της ανιδιοτελούς παρόχου φροντίδας και να απελευθερώσει τη μητέρα της από το φορτίο της άνευ όρων φροντίδας.

Όπως αφηγούνταν τη ζωή της η ΚΑ., συνειδητοποίησε ότι «αν δεν ήταν η κρίση», αυτή «θα ήταν μητέρα» και «θα μπορούσε να φροντίζει και τη μητέρα της». Η αδυναμία των γυναικών νεότερων γενεών να υιοθετήσουν και να επιτελέσουν παραδοσιακούς μητρικούς ρόλους αφήνει ένα κενό ή μια αίσθηση αποτυχίας την οποία η ΚΑ. επανειλημμένως εξέφρασε όταν περιέγραψε τις «αποτυχημένες» της σχέσεις. Αν και έχει βγει με πολλούς άντρες, κανένας δεν ήταν κατάλληλος για γάμο. Η ανθεκτικότητα στην αφήγηση της ΚΑ. απορρέει κυρίως από την αδιάλειπτη φροντίδα που η μητέρα της εξακολουθεί να παρέχει και συνδέεται αναπόφευκτα με το αίσθημα προσωπικής αποτυχίας και ανικανότητας της ΚΑ. να «χωρέσει» στα ελληνικά πρότυπα θηλυκότητας και μητρότητας.

Ο σπασμένος κύκλος της φροντίδας εισάγει μια ρωγμή στη διαγενεακή ιστορία των ελληνικών οικογενειών την ίδια στιγμή που καθιστά

δυνατή την ανθεκτικότητα: είναι αναμενόμενο από τις μητέρες να φροντίζουν τα αποδυναμωμένα τους παιδιά επ' αόριστο, ενώ τα παιδιά φαίνονται ανίκανα να διαμορφώσουν τις δικές τους ανεξάρτητες ζωές και να τις νοηματοδοτήσουν εκτός του πλαισίου της εξιδανικευμένης μητρικής φροντίδας. Από τη σκοπιά του φύλου, στρατηγικές οικογενειακής ανθεκτικότητας που καθίστανται δυνατές μέσω της μητρικής φροντίδας συνιστούν ένα παράδοξο: παρότι αναπαράγουν τις συχνά ασφυκτικές αλλά και ευεργετικές έμφυλες νόρμες που κυριάρχησαν στις ζωές προηγούμενων γενεών, οδηγούν τις νεότερες γενιές σε αδιέξοδο, αφού αυτές δεν μπορούν πλέον να τις αναπαραγάγουν.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι για τους νέους/νέες που αναγκάζονται να γυρίσουν στις οικογένειές τους και να βασιστούν στους γονείς τους, η ανθεκτικότητα μεταφράζεται σε στιγματισμό και σε ένα αίσημα αποδυνάμωσης. Αντίστροφα, ωστόσο, σε αυτές τις επιστροφές στην οικογένεια, μπορούμε ήδη να διακρίνουμε τις διαδικασίες της σταδιακής απομάκρυνσης από τις μορφές πρόνοιας που βασίζονται στην ετεροκανονιστική και πατριαρχική οικογένεια, διότι οι νέες γενιές αδυνατούν ή δεν θέλουν να τις αναπαραγάγουν.

Όπως αναλύθηκε και επεξηγήθηκε στις προηγούμενες ενότητες, νέες μορφές συγκατοίκησης κάνουν την εμφάνισή τους μέσα στο πλαίσιο των ΛΟΑΤΚΙ και των αντιρατσιστικών κινήματων αλληλεγγύης. Και οι δύο μορφές συγκατοίκησης ενεργοποιούν νέους τρόπους αντιμετώπισης της εξαθλίωσης, της ανεργίας, της φτώχειας, της αδυναμίας πρόσβασης σε υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους και στη στέγαση, που πηγαίνουν ενάντια στην επιστροφή στις δομές της παραδοσιακής οικογένειας. Συνίστανται σε διαδικασίες αμοιβαίας βοήθειας και φροντίδας, ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών που απηχούν και αποκτούν νόημα σε κοινούς πολιτικούς αγώνες και πρακτικές, που αναιρούν τη στιγματοποίηση ακριβώς επειδή σχετίζονται συμβολικά και υλικά με χώρους αγώνων και χειραφέτησης. Συνεπώς, μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για την έμφυλη πολιτική σε περιόδους κρίσης είναι ότι οι πρακτικές φροντίδας που προηγουμένως θεωρούνταν ιδιαίτερα απολιτικές, ιδιωτικές, μητρικές και «θηλυκές», άρχισαν να θεωρούνται πο-

λιτικές ιδιαίτερα σε περιβάλλοντα αντιρατσιστικού και ΛΟΑΤΚΙ ακτιβισμού, αλλά και σε πιο συμβατικά αριστερά πλαίσια.

Εν κατακλείδι, όπως υποστηρίζει η Ελληνική Έκθεση, δεν μπορούμε να αναλύσουμε την ανθεκτικότητα «αν εστιάσουμε μόνο στις κατηγορίες των γυναικών και των αντρών, όπως κάνουν πολλές σύγχρονες έρευνες φύλου σε περιόδους κρίσης. Πράγματι, η προσέγγιση της ανθεκτικότητας από μια έμφυλη σκοπιά είναι δύσκολη αν εστιάσουμε σε αυτές τις κατηγορίες, από τη στιγμή που οι έννοιες της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας επαναπροσδιορίζονται στις μέρες μας. Σε πολλές περιστάσεις, η εμπειρική μας έρευνα έφερε στο προσκήνιο γυναίκες οι οποίες δεν νιώθουν αρκετά θηλυκές επειδή δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στο στερεότυπο της μητέρας-παρόχου φροντίδας ή άντρες που έχουν χάσει τις δουλειές και τα σπίτια τους και ψάχνουν τρόπους να αποκαταστήσουν την πληγείσα αρρενωπότητά τους μέσω της ανάπτυξης ρατσιστικής βίας. Αυτές οι προκλήσεις εγείρουν πολλά ερωτήματα σχετικά με τα κυρίαρχα μοντέλα αρρενωπότητας και θηλυκότητας και μας ωθούν να ερευνήσουμε περαιτέρω για αναλυτικά εργαλεία, που μας επιτρέπουν να θέσουμε επί τάπητος πρακτικές ανθεκτικότητας, οι οποίες αφηφούν κυρίαρχους κανόνες, όπως πρακτικές φροντίδας που βασίζονται στην αλληλεγγύη και στον ακτιβισμό» (Athanasίου, Kambouri και Marinouidi, 2016).

Το ευρωπαϊκό μοντέλο ισότητας των φύλων που κυριάρχησε κατά τη διάρκεια των περασμένων δεκαετιών έχει φτάσει στα όριά του, όχι μόνο λόγω της οικονομικής κρίσης και της περιθωριοποίησης των ζητημάτων του φύλου, αλλά επίσης λόγω των αλλαγών στις έμφυλες πρακτικές που αφηφούν την ομοιογένεια των κατηγοριών άντρας και γυναίκα. Οι αφηγήσεις των ανθεκτικών νοικοκυριών δείχνουν ότι η έμφυλη δυαδικότητα άντρας/γυναίκα αμφισβητείται και επαναπροσδιορίζεται ιδιαίτερα στις κοινωνίες σε κρίση. Η οικονομική κρίση είναι επίσης μια κρίση των κυρίαρχων αρρενωποτήτων, αλλά και μια κρίση που θέτει τη θηλυκότητα σε διαφορετική οπτική και καλεί για εναλλακτικές πολιτικές και πλαίσιο κατανόησης, τα οποία προκαλούν τις καθιερωμένες κατηγορίες. Με απλά λόγια, οι αφηγήσεις των ανθεκτικών νοικοκυριών δείχνουν πως ούτε οι άντρες ούτε οι γυναίκες είναι ομοιογενείς

κατηγορίες, πως οι στερεοτυπικές αντιλήψεις των θηλυκών και αρρενωπών χαρακτηριστικών δεν ισχύουν πλέον και πως χρειάζονται περισσότερο διαφοροποιημένες διαθεματικές αναλύσεις και πολιτικές προκειμένου να αντιμετωπίσουμε τις επιπτώσεις της κρίσης στις έμφυλες σχέσεις. Όπως αμφισβητείται η ομοιογένεια των κατηγοριών άντρας-γυναίκα, εργασία-μη εργασία, δημόσιο-ιδιωτικό, έτσι αμφισβητείται και η λογική πίσω από την πολιτική ανάλυση και η χάραξη της πολιτικής που δεν λαμβάνει υπόψη την εμφάνιση νέων μορφών συγκατοίκησης, οι οποίες αψηφούν το μοντέλο της ετεροκανονιστικής οικογένειας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adelman, M., Rosenberg, K. E., και Hobart, M., «Simulations and Social Empathy: Domestic Violence Education in the New Millennium», *Violence Against Women*, τόμ. 22, τχ. 12 (2016), σ. 1451-1462.
- Akalin, A., «Hired as a caregiver, demanded as a housewife», *European Journal of Women's Studies*, τόμ. 14, τχ. 3, (2007), σ. 209–225.
- Athanasίου, Α., «Becoming precarious through regimes of gender, capital and nation», στο *Beyond the "Greek Crisis": Histories, Rhetorics, Politics*, Παπαϊλίας Ρ., (επιμ.), *Cultural Anthropology*, (2011) διαθέσιμο στο: <http://www.culanth.org/?=node/445>
- Athanasίου, Α., Kambouri, N., και Marinoudi, S., National Report on Gender, ethnic and migration aspects of household resilience, RESCuE Project 2016.
- Bettio, F., Corsi, M., D'Ipolliti, C., Lyberaki, A., Lodovici, M.S., και Veraschagina, A., *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on gender equality policies*, FGB- Fondazione Giacomo Brodolini, Istituto per la Ricerca Sociale and ENEGE, European Commission-Directorate General for Justice, Λουξεμβούργο 2013.
- Boost, M., Kerschbaumer, L., Schneider, A., Hacker, A. και Promberger M., National Report on Gender, ethnic and migration aspects of household resilience, Work Package 11, RESCuE Project 2016.
- Brush, L., «Changing the subject: Gender and welfare regime studies», *Social Politics*, τόμ. 9 (2002), σ. 161-186.
- Butler, J., *Bodies that matter: On the discursive limits of sex*, Routledge, Νέα Υόρκη 1993.
- Butler, J., *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, Verso, Λονδίνο 2006.
- Butler, J., και Athanasίου, Α., *Dispossession: The performative in the political*, Cambridge: Polity Press, Κέμπριτζ 2013.
- Butler, J., Gambetti, Z., και Sabsay, L., (επιμ.), *Vulnerability in Resistance*, NC: Duke University Press, Ντάραμ 2016.
- Calzada, I., και Brooks, C., «The Myth of Mediterranean Familism: Family Values, Family Structure and Public Preferences for State Intervention in Care», *European Societies*, τόμ. 15, τχ. 4 (2013), σ. 514-534.

- Crouch, C., και Streeck, W., (επιμ.), *Political Economy of Modern Capitalism: Mapping Convergence and Diversity*, Sage, Λονδίνο 1997.
- Da Roit, B., «Changing intergenerational solidarities within families in a Mediterranean welfare state: Elderly care in Italy», *Current Sociology*, τόμ. 55, τχ. 2 (2007), σ. 251-269.
- Da Roit, B., González Ferrer, A., και Moreno-Fuentes, F.J., «The Southern European Migrant-based Care Model: Long-term Care and Employment Trajectories in Italy and Spain», *European Societies*, τόμ. 15, τχ. 4 (2013), σ. 577-596.
- Daly, M., και Scheiwe, K., «Individualisation and Personal Obligations – Social Policy, Family Policy, and Law Reform in Germany and the UK», *International Journal of Law, Policy and the Family*, τόμ. 22, τχ. 2 (2010), σ. 177-197.
- Delphy, Ch., *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*, Hutchinson, Λονδίνο 1984.
- Karamessini, M., «Labour market impact of four recessions on women and men in Greece: Comparative analysis in a long term perspective», *Social Cohesion and Development*, τόμ. 7, τχ. 2 (2016), σ. 93-104.
- Karamessini, M., «Structural crisis and adjustment in Greece: Social regression and the challenge to gender equality», στο Karamessini, M., και Rubery, J. (επιμ.), *Women and Austerity: The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Routledge, Λονδίνο 2013, σ. 165-185.
- Karamessini, M., και Rubery, J., (επιμ.), *Women and Austerity: The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Routledge, Λονδίνο 2013.
- Lorey, I., *State of Insecurity: Government of the Precarious*, Aileen Derieg (μτφρ.), Verso, Λονδίνο 2015.
- Martín και Arnal, National Report on Gender, ethnic and migration aspects of household resilience, Work Package 11, RESCuE Project 2016.
- Narotzky S., (επιμ.), *Economías Cotidianas, Economías Sociales, Economías Sostenibles*, Icaria, Βαρκελώνη 2013.
- O'Connor, J., Orloff, A.S. και Shaver, S., *States, Markets, Families: Gender, Liberalism and Social Policy in Australia, Canada, Great Britain and the United States*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1999.
- Perrons, D., «Gendering the inequality debate», *Gender & Development*, τόμ. 23, τχ. 2 (2015), σ. 207-222.
- Pillinger, J., *Feminising the Market: Women's Pay and Employment in the European Community*, Macmillan, Μπείσινγκστοουκ 1992.
- Puar, J., «I would rather be a cyborg than a goddess”: Intersectionality, Assemblage, and Affective Politics», European Institute for Progressive Cultural Politics (eipcp), (2011), <http://eipcp.net/transversal/0811/puar/en/>

- Sanders-McDonagh, E., Neville, L., και Nolas, S-M., «From pillar to post: understanding the victimisation of women and children who experience domestic violence in an age of austerity», *Feminist review*, τόμ. 112, τχ. 1 (2016), σ. 60-76.
- Schwartz, A.H., Andersen, S.M., Strasser, T.J., και Boulette, T.R., «Psychological maltreatment of partners», στο Ammerman, R.T., και Hersen, M., (επιμ.), *Case studies in family violence*, Kluwer Academic, Νέα Υόρκη 2000, σ. 349-373.
- Seaver, C., «Muted lives: Older battered women», *Journal of Elder Abuse and Neglect*, τόμ. 8, τχ. 2 (1996), σ. 3-21.
- Vaiou, D., «When gender didn't meet the crisis: Abjected bodies and absent approaches», Round table, Volos, 1-3 November 2013.
- Villa, P., και Smith, M., «Gender equality, employment policies and the crisis in EU member states», Expert report commissioned by and presented to the European Commission Directorate- General Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G.1, 2009.
- Villa, P., και Smith, M., «Policy in the time of crisis: employment policy and gender equality in Europe», στο Karamessini, M., και Rubery, J., (επιμ.), *Women and Austerity: The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Routledge, Λονδίνο 2014, σ. 273-294.
- Walby, S., «Gender mainstreaming in the European Employment Strategy: The British case», στο Pascual, A.S., και Behning, U., (επιμ.) *Gender Mainstreaming in the European Employment Strategy*, European Trade Union Institute, Βρυξέλλες 2001.
- Walby, S., «Gender and the financial crisis», *Unesco Paper*, (2009), διαθέσιμο στο: https://www.lancaster.ac.uk/fass/doc_library/sociology/Gender_and_financial_crisis_Sylvia_Walby.pdf
- West, C., και Fenstermaker, S., «Power, inequality, and the accomplishment of gender: An ethnomethodological view», στο England P. (επιμ.), *Theory on Gender/Feminism on Theory*, Aldine de Gruyter, Νέα Υόρκη 1993.
- West, C., και Zimmerman, D.H., «Doing gender», *Gender and Society*, τόμ. 1, (1987), σ. 125-151.
- West, C., και Zimmerman, D.H., «Doing gender», στο Fenstermaker, S., και West, C., (επιμ.), *Doing Gender, Doing Difference: Inequality, Power, and Institutional Change*, Routledge, Νέα Υόρκη 2002.
- Wódz, K., Klimczak, J., και Słania, B., National Report on Gender, ethnic and migration aspects of household resilience, Work Package 11, RESCuE Project 2016.
- Yuval-Davis, N., *The Politics of Belonging: Intersectional Contestations*, Sage, Λονδίνο 2011.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μου αρέσει να ζωγραφίζω, κάποτε ζωγράφιζα... Αλλά έχουν περάσει χρόνια από την τελευταία φορά που αγόρασα μπογιές. Κάποτε αγόραζα μεγάλα κουτιά με μπογιές.

Γυναίκα, επαρχία.

Πηγές δύναμης και ευτυχίας.

Φύση.

Γυναίκα, επαρχία.
#Καθημερινή ζωή.

Απλήρωτοι λογαριασμοί.
Γυναίκα, επαρχία.
#Καθημερινή ζωή.

Άνδρας, επαρχία.
#Πηγές δύναμης και ευτυχίας.

Γυναίκα, επαρχία.
Φθηνά προϊόντα στην κεντρική αγορά.
#Καθημερινή ζωή.

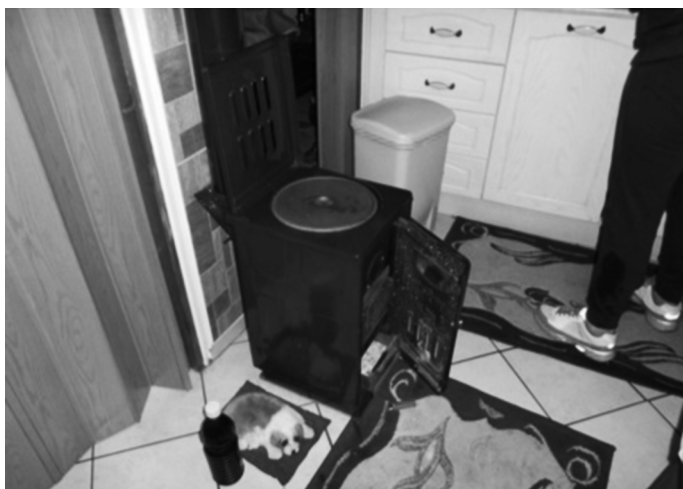
Άνδρας, επαρχία.
#Εμπορευματοποιημένη εργασία.

Γυναίκα, επαρχία.
#Συμμετοχή σε δίκτυα.
#Πολιτισμός.

Άνδρας, επαρχία.
#Πολιτισμός.
#Πηγές δύναμης και ευτυχίας.

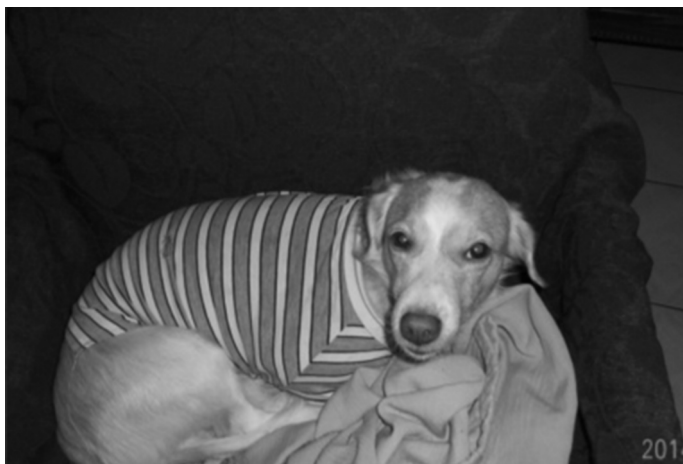
Γυναίκα, επαρχία.
#Καθημερινή ζωή.

Γυναίκα και άνδρας, Επαρχία.
 #Σπίτι.
 #Καθημερινή ζωή.

Γυναίκα, επαρχία.
 #Σπίτι.
 #Πηγές δύναμης και ευτυχίας.

«Ο σκύλος μου με κάνει να νιώθω καλά. Με κάνει και γελάω. Είναι το μόνο πράγμα που με κάνει να γελάω τελευταία».

Γυναίκα, επαρχία.

#Πηγές δύναμης και ευτυχίας.

Κακές συνήθειες.

Γυναίκα και άνδρας, επαρχία.

#Καθημερινή ζωή.

«Αυτή είναι η γειτονιά μου. Εδώ μεγάλωσα. Ήταν τα καλύτερα χρόνια της ζωής μου. Ένιωθα ασφάλεια εδώ».

Γυναίκα, επαρχία.

#Ταυτότητα.

#Σπίτι.

«Αυτό είναι το πιο συνηθισμένο μας γεύμα. Μακαρόνια με κόκκινη σάλτσα».

Γυναίκα, επαρχία.

#Καθημερινή ζωή.

Καθημερινή ζωή.
Γυναίκα, επαρχία.
#Έμφυλες διαστάσεις, ανισότητα.

Καθημερινές δραστηριότητες.
Γυναίκα, επαρχία.
#Έμφυλες διαστάσεις.

Καθημερινές δραστηριότητες.
Γυναίκα, επαρχία.
#Φαγητό και νοικοκυριό.

Αναμνήσεις.
Γυναίκα, επαρχία.
Ταυτότητα.

Χειροποίητες δημιουργίες.
Γυναίκα, επαρχία.
#Ταυτότητα.
#Πηγές δύναμης και ευτυχίας.

Απολαμβάνοντας τη θέα και τη θάλασσα.
Γυναίκα, επαρχία.
#Φύση.

«Δούλεβα εδώ πολλά χρόνια. Νιώθω νοσταλγία. Το αγαπούσα αυτό το μέρος, ήταν το σπίτι μου. Ήμουν εδώ όλη μου τη ζωή».

Γυναίκα και άνδρας, επαρχία.
#Φύση.

«Εκμεταλλεύομαστε αυτό το χωράφι με τις ελιές. Αυτό κάνω για να παίρνω ευχαρίστηση».

Άνδρας, επαρχία.

#Φύση. #Μη εμπορευματοποιημένη εργασία και βιοπορισμός.

Γυναίκα, επαρχία.

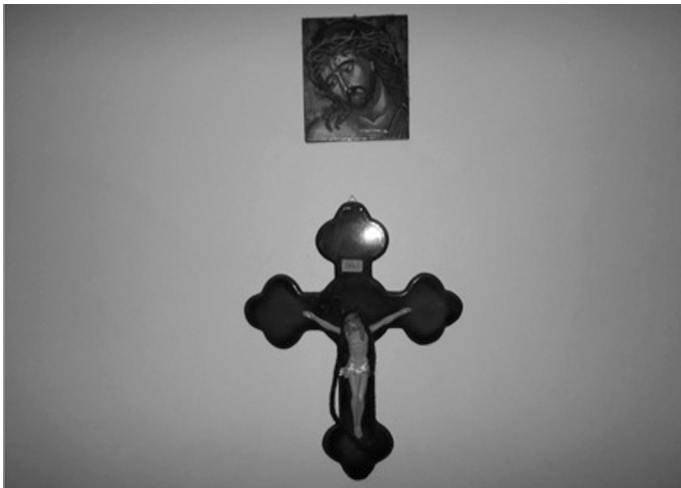
#Φαγητό, νοικοκυριό.

Γυναίκα, επαρχία.
#Μοίρασμα και ανταλλαγή δώρων.

«Κάποτε πηγαίναμε διακοπές με το σύζυγο... Δεν είχαμε τόσα προβλήματα ή έγνοιες τότε, πώς να πληρώσουμε λογαριασμούς και τι να φάμε».
Γυναίκα, επαρχία.
#Φύση.

Γυναίκα, επαρχία.
#Αξίες.

Το θέμα του παρόντος τόμου είναι η ανθεκτικότητα των νοικοκυριών στις συνθήκες της κρίσης: οι πρακτικές επιβίωσης, οι τρόποι υπέρβασης των προβλημάτων, οι στρατηγικές επιβίωσης, ό,τι δηλαδή συνθέτει τη δυνατότητα «να τα βγάλεις πέρα».

Οι αφηγήσεις των νοικοκυριών αναδεικνύουν τη σύνδεση της θεματικής της ανθεκτικότητας με εκείνη της αποστέρησης. Οι οικονομίες και η αναπροσαρμογή της κατανάλωσης σε ένα χαμηλότερο κόστος ζωής είναι κάτι κοινό. Όμως όταν τα νοικοκυριά μειώνουν τα γεύματα, αφαιρούν το κρέας ή τα φάρμακα και μειώνουν τη θέρμανση, δεν πρόκειται για στρατηγικές ανθεκτικότητας, αλλά για πρακτικές συνέπειες της στέρησης. Από τα δεδομένα της έρευνας προκύπτουν όμως και οι αρνητικές συνέπειες της «αντοχής» σε σχέση με τη σωματική και ψυχική υγεία. Πράγματι, μία από τις χειρότερες συνέπειες των πρακτικών ανθεκτικότητας που αφορά το σώμα είναι η μόνιμη σωματική βλάβη.

Ταυτοχρόνως, οι διαδικασίες εξασφάλισης της ανθεκτικότητας έχουν έντονο έμφυλο χαρακτήρα και τείνουν να αναπαράγουν τις έμφυλες ανισότητες. Στην έρευνά μας αποτυπώνεται πώς οι γυναίκες φροντίζουν τους άλλους ενώ ταυτόχρονα παραμελούν τον εαυτό τους. Οι πρακτικές του νοικοκυριού συχνά προϋποθέτουν την υπερφόρτωση των γυναικών με «διπλές βάρδιες», όπου η αμειβόμενη εργασία προστίθεται στην απλήρωτη οικιακή και οικογενειακή φροντίδα.

Η επέκταση του λόγου περί ανθεκτικότητας αναδύθηκε ταυτόχρονα με την ενίσχυση των ιδεολογιών της ατομικής ευθύνης και του ενεργητικού πολίτη και την άσκηση πολιτικών που ευνοούν την απόσυρση της δημόσιας στήριξης σε όσους αντιμετωπίζουν φτώχεια. Επιπλέον, η αναφορά στην ανθεκτικότητα επικρατεί σήμερα σε μεγάλο μέρος του κυρίαρχου λόγου για την αναπτυξιακή ατζέντα. Δεν υπάρχει όμως άμεση και προφανής διέξοδος από τη φτώχεια μέσω της ανθεκτικότητας. Η ανάπτυξη πρέπει να συνεχίσει να αφορά τη μείωση της φτώχειας και την ευημερία, και όχι την οικοδόμηση ανθεκτικότητας.

ISBN 978-960-569-120-6

9 789605 891206